

AKADEEMIA

5. AASTAKÄIK 1993 NUMBER 12

Eesti majanduse arengustsenaariumid	Alari Purju
Jaan Tõnisson	Kaljo Villako
Gustav Suits ja Euroopa sümbolism	Ants Oras
Marionetteatrist	Heinrich von Kleist
Kleistiga Eestis	Claus Sommerhage
Jumal ja marionett	Jean-François Lyotard
Mis on praktiline eetika?	Timo Airaksinen
Toone tare	Kristi Salve
Kaks itku	Kristi Salve
Imago mundi	Raimo Lehti
Poliitgeograafia arengulugu	Ott Kurs
Protestantlik eetika ja kapitalismi vaim	Max Weber

Kolleegium

Igor Černov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus

peatoimetaja	Ain Kaalep
tegevtoimetaja	Indrek Ude
<i>universalia</i>	Eduard Parhomenko
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialia</i>	Jaan Isotamm
<i>naturalia</i>	Toomas Kiho
peatoimetaja asetäitja	Agu Tani
keeletoimetaja	Triin Kaalep
korrektor	Kristin Haljasorg
sekretär	Tiiu Jõgi
raamatupidaja	Piret Liinold

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Küütri 1, Tartu, Eesti

Telefonid:

31 373, 31 117

Fax:

31 373

Arveldusarve nr 12301797 ERA-Pangas

Account no 5201-8505696 (for SEK)/5553-8200434 (for USD) with Skandinaviska Enskilda Banken (S-10640 Stockholm) or 111 140 448 (for DEM/000 001 113 (for USD) with Stadtsparkasse München (Ungererstraße 75, München) bankcode 70150000 for crediting the account no 012301797 of Ajakiri Akadeemia in ERA-Bank.

Akadeemia avaldab reklaami. Küsige tingimusi toimetusest.

Trükkida antud 6. XII 1993. OU «Greif» trükikoda.
Tartu, Ülikooli 17/19. Trükiarv 3400. Tell. nr 2935.

© AKADEEMIA 1993

AKADEEMIA

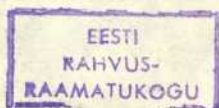
Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

5. AASTAKÄIK 1993 NUMBER 12 (57)

Eesti majanduse arengutsenaariumid	
	<i>Alari Purju</i> 2499
Jaan Tõnisson: Pilguheite aastakümnete tagant	
	<i>Kaljo Villako</i> 2517
Gustav Suits ja Euroopa sümbolism	
	<i>Ants Oras</i> 2528
	<i>Tõlkinud Ene-Reet Soovik</i>
Marionetteatrist	
	<i>Heinrich von Kleist</i> 2551
	<i>Tõlkinud Marju Lepajõe</i>
Kleistiga Eestis	
	<i>Claus Sommerhage</i> 2558
	<i>Tõlkinud Mari Tarvas</i>
Jumal ja marionett	
	<i>Jean-François Lyotard</i> .. 2578
	<i>Tõlkinud Anu ja Ülo Treikelder</i>
Mis on praktiline eetika?	
	<i>Timo Airaksinen</i> 2591
	<i>Tõlkinud Katrin Raid</i>

Toone tare: Tähelepanekuid setu surnuitkude žanride- vahelistest ja geograafilistest seostest	<i>Kristi Salve</i>	2605
Kaks itku	<i>Kristi Salve</i>	2622
Antiigi maailmapildist suurte avastusretkedeni. I	<i>Raimo Lehti</i>	2625
	<i>Tõlkinud Kajar Pruul</i>	
Poliitgeograafia arengulugu	<i>Ott Kurs</i>	2640
<i>Arvustus: Kamtšatka vallutamise loost. Jaanus Paal. Kamtšat- ka lugu: Näide Vene vallutuspoliitika ja kolonialismi aja- loost. Tartu: Tartumaa Muuseumi Toimetised, nr 2, 1993.</i>	<i>Erki Tammiksaar</i>	2667
Editorial note. Summaries		2675
Protestantlik eetika ja kapitalismi vaim. V	<i>Max Weber</i>	2687
	<i>Tõlkinud Jaan Isotamm</i>	

Lk 2527, 2550, 2590, 2604, 2624, 2639: Jüri Arraku tušijoonis-
tused (1993).

EESTI MAJANDUSE ARENGUSTSENAARIUMID

Alari Purju

SISSEJUHATUS

Prognoosid võib jagada kahte suurde klassi: normatiivsed ehk preskriptiivsed ja geneetilised ehk deskriptiivsed prognoosid. Lihtsamalt öeldes kirjeldavad normatiivsed prognoosid seda, mis peaks olema, võiks olla. Sellise prognoosi puhul fikseeritakse uuritava objekti — antud juhul majandussüsteemi — teatud soovitud tase ning püütakse leida teid olemasolevast seisundist selle uue seisundi ehk tasemeni jõudmiseks. Geneetilise prognoosi puhul lähtutakse olemasolevast seisundist ja püütakse ennustada, kuhu on võimalik välja jõuda senise arenguloogika jätkudes.

Ei saa öelda, et üks lähenemisviis oleks eelistatav. Nende kasutamise otstarbekus sõltub uuritavast valdkonnast, prognoosiperioodi pikkusest jms. Sageli kasutatakse neid kombineeritult. Ka

Artikkel põhineb autori poolt 1992. a Eesti Tuleviku-uuringute Instituudis "Eesti Energia" tellimusel tehtud uurimisel. Viimase eesmärgiks oli mõningate Eesti majandust iseloomustavate makroseoste analüüs ja prognoos. Uurimuse tulemusi kasutati "Eesti Energia", Rootsi *Vattenfall AB* ja Soome *Imatran Voima OY* poolt Eesti energeetika arenguvõimalusi uuriva *Master Plan*'i ettevalmistamisel. Mõttevahetuse ja märkuste eest avaldan tänu Erik Tergile ja Ingrid Preeksile Eesti Tuleviku-uuringute Instituudist, Kaarel Kilvitsale EV TA Majanduse Instituudist, Teet Eelmerele "Eesti Energiast", Urmas Sepale ja Rein Voogile Eesti Pangast, EV Riigikogu liikmele Kalev Kukele, EV valitsuse nõunikule Ardo Hanssonile, *Vattenfall AB* töötajatele Thomas Carlqvistile, Gunnar Larssonile, *Imatran Voima OY* töötajatele Juha Pekka Lappalainenile ja Jukka Nygrenile. Võimalike vigade eest on vastutav artikli autor.

majandusprognooside puhul kasutatakse mõlemat lähenemisviisi, kuid ülemineku majanduses on senine arenguloogika oluliselt teisenenud ning seetõttu on tähtsamaks muutunud normatiivne aspekt.

Üheks prognoosimisel kasutatavaks meetodiks on arengustsenaariumid. Neid koostades püütakse kindlaks teha, milliseks kujuneb ühe või teise süsteemi areng eri tegurite koosmõju tulemusena. Võrreldes mitmesuguste aegridade põhjal tehtud kvantifitseeritud prognoosidega on stsenaariumid pigem kvalitatiivset tüüpi ennustused (kuigi ka nende koostamisel kasutatakse arve ja valemeid). Põhiliseks stsenaariume teistest prognoosidest eristavaks tunnuseks on see, et sageli kombineeritakse neis ulatuslikke protsesse kirjeldavaid tegureid, mille omavahelistel seostel on küllaltki hüpoteetiline, raskesti kontrollitav iseloom. Huvitavamateks tulemusteks on stsenaariumide puhul sageli üht või teist arenguloogikat kirjeldavate hüpoteeside püstitamine, arenguloogika analüüs. Peale täiendavate andmete laekumist on võimalik stsenaariumides püstitatud hüpoteese kontrollida statistilise analüüsi abil, kusjuures võimalused selleks on sotsiaalteadustes ilmselt oluliselt tagasihoidlikumad kui loodusteadustes. Tuntakse mitut globaalarengut kirjeldavat stsenaariumi, ent "stsenaristide" tähelepanu on pälvinud ka Ida-Euroopa reformid (Agh 1992).

Käesolevas töös vaadeldakse nelja teguri mõju majandusreformile Eestis. Nendeks teguriteks on makrostabilliseerimine, privatiseerimine, välisinvesteeringud ja majandussuhted SRÜ riikidega. On analüüsitud nende omavahelist mõju ning selle põhjal tuletatud majanduse erinevad arengurajad. Et stsenaariumide koostamise üheks eesmärgiks oli majanduse mahu prognoos, on kasutatud formaalseid kriteeriume iseloomustamiseks Eesti majanduse arengutaset teatud ajavahemiku järel. Üheks hüpoteesiks on see, et Eesti majandus saavutab aastaks 2015 Soome 1990. a sisemajanduse kogutoodangu (SKT)¹ taseme ühe elaniku kohta ja Soome-sarnase majandusstruktuuri. Ligikaudu vastab see sageli

¹Eesti keeles on hakanud levima väljend "sisemajanduse koguprodukt". Et produkt ja toode on sünonüümid, siis tuleks eelistada eesti keelset sõna (vastasel juhul võiks ju ka tootmise asemel rääkida produtseerimisest või on tootmise tulemuseks produkt?). Seetõttu kasutan mõistet "sisemajanduse kogutoodang" (inglise k. *Gross Domestic Product, GDP*). Ka "sisemajandus" ei kõla kuigi hästi, aga vastab küllalt

kasutatavale kriteeriumile, et SKT kahekordistub kümne aastaga (selleks on vaja umbes 7%-list majanduskasvu igal aastal). Teiseks hüpoteesiks on suures osas olemasoleval struktuuril põhinev "tavaline majanduskasv" (2–3% aastas). On analüüsitud, kuidas eespool nimetatud põhitegurite realiseerumise variandid mõjutavad, suunavad majandust ühele või teisele arengurajale. Sealjuures on arvesse võetud Ida-Euroopa riikide majandusreformide erinevate staadiumide ja valdkondade seostamise kohta käibivaid seisukohti (Hinds 1991; Nuti 1991; Kolodko 1992; Sutela 1993). Ajalises lõikes on prognoosiperiood jaotatud kaheks, sõltuvalt majanduse arengut enam mõjutavate faktorite rollist.

PROGNOOSIPERIOODI AJALINE PIIRITLEMINE

Majandusreformi kulgemise seisukohalt on otstarbekas eristada kahte perioodi:

- 1) Aastad 1993–1995, rahareformijärgne üleminekuperiood;
- 2) Aastad 1995..., turumajandusliku arengu periood.

Esimesele perioodile on iseloomulik tingimuste loomine turumajanduslikuks arenguks. Eelkõige on selle perioodi eristamisel arvestatud makroökonomilise stabiliseerimise kestvusega. Pole aga mõistlik eeldada, et nii lühikese ajavahemiku jooksul kujunevad ja rakenduvad kõik arenenud turumajandusele iseloomulikud mehhanismid ja institutsioonid. Samas peaks aga selle perioodi kestel makrostabiliseerimise toimet kujunema usaldusväärsete turusignaalidega majanduskeskkond. Ka peaks selle perioodi jooksul saavutatama murrang privatiseerimises, kuigi protsess ise pole veel kaugeltki lõpule viidud.

Teisele perioodile on iseloomulik turumajanduslik areng, kusjuures selle lähtetingimused on olulisel määral loodud esimesel perioodil. Iseloomulikud on suuremad investeeringud majanduses, sh välisinvesteeringud, ja majanduse struktuuri teisenemine.

täpselt sisule — hõlmatud on antud maa territooriumil toimuv majandustegevus. Samas on "toodangu" puhul tegemist reliktiga, sest järjest suurema osa majandustegevusest võtab enda alla mitmesuguste teenuste osutamine ja SKT arvutamisel ei ole põhiline toodete loendamine, vaid lisandunud väärtuse kindlakstegemine.

Võrreldes makrostabiliseerimisega on viimane suhteliselt pikaajaline protsess. Samas võib makrostabiliseerimise ebaõnnestumine tingida vajaduse vastavat programmi hilisemal perioodil uuesti rakendada. Ka majanduskasv saab alguse põhiliselt sellel perioodil.

STSENAARIUMI PÕHIKOMPONENDID

Vaadeldud on majandusreformi nelja eri komponendi omavahelise kombineerimise võimalikke tulemusi, kusjuures iga komponendi osas on arvesse võetud kahte varianti.

Makrostabiliseerimine on suunatud majanduse sisemise ja välise tasakaalu saavutamisele. Sisemine tasakaal väljendub inflatsiooni tõkestamises, väline tasakaal maksebilansi tasakaalus ja riigi võimes tasuda välisvõlga. Makrostabiliseerimise põhielemendid on hindade ja väliskaubanduse liberaliseerimine (sh ühtne vahetuskurs, tegevusvabadus väliskaubanduses, valuuta konverteeritavus), eelarve- ja maksureform, range rahapoliitika (reaalsed intressimäärad, raha pakkumise mõõdukas kasv), kogunõudlust piiravad abinõud (palgatõusupiirangud riiklikus sektoris), sotsiaalse kaitse võrk (tööpuudusevastased abinõud, ümberõppe programmid, pensioni-, sotsiaalabi- ja tervishoiusüsteemi finantseerimise reform). Makrostabiliseerimise tulemuslikkus väljendub tasakaalu saavutamise ja säilitamisega seotud taotluste realiseerumises.

Privatiseerimise poliitiliseks eesmärgiks on eraomandi domineerivaks muutmine. See on üks põhitingimus reformide muutmisel pöördumatuks. Privatiseerimise majanduslikuks eesmärgiks on majanduse suurem efektiivsus, sellise majanduskeskkonna loomine, mis tingiks ettevõtete majanduslikult otstarbeka käitumise kaugemas perspektiivis. Sealjuures on võimalik rakendada privatiseerimisstrateegiaid, mille kaudu luuakse eelistusi ühele või teisele sotsiaalsele grupile, kitsendatakse rohkem või vähem väliskapitali osalust majanduses. Kõige üldisemalt võib eristada neid strateegiaid, kus domineerib ost-müük, ja selliseid, mille peaesmärgiks on riigivara tasuta laialijagamine ja tagastamine endistele omanikele. Esimese lähenemisviisi põhiliseks plussiks peetakse suuremaid investeeringuid majandusse (eriti silmas pidades seda, et see skeem annab parema võimaluse osalemiseks välisinvesteeringutele). Põhiline negatiivne joon on sel juhul ko-

dumaiste agentide madal konkurentsivõime erastamisprotsessis. Teise lähenemisviisi positiivseks jooneks on sotsiaalse õigluse rõhutatud järgimine ja kodumaiste majandusagentide huvide kaitse, negatiivseks jooneks aga väiksemad investeeringud ja riigi jätkuvad kohustused erastamisväärtpaberite eest denatsionaliseeritud ettevõtete ees (surve soodsate krediitide andmiseks nende majandusraskuste korral jne.). Privatiseerimise alternatiivide kohta vt Purju 1992. Käesolevas töös esitatud hinnangud privatiseerimisviiside, -tempo jms kohta kehtivad riigiettevõtete kohta.

Lääne investeeringute all on mõeldud väliskapitali otseseid investeeringuid Eesti majandusse. Need võivad tulla privatiseerimise kaudu, kui välismaine investor ostab privatiseeritava ettevõtte, investeeringutena ühissetvõtetesse, rajatavatesse välisfirmade filiaalidesse jne. Majanduskasv põhineb investeeringutel. Et Eesti üleminekumajanduses on kapitali akumulatsioon esialgu tagasihoidlik, siis sõltub majanduskasv olulisel määral välisinvesteeringutest. Need on vajalikud uue tehnoloogia tulekuks Eestise, siin toodetud kaupade konkurentsivõime tõstmiseks välismaal, rahvusvahelise organisatsioonikultuuri levikuks.

Suhted SRÜga moodustavad keerulise majandusliku ja poliitilise kompleksi. Eesti majandusele võib soodsalt mõjuda võimalus müüa oma kaupu Ida turul ja sealsete ressursside kasutamine. Samal ajal sõltub Ida turu ostujõud väga palju SRÜs rakendatavast majanduspoliitikast, võimest inflatsiooni ohjeldada ning reaallusid suurendada. Väga oluline on poliitiliste suhete mõju.

Majandusarengu stsenaariumide koostamisel on üheks kõige olulisemaks aspektiks nende komponentide omavaheliste seoste väljaselgitamine, et selle põhjal leida võimalikke koosmõju suundi.

STSENAARIUMI KOMPONENTIDE SEOS

Seoste hindamisel on lähtutud üldisest majandusarengu loogikast ja üleminekumajanduse maades ilmnenu seaduspärasustest. Kahtlemata vajab osa siin esitatud seostest täpsustamist, kuid sellele vaatamata on võimalik esitada järgmine loend:

— Stabiliseerimispoliitika edukus loob soodsa keskkonna Lääne investeeringuteks. Ei saa väita, et inflatsioonilisse keskkon-

da välisinvesteeringud ei tule, kuid sel juhul on erilise tähtsusega riigi roll ja valitsuse garantiid üksikutele suurtele investeeringutele. Inflatsioonivaba majandus ja selles tekkinud regulatsioon väärtustab suuremal määral pikaajalist kasu taotlevat majandustegevust, korrastab majanduse struktuuri, loob sellega usaldusväärse keskkonna investeerimiseks.

— Stabiilses majanduses on kergem privatiseerida, kasutada ostu-müügi skeemi. Madal inflatsioon alandab ka intressimäärasid, võimaldab privatiseerimisel kasutada vastuvõetava intressiga laenusid, järelmaksu. Sellises keskkonnas on kergem hinnata ettevõtete varasid, nende majanduslikku seisundit ja tulevikuperspektiive.

— Stabiliseerimine raskendab kaubavahetust SRÜga (eel-
dusel, et seal säilib inflatsiooniline keskkond). Sealsed ressursid on odavamad võrreldes maailmaturu keskmiste hindadega, Eesti kaubad on aga sealse turu jaoks kallid. Viimase üheks seletuseks on see, et kuigi Eesti kaubad on enamasti odavamad kui Lääne firmade vastavad kaubad, konkureerivad nad oma kvaliteedi tõttu pigem SRÜ analoogiliste toodete kui Lääne toodanguga.

— Privatiseerimine: ost-müük eeldab ja soodustab välisinvesteeringuid. See skeem annab välismaalastele võimaluse osaleda privatiseerimises ja teha oma valik selle algstaadiumis, sõltumata kodumaise jaotusskeemiga loodavast kohustuslikust partnerlusest.

— Privatiseerimine: jaotusskeem võib soodustada inflatsiooni. Jaotusskeemi domineerimise tulemusena satub suur osa privatiseeritud ettevõteteid väikeomanike kätte, kellel puudub kapital vajalike, sageli suurte investeeringute tegemiseks. Jaotusskeemil võib olla teatud põhjendus, kui sellega püütakse tõsta kodumaiste agentide ostujõudu privatiseerimisprotsessis määral, mis vastab olemasolevate varade reaalsele (turu)väärtusele. Et seda väärtust pole võimalik arvestuslikult kindlaks määrata, peab skeem sisaldama ka mehhanismi, mis viib privatiseeritava vara nõudmise ja pakkumise poole vastavusse. Ehk teisiti öeldes: riik ei saa laiali jagada mingit garanteeritud nominaalset tagatist, privatiseeritava vara väärtus selle uutele omanikele saab olla nii suur, kui on selle vara tegelik turumajanduslikus keskkonnas funktsioneerimise käigus selgub väärtus. Kõik muud skeemid tähendavad kompen-

seerimist teiste majandusagentide tulevaste tulude arvel, toimugu see siis läbi riigi eelarve või mõnel teisel viisil.

Kuigi jaotusskeem võimaldab uutel omanikel kokku hoida muidu ostuks kuluvat raha, on see paljude ettevõtete puhul (eriti kapitalimahukas rasketööstuses) suhteliselt väike, võrreldes vajalike uute investeeringutega. Ka tekib surve riigile nende ettevõtete abistamiseks majanduslike raskuste korral, mis võib väljenduda survena krediititurule odavate laenude ekspansiooniks. See aga soodustab inflatsiooni.

— Privatiseerimine: jaotusskeem võib tõkestada Lääne investeeringuid ja tingida sidemeid SRÜga. Ebaselge omanike struktuur, Eesti-poolse tuumomaniku puudumine, võib mõjuda tõrjuvalt Lääne investeerijale. Et paljud seni eksisteerinud ettevõtted, mille eluiga jaotusskeem pikendab, on olnud seotud Ida turu ning ressurssidega, sunnib nende elushoidmise vajadus säilitama sidemeid Idaga.

— Välisinvesteeringutel on positiivne mõju makrostabiliseerimisele. Positiivne maksebilansi kapitalikonto saldo (mida välisinvesteeringud tekitavad) aitab säilitada maksebilansi tasakaalu, kompenseerides ka jooksva konto (sh väliskaubanduse) võimalikku puudujääki ning kaistes sellega EEK vahetuskurssi.

— Välisinvesteeringud aitavad toota Läänes konkurentsivõimelisi kaupu, orienteeruda Ida turult ümber Lääne turule või tekitada konkurentsivõimet kõrgema kvaliteediklassi Lääne kaupadega Ida turul. See võimaldab Eesti toodangul jääda konkurentsivõimeliseks ka tööjõu hinna ja muude tootmiskulude kasvades.

— Suhted SRÜga soodustavad välisinvesteeringuid, Eestit peetakse sillaks hiigelsuurele Ida turule minekul ja vahendajana.

— Tihedad sidemed SRÜga võivad soodustada inflatsiooni ülekandumist, destabiliseerida majandust, tõkestada selle kaudu Lääne investeeringuid.

MAJANDUSARENGU STSENAARIUMI KOOSTAMISEKS VAJALIKE LÄHTEANDMETE TÄPSUSTAMINE

Stsenariumide koostamisel on varieeritud nelja komponenti. Kuigi teoreetiliselt on võimalik palju komponentide kombinatsioone (16, kui kasutada iga komponendi osas kahepallilist skaa-

lat), on stsenaariumide arvu võimalik vähendada eeldusel, et üksikute komponentide sisu kujunemine sõltub ka teistest komponentidest. Näiteks makrostabiliseerimise edukus toob kaasa kaubavahetuse vähenemise SRÜga, soodustab välisinvesteeringuid, on sõltuvuses, võimaldab ostu-müügi skeemi suuremat osakaalu privatiseerimisel. Makrostabiliseerimise ebaõnnestumine, inflatsiooni taastulek tihendab sidemeid SRÜga (loomulikult avaldavad siin mõju poliitilised vahekorrad ja see, kas SRÜs säilib inflatsioon või mitte), Lääne investeeringud on väiksemad. Ebapiisavad investeeringud soodustavad jaotusskeemi osa suurenemist privatiseerimisel. Seetõttu on siin valitud kaks tüüpilist stsenaariumi ning püütud nende põhjal ennustada majanduses toimuvaid muutusi.

Teiseks oluliseks probleemiks on arvuliste seoste tuletamine. On vaja arvesse võtta, et üleminekumajanduse kasvu arvatamiseks vajalikud makroökonoomilised parameetrid erinevad veel küllalt pika aja jooksul turumajandusega riikide vastavatest parameetritest (kuigi toimub nende lähenemine). Eesti hinnastruktuur on ikka veel küllalt erinev arenenud turumajandusega riikide omast. Koos Eesti majanduse edasise integreerumisega maailmamajandusse toimub ka hindade kohanemine. Nihked toimuvad hinnagruppide lõikes erineva kiirusega. Väliskaubandustehingute objektiks olevate kaupade (nn kaubeldavad kaubad, inglise k. *tradeables*) hinnad on juba suures osas kohanenud, kuigi mõõdukaid erinevusi põhjustavad riikide erinevad maksimumäärad ja nende mõju hindadele jms. Teenuste hinnad, sh korteriüür ja kommunaalteenused, mida ei saa otse vahetada või kui saab, siis piiratud ulatuses (nn mittekaubeldavad väärtused, inglise k. *nontradeables*), kohanevad palju pikema ajavahemiku jooksul ja nende liikumine sõltub vähemalt sama palju kui majanduse avanemisest ka kodumaise nõudluse ja ostujõu kasvust. See loob ka reformi hilisemal perioodil mõninga inflatsioonilise surve.

Täpsustamist vajavaks parameetriks on EEK vahetuskurs, mis vastab maksebilansi tasakaalustamise tingimustele, kuid on üle devalveeritud, kui teda kõrvutada ostujõu pariteedile vastava kursiga. Oluliseks järelduseks sellest on, et mõnesse teise valuutasse ümber arvatud Eesti sisemajanduse kogutoodang (SKT) on tunduvalt alla hinnatud. Teisiti öeldes: Eesti SKTd mõne teise riigi vastava näitajaga võrreldes tuleb arvesse võtta ka hindade erine-

vust. Seetõttu võib eeldada, et mingi osa inflatsioonist on seotud hinnasüsteemi kohanemisega ning selle kaudu EEK vahetuskursi lähenemisega ostujõu pariteedi kursile (kuigi EEK vahetuskurs ise ei pruugi selles protsessis tingimata muutuda). Seda hindade kohanemist on vaja arvestada ka SKT prognoosis, kui kasutatakse EEK ametlikku kurssi. Teiseks võimaluseks oleks kasutada arvestuslikku ostujõu pariteedi kurssi, mis Teet Rajasalu hinnangul oli 1992. a lõpus 1 USD = 2,9 EEK.

Vahetuskursiprobleem tekkis töös seetõttu, et ühe stsenaariumi puhul kasutati orientiirina Soome 1990. a SKT taset ühe elaniku kohta USDdes. Et prognoosiperioodi erinevate aastate kohta käivate andmete omavahelise võrreldavuse huvides tuleb nad esitada mingites ühtsetes hindades, siis lähtusin 1992. a hinnatasemest. Prognoositud hinnatõusust jätsin välja keskmise rahvusvahelise taseme (4% aastas), kuid I stsenaariumi puhul võtsin arvesse SKT kasvus kogu ülejäänud hinnatõusu ning II stsenaariumi puhul samuti I stsenaariumist n-ö hinnasüsteemi kohanemiseks kulunud hinnatõusu. II stsenaariumi puhul on ülejäänud hinnatõus seotud seda taastootva mingit tüüpi inflatsioonispiraaliga.

Järgmiseks on tähtis investeringutevajaduse arvutamine, mis tagaks prognoositud SKT kasvu. Makroökonomilistes uurin-gutes on üheks selleks otstarbeks kasutatavaks näitajaks investeringute ja toodangu juurdekasvu suhte koefitsient. Erinevates Ida-Euroopa kohta tehtud analüüsides kõigub selle väärtus 2,0 ja 4,0 vahel. Selle koefitsiendi tegelik väärtus sõltub järgmistest asjaoludest.

1) Tulevase majanduse struktuur ehk see, millised on majandusalad, kuhu investeeritakse. Energeetika vajab suhteliselt rohkem investeringuid kui näiteks kergetööstus.

2) Kui palju olemasolevast tootmiskapitalist õnnestub kaasata privatiseerimise ja majanduse ümberstruktureerimise kaudu.

3) Kui olulised on majanduses toimuvad struktuurinihked, kui palju tegevusalasid peab ümberstruktureerimise käigus kaduma või tuleb rajada tühjale kohale.

4) Investeringute puhul mõjub samuti hinnategur. See puudutab ka välisinvesteringuid. Imporditud kapitalikaupade (eelkõige masinate ja seadmete) hinnad üldiselt ei muutu või muutuvad vastavalt arenenud riikides üldiselt esinevale mõõdukale inflat-

sioonile. Ühe osa puhul välisinvesteeringutest aga kaasatakse ka siseturu toodangut ja tööjõudu (näiteks ehitab välisfirma Eestis, kasutades siinset ehitusmaterjali ja tööjõudu), mille kallinemise tempo on vastavuses inflatsiooniga Eestis. Täpselt samuti on osa kodumaistest investeeringutest välismaalt ostetud kapitalikaubad. Et nende kulutuste osa investeeringutes on võimatu prognoosida, pole hinnatõusu välisinvesteeringute vajaduse määramisel arvesse võetud.

Osa ülal esitatud üksikasjust on võimalik arvesse võtta konkreetseid tegevusalasid puudutavate prognooside puhul. Selles töös pakkus huvi kõige üldisemas esialgses tähenduses makroökonomiliste proportsioonide selgitamine. Seetõttu on investeeringute mahu määramisel arvestatud ainult füüsilise mahu kasvutempot ja investeeringute/toodangu juurdekasvu koefitsiendi väärtust (hinnateguri mõju pole arvesse võetud). Ka on eeldatud, et välis- ja kodumaised investeeringud jagunevad aastani 2000 vahekorras 1:1.

I STSENAARIUM:
MAJANDUSE ARENG TUGEVA
RAHAPOLIITIKAGA LOODUD KESKKONNAS

Makrostabilliseerimise tulemusena suudetakse inflatsioon perioodil 1993–1995 hoida tasemel 2% kuus. Inflatsioon võib olla veidi kõrgem perioodi esimesel aastal ja madalam perioodi viimasel aastal. Laenuintressid on 30–35% aastas. Kuni 1995. a-ni toimub majanduses nullkasv, s.t 1995. a saavutatakse SKT osas 1992. a tase. On oodata küllalt suurt tööpuudust, viimase tegelik tase sõltub sellest, kui kiiresti suudab kasvav erasektor absorbeerida riikliku sektori kahanemise tõttu vabaneva tööjõu ja ressursid. Kuigi keskmise reaalpalka osas ei toimu esimesel perioodil olulist kasvu, leiab samal ajal aset terav kihistumine sektorite lõikes (kiire tulu kasv erasektoris, vähene tulu kasv riiklikus ettevõtluses ja eelarvelistes asutustes, töötu abiraha saavate inimeste arvu suurenemine ja tulutaseme langus). Tööpuudus võib aastal 1995. a ulatuda 15–20%-ni.

Et tulu kasv suurendab nõudlust impordi järele, I perioodi jooksul pole aga veel oodata ulatuslikke välisinvesteeringuid, mis tagaksid adekvaatse ekspordi kasvu, võib alates 1993. a teisest poolest esineda probleeme maksebilansi tasakaalustamisega (liiati

tuleb alates 1994. a hakata suuremas mahus tagasi maksma ka välislaene ja nende intresse).

II perioodil peale 1995. aastat eeldatakse keskmiselt 1%-list inflatsiooni kuus. Selle variandi koostamisel võeti eelduseks, et Eesti saavutab aastaks 2015 Soome 1990. a taseme ühe elaniku kohta tuleva SKT osas ning sarnase majanduse struktuuri. Soome SKT oli 1990. a ligikaudu 21 000 USD ühe inimese kohta. Selle stsenaariumi eeldusel, et Eestis kogu arenenud riikide keskmist hinnatõusu (4% aastas) ületav inflatsioon on seotud hinnastruktuuri kohanemisega ning toimub mõõdukas EEK devalveerimine (2000. a 1 USD = 15 EEK, 2015. a 1 USD = 20 EEK, Eesti SKT ühe inimese kohta oli 1992. a ligikaudu 1000 USD), on vaja 7% aasta keskmist juurdekasvu perioodil 1996–2015, et saavutada eesmärgina fikseeritud SKT tase ($1000 \times 1,07^{20} \times 1,268^3 \times 1,127^{20} : 20/12 : 1,04^{23} = 20\,984 \approx 21\,000$). Kui Soome majanduse reaalne kasvutempo oleks samal perioodil 2% aastas, saavutaks Eesti aastaks 2015 umbes 60% Soome sama aasta SKTst ühe elaniku kohta. Lähedase tulemuse saamiseks ilma EEK devalveerimiseta oleks hinnatõusu osa, mis läheb hindade kohanemiseks II perioodil 6% aastas (inflatsioon kokku 10% aastas): $1000 \times 1,07^{20} \times 1,219^3 \times 1,06^{20} \approx 22\,000$.

Lääne investeringute vajaduse määramiseks arvutan kõigepealt SKT absoluutse juurdekasvu. 1996. a on see $0,07 \times 1,5 \times 10^6 \times 1000 = 105$ miljonit USD, 2000. a $0,07 \times 1,07^5 \times 10^6 \times 1000 = 147$ miljonit USD. Kasutades investeringute/SKT juurdekasvu koefitsiendi väärtuste vahemikku 2,0–4,0, saan esimesel juhul vajalike investeringute vahemikuks 210–420 miljonit USD aastas, teisel juhul 295–590 miljonit USD aastas. Esitades seda absoluutmahtu osakaaluna SKTs, saame aastaks 1996 vahemiku 13–26%, aastaks 2000 14–28% vastava aasta SKTst (arvutatuna ilma hinnategurita). Hinnates välis- ja kodumaiste investeringute suhteks 1:1, saan kirjeldatud majanduskasvu tagavate välisinvesteringute aasta keskmiseks mahuks 1996. aastast alates ligikaudu 100–200 miljonit USD, 2000. aastast alates 150–300 miljonit USD. Nagu eespool öeldud, sõltub tegeliku arvu lähedus ühele või teisele intervalli rajale tulevases majanduse struktuurist, olemasoleva tootmiskapitali kaasamise võimalusest jms. Siiski võimaldavad esitatud mahud saada ligikaudsetki ettekujutust sellest,

millises ulatuses investeringuid on vaja, et saavutada soovitud majanduskasvu.²

Selle stsenaariumi puhul toimub majanduskasv oluliste muutuste kaudu majanduse struktuuris. 1990. aastate alguses oli Eesti majandusele iseloomulik suur töötleva tööstuse (35%), põllumajanduse (21%) ja tagasihoidlik kaubanduse (7%) ning teeninduse (14%) osakaal SKTs. 25 aasta jooksul võiks tööstuse osa väheneda 20–25%-ni, põllu- ja metsamajandus 8–10%-ni, teeninduse (laias mõttes, kaasa arvatud ka finantsinstitutsioonide tegevus) osa võiks kasvada 40–45%-ni SKTs. Selline muutumine oleks tendentsina kooskõlas arenenud turumajandusega riikides toimunud majanduse struktuuri teisenemisega.

Privatiseerimine peamiselt ostu-müügi kaudu vastaks paremini selle stsenaariumi tingimustele, erastamisväärtpaberite ja tagastamise osa peaks olema mõõdukas, vähemalt ettevõtete privatiseerimisel. Selline privatiseerimine peaks soodustama välisinvesteeringuid, majanduse järsemat ümberstruktureerimist. Teiselt poolt on potentsiaalsete investorite huvi selle skeemi realiseerimise eeltingimuseks. Kuigi riigivara laialijaotamisega on võimalik privatiseerimist kiiremini läbi viia, on sellel skeemil majanduslikust aspektist olulisi eeliseid. Ettevõtete privatiseerimisel prognoositakse selles stsenaariumis 1995. a lõpuks 50–60% saavutamist.

Suhetes SRÜga arvestatakse selles stsenaariumis 1993. aastaks kujunenud proportsioonide säilimist (1991. a oli SRÜ osa Eesti ekspordis 95% ja impordis 85%, 1992. a vastavalt 34% ja 42%, 1993. a I kvartalis 29% ja 29% (*Eesti Statistika...* 1993)). SRÜ osa Eesti väliskaubanduses peaks olema 25–30%. Sellel pöördel on olnud nii poliitilised kui majanduslikud põhjused, peamiseks tagajärjeks Eesti majandusele on aga olnud senise Idast saadud maailmaturu hindadest oluliselt odavama tooraine eelise kadumine. Eesti majanduses on see olnud üheks põhjuseks tööstuse langusele, eriti masinaehituse ja keemiatööstuse toodangu vähenemisele. Kahtlemata on nende tööstusharude osa vähenemine igati loogiline, kuid sellega kaasnes majanduslik šokk, mille

²Võrdluseks olgu öeldud, et 1993. a 30. juuniks oli Eesti üldse saanud välisinvesteeringuid umbes 200 miljoni USD ulatuses, sh 1992. aastal 50 miljonit USD.

tegelikud tagajärjed tööpuuduse kasvu ja ettevõtete majandus-raskuste näol hakkavad eriti selgesti avalduma majandusreformi süvenemisel ning siis, kui neid ettevõtteid hakatakse privatiseeri-ma.

Selles stsenaariumis arvestatud kiire kasv eeldab teatud ulatu-ses sidemeid Idaga. Teenindussfääri areng näiteks eeldab mingil määral vahendaja rolli Lääne ja Ida vahel, sest Eesti ja Baltikumi turg on liialt väike, Ida turu võimaluste kasutamine on aga olu-liseks stimulaatoriks. Selle võimaluse realiseerumine sõltub aga SRÜ ja Venemaa edasisest poliitilisest ning majanduslikust aren-gust, Eesti suhetest nende riikidega. Näen siin tervet kompleksi majandusliku ja poliitilise kauplemise ning vastastikuse väljalü-litamise variante. Eesti ülikiire majanduskasv nähtavasti eeldab teatud osa Ida ja Lääne vahendamisel, mille hinnaks on suurem või väiksem poliitiline sõltuvus. Ilma selle rollita tuleb leppida ta-gasihoidlikuma majandusliku arenguga. Andmed stsenaariumide kohta on esitatud järgnevas tabelis.

Parameetrid	Stsenaarium I	Stsenaarium II
Inflatsioon (kuus) 1993–1995	2%	6–10%
Inflatsioon (kuus) 1996–	1%	2%
EEK devalveerimine 1993–1995	võimalik	kindel
Restitutsiooni osa privatiseerimisel	10%	20%
Erastamisväärtpaperite osa	20–30%	40–50%
Privatiseeritud 1995. aastal	50–60%	70–80%
Välisinvesteeringud (a-s) 1996–	200–400 milj. USD	30–100 milj. USD
Välisinvesteeringud (a-s) 2000–	300–600 milj. USD	35–110 milj. USD
SKT kasvutempo (a-s) 1992–1995	0%	2–3%
SKT kasvutempo (a-s) 1996–	7%	2–3%
SRÜ osa väliskaubanduses 1995	25–30%	50%
SRÜ osa väliskaubanduses 2000	25–30%	30–35%

II STSENAARIUM: MAJANDUSE ARENG PEHME RAHAPOLIITIKAGA LOODUD KESKKONNAS

Makrostabilliseerimine ebaõnnestub prognoosi esimesel perioo-dil (aastad 1993–1995). Sotsiaalsete pingete ja mõne ebasoodsa

välismõju tõttu ei suudeta kas lühema või pikema perioodi jooksul järgida IMF poolt rahapoliitikal esitatavaid nõudeid. Selle põhjuseks võib olla ka valitsuse poliitiline nõrkus, mistõttu ei suudeta vastu seista riiklike ettevõtete krediidiekspansiooni taotlustele. Tulemuseks võib olla 100–200%-line inflatsioon aastas. Sellistes tingimustes tõusevad ka intressimäärad üle 100% aastas ning ei ole võimalik normaalse säästude-investeeringute seose käivitumine. Reaalpalga osas võib esineda episoodilist kasvu, kuid sellises majanduskeskkonnas suubub see nõudlusinflatsiooni, andes omakorda impulsi hindade tõusuks. Tööpuudus võib olla 10–15% sõltuvalt eelkõige Ida-sidemete säilimisest. Maksebilansi tasakaalustamine nõuab mitmekordset EEK devalveerimist, kui siseturu inflatsioon ületab ühe suurusjärgu võrra ümbritseva majanduskeskkonna inflatsiooni. Majanduse stabiliseerimine võib selle stsenaariumi järgi toimuda perioodil 1996–2000, mil jõutakse inflatsioonini 2% kuus.

Stsenaariumis vaadeldakse tingimusi, mis on vajalikud SKT 2–3%-liseks juurdekasvuks aastas, ja nende realiseerumise tagajärgi. Samadel eeldustel arvatuna nagu I stsenaariumis kujuneb SKT ühe elaniku kohta keskmise kasvu korral $1000 \times 1,02^{23} \times 1,219^3 \times 1,06^{20} \approx 9000$ USD, 3% keskmise kasvu korral $1000 \times 1,03^{23} \times 1,219^3 \times 1,06^{20} \approx 11000$ USD.

Lääne investeeringute vajaduse määramiseks tuleb ka siin kõigepealt arvutada SKT absoluutne juurdekasv. Aastal 1996 on see kas $0,02 \times 1,02^3 \times 1,5 \times 10^6 \times 1000 = 32$ miljonit USD või $0,03 \times 1,03^3 \times 1,5 \times 10^6 \times 1000 \approx 50$ miljonit USD. Aastal 2000 on vastav absoluutne toodangu juurdekasvu maht $0,02 \times 1,02^7 \times 1,5 \times 10^6 \times 1000 = 35$ miljonit USD või $0,03 \times 1,03^7 \times 1,5 \times 10^6 \times 1000 = 55$ miljonit USD. Kasutades investeeringute/SKT juurdekasvu koefitsiendi väärtuste vahemikku 2,0–4,0, saan investeeringute vajaliku mahu aastal 1996 2%-lise kasvu korral 64–128 miljonit USD ja 3%-lise kasvu korral 100–200 miljonit USD. Välisinvesteeringute vajadus on vastavalt 30–60 ja 50–100 miljonit USD. Aastal 2000 on investeeringute vajadus 2%-lise kasvu korral 70–140 miljonit USD, sh välisinvesteeringute osas 35–70 miljonit USD. 3%-lise kasvu korral on investeeringute vajadus 110–220 miljonit USD, sh välisinvesteeringute vajadus 55–110 miljonit USD. Kõigil juhtudel jääb investeeringute osakaal SKTs alla 10% või selle lähedus-

se. Neid arve võib interpreteerida kui investeringute vajadust. Sealjuures on välisinvesteringute tähtsus ja osakaal nähtavasti suurem prognoosiperioodi esimesel poolel, sest Eesti majanduse võime vahendeid akumuloida ja investoida on tagasihoidlik. Tulemuse võib sõnastada ka nii: majanduskasv sõltub sellest, kas välisinvesteringute mahuks kujuneb 50 või 250 miljonit USD aastas.

Selle stsenaariumi realiseerudes teiseneb majanduse struktuur vähem kui I stsenaariumi korral. Töötleva tööstuse osakaal SKTs väheneb 30–32%-ni, põllumajanduse osakaal 13–15%-ni, teeninduse osakaal kasvab 22–26%-ni. Muutused on samm-sammulised, kiirenedes mõnevõrra prognoositava perioodi kaugematel aastatel.

Privatiseerimisel on selle variandi puhul olulisem osa riigi vara restitutsiooni korras (20%) ja erastamisväärtpaberite eest (40–50%) realiseerimisel, sularaha eest müüakse suhteliselt vähe ettevõtteid. See skeem võimaldab privatiseerimist isegi mõnevõrra kiiremini läbi viia (aastaks 1995 privatiseerida kuni 80% varadest), kuid kuna restitutsioon ega erastamisväärtpaberid ei anna majandusele uut kapitali, on olemas hüpotees, et see variant aitab konserveerida olemasolevat majandusstruktuuri. Teiselt poolt — kui riigis valitseva poliitilise ja majandusliku ebakindluse tõttu väliskapital ei ole huvitatud siiatulekust, tekib paratamatult surve olemasoleva riigivara erastamisel mingi jaotusskeemi kasutamiseks.

Selle stsenaariumi puhul on olulised **suhted SRÜga** (tähtsamad kui I stsenaariumi puhul), paljud asjad on sõltuvuses. Pehme rahapoliitika, riiklikele ettevõtetele vajaliku krediidiexpansiooni soosimine, aitab samuti konserveerida olemasolevat majandusstruktuuri, kusjuures selle üheks eeltingimuseks on mingis ulatuses Ida sidemete säilimine. Proportsioon Ida ja Lääne turu vahel võiks olla I perioodi kestel 50:50 ning muutuda sajandi lõpuks proportsiooniks 33:67. Tootmise langus ei ole selle variandi puhul nii sügav kui I stsenaariumi puhul, majanduse elavnemine algaks varem, kuid struktuurimuutused majanduses jääksid suhteliselt tagasihoidlikuks. Sel juhul jääks Eesti suuremal määral Ida turu osaks, kaupleks Läänega kui üks (uuenenud) Ida turu komponent, majanduses jääks aga toimumata struktuurinihe, mis

võimaldaks Eestil osaleda Lääne ja Ida turu vahelistes seostes Lääne turu komponendina.

KOKKUVÕTE

Esitatud stsenaariumid on välja töötatud 1992. a II poolel ning sel ajal, vahetult pärast rahareformi oli vajalik fikseerida võimalikud arengurajad sellisena, nagu nad siin on üles tähendatud. Nende variantide realiseerumise tõenäosust võis siis hinnata enam-vähem võrdseks. 1993. a suvel võib öelda, et makrostabilliseerimine on suurel määral õnnestunud ning selle mõju majanduse edasisele arengule on aktuaalsem kui pehme inflatsioonilise keskkonna oma. Siiski pole võimalik väita, et ka rahapoliitika poolelt oleks kõik probleemid lahendatud. Majandus sisaldab veel küllalt paineid, mis võivad edasise arengu suunata inflatsioonirajale. Igal juhul on võimalus II stsenaariumi tõlgendada kui teatud tüüpi ohuvarianti.

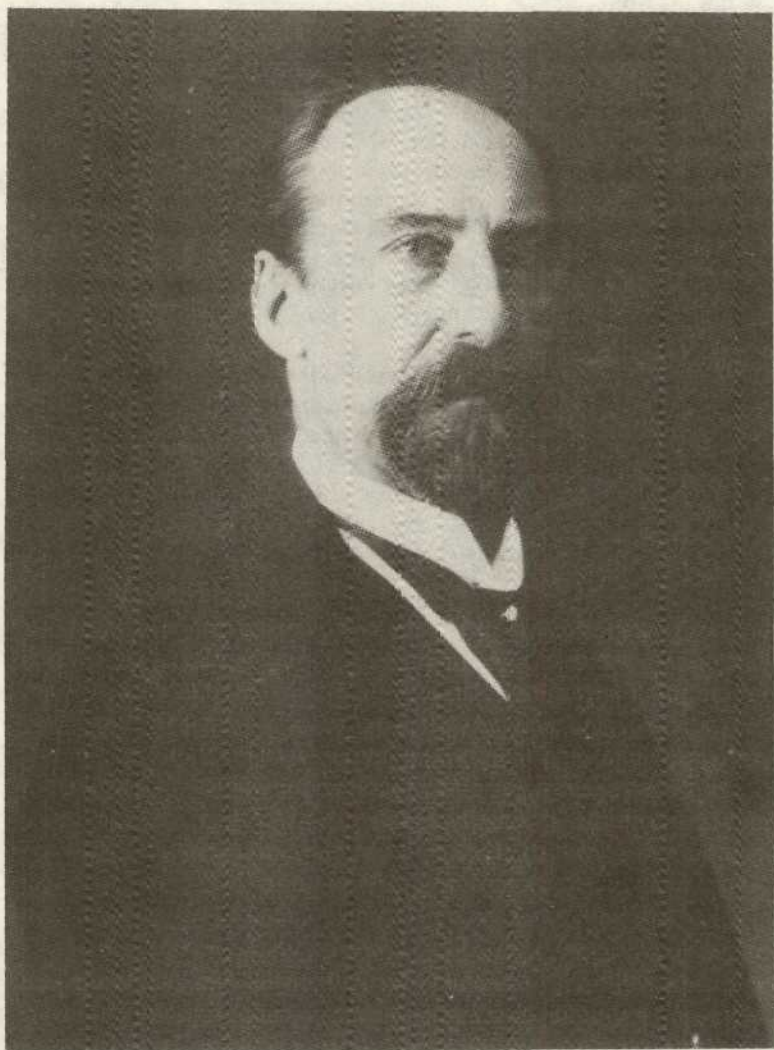
Stsenaariumide puhul tahaksin eraldi tähelepanu juhtida arvudele. Siin on need pigem illustratsiooniks, et kirjeldada mõnede makroökonomiliste parameetrite ja nendevaheliste seoste suurusjärke, mis on seotud ühe või teise arenguraja realiseerumisega. Soome majanduse struktuuri suunas liikumist on võetud pigem näitena kui obligatoorse tingimusena. Samas tuleb öelda, et tendentsina vastab see dünaamikale, mille on läbi teinud kõik arenenud maad. Antud ülesande raamides aitas selline eesmärgistatus kindlaks teha mõningaid Eesti majanduse arengu jaoks olulisi seoseid.

Eesti tulevane majanduskasv sõltub paljudest teguritest, millest võib-olla pooled on siit mõjutatavad, teine pool sõltub välistest asjaoludest. Ei saa läheneda stsenaariumidele kui hea ja halva arengu näidetele. I stsenaarium vajab ja vajab realiseerimiseks küllalt erilisi tingimusi, mis muidugi ei tähenda, et mõtlematud sisepoliitilised ja -majanduslikud ekstsessid saaksid soodsates välistingimustes mööduda jälgi jätmata. Töö koostamisel oli ühe või teise stsenaariumi realiseerumise tõenäosuse ennustamisest olulisem selgitada tegurite võimalikke seoseid ja tuletada nende põhjal erinevaid arenguloogikaid.

Kirjandus

- Agh, Attila 1992. Linkage politics in Central and Eastern Europe. — *Society and Economy*, Quarterly Journal of Budapest University of Economic Science, vol. XIV, Nr. 4, pp. 75–93
- Eesti Statistika* Kuukiri. 1993, nr 1, 5
- Hinds, Manuel 1991. Issues in the introduction of market forces in Eastern European socialist economies. — *Managing Inflation in Socialist Economies*. Ed. by Simon Commander. Washington: The World Bank, pp. 121–154
- Kolodko, Grzegorz 1992. Stabilization, recession and growth in postsocialist economy. — *Working Papers of the Poland Institute of Finance*, Nr. 29
- Nuti, Domenico Mario 1991. Stabilization and sequencing in the reform of socialist economies. — *Managing Inflation in Socialist Economies*. Ed. by Simon Commander. Washington: The World Bank, pp 155–174
- Purju, Alari 1992. Privatiseerimise alternatiivid postsotsialistlikes maades. — *Akadeemia*, nr 5, lk 912–931
- Rajasaalu, Teet 1992. *Estonian Economy at the Dawn of Independence*. Tallinn
- Sutela, Pekka 1993. Overview. — *The Russian Economy in Crises and Transition*. Ed. by Pekka Sutela. Helsinki: Bank of Finland, pp 9–24

ALARI PURJU (sünd. 1953), lõpetas 1976. a TRÜ majanduskübernetika erialal, majanduskandidaat 1988. a. Töötanud teadurina TA Majanduse Instituudis, teaduri ja prodekaanina Tallinna Tehnikaülikooli majandusteaduskonnas ning projektijuhina Eesti Tuleviku-uuringute Instituudis. Sügissemestril 1993/1994 Stockholmi Majandusülikooli Ida-Euroopa uuringute instituudi teadur. *Akadeemias* avaldanud artikli "Privatiseerimise alternatiivid postsotsialistlikes maades" (1992, nr 5, lk 912–921).

JAAN TÕNISSON

JAAN TÕNISSON

Pilguheite aastakümnete tagant

Kaljo Villako

Jaan Tõnissonist on tema kaasaegsed, inimesed, kes teda isiklikult tundsid, temaga suhtlesid või koos töötasid, kirjutanud üpris palju. On ülistusi ja mahategemisi vastavalt sellele, kas kirjutajaks on aatekaaslane või mõnda vastasleeri kuulunu. Hinnangud olenevad ka sellest, kas seisukohad avaldati lahkarmumuste ilmnemisel või hiljem, pärast pikemat ja rahulikumat järelemõtlemist ning vaagimist.

Siinsel pilguheitjal ei olnud J. Tõnissoniga otseseid kokkupuuteid. Sellest hoolimata võin öelda, et teadsin ja tundsin teda lapsepõlvest alates, sest meie peres oli J. Tõnissoni austamine kujunenud peaaegu kultuseks. Selle põhjust on tagantjärele võimatu täpselt kindlaks teha. Arvatavasti mõjus see, et ta kõneles ja kirjutas igapäevastest, kuid olulistest asjadest lihtsalt ja kuulajale ning lugejale arusaadavalt. Tema artiklite lugemisel tunduvad nüüd mõned selgitused isegi tüütavalt pikkadena. Kuid mine tea — võib-olla oli kirjutamise ajal selline põhjalik selgitamine just vajalik. Tõenäoliselt mõjusid ka tema isiksus ja tema vaated. Ta ju propageeris visa järjekindlusega rahvuslust, aatelisust ja kõlblist käitumist, eriti just viimast. Tema järgi peab rahvuslanegi olema selle tõttu, et see on kõlbeline (Aun 1960). "Eesti juhtivaist avaliku elu tegelasist ja ajakirjanikest ei ole keegi kõneldud ja kirjutanud nii palju kõlblusest kui J. Tõnisson," ütleb Hans Kruus (1938: 579) ja tal on õigus.

Kõlbelisusest, rahvuslusest ja aadetest on lihtne kõnelda. Sellesuunalisi jutustajaid on olnud enne ja on jätkunud tänaseni.

Hoopis harva leidub neid, kes neid põhimõtteid ise ka järgivad. J. Tõnisson oli aus ja tema teod ei läinud lahku tema sõnadest.

Sellist inimest võiski hinnata esimese põlve linlane, kes juurtega veel tugevasti maal ja kel patriarhaalsed perekonnatraditsioonid veres.

Minu tutvust temaga süvendas kodus järjekindlalt loetav *Postimees*, mis paljudele oli J. Tõnissoni sünonüümiks. Kirjatähed õppisin just *Postimehe* abiga selgeks. Kõigele lisaks nägin teda Tartu tänavatel liikumas. Kindlasti "kohtusime" sel viisil korduvalt, mälu on talletanud neist täie selgusega aga ainult ühe, arvatavasti 1930. aastate teisest poolest. Astun Võidu tänavalt Rüütli tänava poole. Samal ajal ilmub Ülikooli tänavalt Suurturule pikk, sirge, rõhutatult pead püsti hoidev mees — Jaan Tõnisson. Rüht trotsib umbes seitsmekümneaastast vanust. Mis viga möödunud sajandi lõpust alates eestlastelt nõuda selja sirgu ajamist ja pea püsti hoidmist, kui endale on looduse poolt niisugune hoiak teistele eeskujuks antud.

Kooliea lõpupoole hakkasin märkama ka mõndagi, mis minu silmis J. Tõnissoni aupaistet vähendas. Näiteks kuidagi ei mah- tunud mu hinge see, kuidas tema ja ta ringkond suhtusid "Noor-Eestisse". Alles aastatega arvan olevat jõudnud vastuoludepuntra mõningasele mõistmisele.

Hüüe "eemale matsist ja tema jumalast!" ei ole kindlasti nooreestlaste lipukiri, kuid nende esinemistes oli aeg-ajalt üle- olevat suhtumist rahvasse ja rahvusesse ning indiviidi rõhutatud tähtsustamist. Kaugenemine rahvast oli J. Tõnissoni mee- lest hirmus suur patt, millega ei saanud kuidagi leppida. Tema ettekujutuses pidid rahvas ja isik moodustama ühtse terviku. Ja nii ta astus tema arvates valele teele sattunud noortele kurjalt vastu. Noored tuli- ja tuulepead ei andnud alla. Vihameel põhjustas päevselgete lausete valesti mõistmist, mis tüli veelgi suurendas. J. Tõnissoni arvates tahab "Noor-Eesti" kujundada rahvast lahus ja sellest kõrgemal asuvat ning vähestest valitutest koosnevat vaimueliiti.

Umbes samal ajal süüdistati J. Tõnissoni kavatsuses luua jõu- kamatest taluperemeestest Eesti aadlit (Jans 1940), sest ta kõneles kõigele muule lisaks ka tõutervishoiust. Sellised mõtteavaldused

aga lõppesid I maailmasõja eel ja J. Tõnisson asus uusi ja olulisemaid probleeme lahendama.

Nii osutusid kahtlustused ja süüdistused põhjendamatuks. Ei sündinud talumeestest ega vaimueliidist meile ülikkonda. Tagatipuks võib meenutada järgmist fakti. Riigihoidja dekreediga 24. septembril 1937 antud ja Konstantin Pätsi vaimus koostatud *Ülikoolide seadusega* loodi EV Tartu Ülikooli arstiteaduskonnas eugeenika ehk rahva tautervishoiu professor (*Riigi Teataja*, 1937, nr 78: 1457–1486).

Tülis "Noor-Eesti" rühmaga ja paljudel muudel vaadete kokkupõrkamistel etendas kindlasti oma osa Jaan Tõnissoni äge iseloom. Nende meenutustes, kes pikemat aega on temaga koos töötanud, leidub kindlasti kirjeldusi "müristamistest", mis vasturääkimiste puhul võisid muutuda rajuks (Raag 1938; Randalu 1938). Alistumisenõudele lisaks mainitakse tema negatiivsete omadustena seda, et ta pidas end eksimatuks, tal puudus valmidus kompromissideks ja pahatihti oli ta sallimatu (Kruus 1938). Johan Jans (1940) lisab loetletule pinnapealsuse.

J. Tõnisson oli kindlasti auahne, sest selleta ei saa tõusta rahvajuhiks. Too auahnus rakendati eestluse teenistusse ja oli meie jaoks järelikult positiivne nähtus.

Ilmselt esines J. Tõnissoni tegevuses ka vähest süvenemist ja pealiskaudsust. Vaadelgem vaid, millega ta tegeles möödunud sajandi lõpust alates üle kümne aasta: põllumeeste organiseerimine ja põllumajandusnäituste korraldamine, karskusliikumise juhtimine, ühistegevusele ja eestlaste krediidiühingutele aluse panemine, kultuuri- ja haridusseltside asutamine, kodukäsitöö propageerimiseni välja. Loetelu ei ole kaugeltki täielik. Loomulikult ei saa üks inimene kõikidel nii erinevatel aladel pädev olla. Too tegevus ei olnud huupi rahmeldamine, vaid vastas rangelt kindlatele taotlustele luua alus eestlaste edasisele isolemisele ja paremale elujärjele. Sagedasti jääbki J. Tõnissoni teeneks algatamine. Ta on end nimetanud "ohakakitkujaks", "kännujuurijaks" või "võsarookijaks", millest võib arvata, et ainult eeltööde tegemine ja tee rajamine oligi sagedasti ta eesmärgiks. Õnneks leidis tema kaaslaste hulgas neid, kes veerema pandud vankrit edasi vedasid. Seejuures väärib imetlust tohutu töövõime, suur jõuvaru, mida

rajamistöö nõudis, ja seda kõike samal ajal toimuva poliitilise võitluse taustal.

Kangekaelsus ja kompromissitahte puudumine tekitab rahvajuhil kindlasti eesmärkide saavutamisel suuri raskusi. Me ei tea, kas on õige Juhan Luiga väide (1935), et õnneks oli J. Tõnisson 1918. a lõpul ja 1919. a alguses välisdelegatsiooni liikmena Eestist eemal ja selle tõttu oli teistel hõlpsam raskel perioodil vaenlasele vastupanu organiseerida. Seda väidet kindlasti tõestav *experimentum crucis* pole ajalooteaduses kahjuks kasutatav ning me ei tea, mis oleks juhtunud tegelikult siis, kui J. Tõnisson oleks olnud tollal Tallinnas. Tema iseloom paraku põhjustas sääraseid arvamusi.

Herman Sumberg (1938: 331) iseloomustab J. Tõnissoni lühidalt nii: "Maailmavaatelt on ta demokraatliku usutunnistusega rahvamees, tegelikus elus aga iseseisev ja vankumatu juht, administraatorina vali ja nõudlik ülemus, eraelus aga järeleandlik, kaastundlik ja kõigiti humaanne inimene." Järelikult on vaadeldaval teisi rahutuks tegevate omaduste kõrval ka hoopis hellem pool. Viimasele sain juhuslikult kinnitust mehelt, kes 1930. aastail töötas vendade Tõnissonide juures "Eerikal" sulasena. Pererahva kohta ei olnud tal öelda ühtegi halba sõna, J. Tõnissoni ülistas ta aga taevani.

J. Tõnissonile meeldinud talvel saaniga lihtsalt lusti sõita. Eks ta siis pöördunud aeg-ajalt mõnel pühapäeval sulaspoisi poole palvega: kas tal ei oleks mahti ja tahtmist väike ringsõit teha. Et töömeest tülitati pühapäeval, sai noormees sõidu lõpul alati kahe krooni võrra rikkamaks. Teiseks meenutas too mees 1940. a suve. Tal oli teenitud palgast nii palju panka kogunenud, et kavatses osta endale kodu rajamiseks väikese maatüki. Isegi koht oli "Eerika" lähedal valmis vaadatud. Järsku levis teade pankade sulgemisest. Noormees pöördus abi saamiseks J. Tõnissoni poole. Too läks aega viimata liikvele, kuid pidi mõnetunnise uste kulutamise järel kahetsusega tunnistama, et ka tema tutvused ei suutnud õnnetu mehe raha päästa. Kannatanule jäi meelde J. Tõnissoni hea tahe ja abivalmidus.

J. Tõnissoni poliitilised vaated vajavad üksikasjalikku eritlemist, sest ammuks see oli, kui nende üle ajakirjanduses elavalt vaieldi. Alustuseks peaksime seejuures kokku leppima, et meie ei

saa mõõta sajandi alguse Eesti poliitilisi suundi täpselt selle mõõdupuuga, mida kasutati samal ajal Läänes. Meie toonased olud olid selleks liiga erinevad. Eestluse juhid püüdsid alles rahvast üles raputada võitluseks baltisaksa ülemvõimu vastu. Samal ajal käis lahing venestamise survest pääsemiseks. Selline keeruline olukord nõudis erilist taktikat poliitilises võitluses.

Asudes tööle *Postimehe* peatoimetajana, avaldas J. Tõnisson (1896) artiklis "Lugejale" oma põhimõtted ajalehe edaspidiste taotluste kohta. Selles on tal esimest ja viimast korda fraas: "Keiser, usk ja isamaa!" Ta on juba minetanud usu heasse tsaari, kellelt võiksid eestlased abi loota. Tema rajas oma tegevuse õigusele ja seaduslikkusele. Ta propageeris legaalsete vahendite kasutamist, mille abil eestlus ise saab hakkama oma saatuse suunamisega. Selline taktika osutus pärast 1905. a revolutsiooni õigeks. Teised poliitilised rühmitused hajutati, ent tema *Postimees* jäi edasi tegutsema.

Evald Blumfeldti (1960) arvates oli J. Tõnissoni poliitilistes vaadetes algusest peale liberalismile iseloomulikke jooni. Autor oma väidet konkreetsete andmetega ei kinnita. Püüame siis siin seda teha.

1905. a *Postimehe* kolmes numbris (245, 247, 249) on trükitud Eesti Rahvameelse Eduerakonna taotlused, milles nõutakse mõistlikku tööseadusandlust, streigi-, ühenduste loomise ja koosolekute pidamise õigust, kaheksatunnise tööpäeva kehtestamist ning naiste ja laste töötingimuste parandamist. Veel on juttu kohustuslikust maksuta algharidusest, vaestele õpilastele toetuse kindlustamisest ja täiskasvanute õpetamise vajadusest (Eesti rahvameelne... 1905). Sellised nõudmised ei olnud noil päevil Vene tsaaririigis konservatiivsed. Nähtavasti toetuvad need, kes peavad J. Tõnissoni parempoolseks konservatiiviks, kergeusklikult Peeter Speegi *Uudistes* ja teistes vasakäärmuslikes väljaannetes avaldatud seisukohtadele.

Täpsemalt J. Tõnissoni vaateid ja nende arengut jälgides jõuame paratamatult sama tulemuseni, mille on selgesti sõnastanud Märt Raud (1991): Jaan Tõnisson liikus järjest vasemale, Konstantin Päts vastassuunas. Parempoolsete poliitikute seas levis koguni kuuldus, et "1918. aasta välisdelegatsioonis viibimise aegu olla M. Martna meelitanud J. Tõnissoni sotsialistiks."

(Laaman 1934: 27). Nii kaugele vasakule tema vaated siiski ei läinud.

12. veebruaril 1926 peetud kõnes nimetab J. Tõnisson suunda, mida jätkab Rahvaerakond ja loomulikult ka ta ise, sotsiaalseks liberalismiks. Eksiarvamuste vältimiseks ruttab ta pikalt selgitama, millised erinevused on selle ja sotsialismi vahel. Sotsialistide kihihuvi asemel taotletakse kõikide heaolu. Tahetakse, et riigis oleks kõigil võimalik hästi elada ja areneda.

1930. aastateks näib J. Tõnissoni tormiline iseloom taltuvat. Eriti põhjustab endiste vastaste lähenemist sotsiaalsete probleemide tähtsuse üha tugevam rõhutamine tema vaadetes, seega nende muutumine vasakpoolsemaks. Nendelt hakkab ilmuma üsna objektiivseid hinnanguid J. Tõnissoni kohta. Parimaks näiteks on noorestlaste sõnakama esindaja Friedebert Tuglase järgmised sõnad:

“Tõnissoni nagu iga teise suure töömehe sihte ja meetodeid võib mitmeti hinnata. Sellised võitlusiseloomud ei või olla opositsiooni äratamata, võrsugu see siis maailmavaatelistist või isiklikest motiividest. Nii on Tõnissonigi nime ümber olnud alati palju raginat ja hinnangute heitlust. Siinkohal tahan vaid meenutada, et ka see noorpõlv, kellesse kuulus tollal käesolevate ridade autor, juba siis vaistlikult tundis vastuolu Tõnissoni esindatud nii üldkui kultuurpoliitilise suunaga, et seda varsti veel hoopis teadlikumalt tunda. Et sellele lõpuks lahkumineku ja kokkupõrked järgnesid, on loomulik. Kuid kõik see ei takista nüüd seda hindamast, mis näib ometi nõnda hindamisväärilisena.” (Tuglas 1938: 372.) Ja teisal:

“Tõnissoni iseloomu-kultus, ta pea püsti hoidmise õpetus, ta rahvusliku iseolemise evangeelium näib nüüd ammugi luitunud. Kuid tarvis on ainult mõelda sajandi alguse aegadesse ja oludesse, et mõista nende õpetuste rahvuspedagoogilist väärtust. “Olgu meie rahvas väike kuid ta on ometi rahvas!” — siit kõneles julgus, mida ajajärk nõnda vajas!” (Tuglas 1936: 161.) Tuglas lisab veel, et J. Tõnisson oli veendunud tões, mille eest ta võitles, ja tema esinemised olid siirad ja veenvad.

Juba enne tsiteeritud lausete ilmumist toimus Rahvaerakonna ja sellest vasemal seisnud Tööerakonna ühinemine. Liitusid veel

mõned väiksemad rühmad ja nüüd näisid liberaalid kujunevat oluliseks jõuks meie poliitilises elus.

Kuid loodetud edenemine katkes. Algas vaikiv ajastu ja poliitiliste erakondade tegevus lõpetati. Veel kirjutab J. Tõnisson (1934): "Poliitiline õhkkond tuleb tervendada, sotsiaalne olukord parandada, majanduslik kitsikus pehmendada, tööpuuduse häda kustutada." See näib olevat tema poliitilise elu luigelaul, sest varsti ta tõrjutakse kõrvale *Postimehe* peatoimetaja kohalt ja tema artiklite avaldamine keelatakse. M. Raua (1991) arvates oli see kõik Kaarel Eenpalu tegu.

Kõigest hoolimata tuli J. Tõnisson uuesti poliitilisse ellu. Autu käitumine põhjatult ausa mehega lisas senisele lugupidamisele märtriaupaiste. 1938. a Riigivolikogu valimistel sai ta 6031 häält (78% tema ringkonnas hääletanutest) — see oli kõige suurem häälte hulk, mida said Riigivolikokku pääsenud. Vastaskandidaat, tollane Tartu linnaepee kindral Aleksander Tõnisson, pidi leppima kõigest 1616 häälega (Roos 1938). Ometi oli viimasel vastu panna Vabadussõja kangelase oreool.

J. Tõnissoni vaadetest oleme mõnes osas üle kasvanud. Tema tegevusest võime leida mõndagi, mida tuleb kritiseerida. Kuid tema elutöös on palju väärtuslikku, mis jääb ajasõelale.

Kurioosumina võib mainida, et J. Tõnissoni rahvustervikluse idee sobis 1930. aastate lõpul hästi K. Pätsi juhitava demokraatia taotluse raamidesse ja kodukultuuri propageerimine K. Eenpalu tegevuskavva.

Tõsisemalt kõneldes meenutagem, et J. Tõnissoni *Postimees* oli Eesti esimene päevaleht. Selle toimetuses töötas lühemat või pikemat aega neid, kes hiljem siirdusid ajakirjanduses teistele töökohtadele (Raag 1938). Üldsuse teadvusse ei ole küllaldaselt jõudnud tõik, et *Postimehe* kool aitas palju kaasa meie ajakirjanduse arengule. Ajakirjanikele muud kooli ju ei olnud.

Poliitika ajaloo kõrval on J. Tõnissonil kindel paik ka meie üldises kultuuriloos. Aja ja ruumi kokkuhoidmiseks vaadeldgem ainult mõningaid arve. J. Luiga (1934) artiklite, arvustuste ja vestete kogumiku kahes köites on J. Tõnissoni mainitud kümme korda, üks artikkel kõneleb ainult temast. Meie teisest suurest ja eelmise poliitilisest vastasest K. Pätsist on juttu ainult kahes

kohas. Üle poole sajandi hiljem ilmunud Arvo Mägi analoogilises kogumikus, mis on eelmisest õhem, on J. Tõnissonist juttu kuues, K. Pätsist vaid ühes kohas. Nende mainimise sageduse suhe on jäänud umbes samaks ka aastakümneid hiljem.

Väga oluline on J. Tõnissoni tegevus Eesti iseseisvuse sünni ajal. 1917. a algul taotles ta veel Eestile kohta Vene föderatsiooni, kuid tema jõudis iseseisvuse nõudmiseni palju kiiremini kui meie praegused riigijuhid pärast 1988. aastat. Igasuguse kõhk-luse kaotamiseks selles, kas just J. Tõnisson oli esimene Eesti Vabariigi loomise idee esitaja, võib toetuda August Rei sõnadele (1960: 232). Too mees oli isiklikult kõige toimu juures, pealegi ei kuulunud ta J. Tõnissoni mõttekaaslaste hulka, tema vaated erinesid suuresti J. Tõnissoni seisukohtadest. Nii et teda võib usaldada. "See oli nimelt Jaan Tõnisson, kes esimesena tõstis üles eesti riikliku iseseisvuse mõtte, — mitte luuletaja visioonis, nagu Juhan Liiv, ega eraviisilisel mõttevahetusel kitsamas ringis, — vaid ametlikul foorumil, eesti rahva poolt esmakordselt täies vabaduses valitud rahvaesinduse koosolekul — Maapäeva kinnisel erakorralisel istungil 25. augustil (vana kalendri järgi) a. 1917."

Ajal, mil Euroopas käis suur sõda, Eestis olid Punaarmee üksused baasides ning meis heitles lootus hävingukartusega, kirjutas Harri Moora (1940: 4): "Unustatakse, et Vabadussõda ja iseseisvuse algus-aastaid ei kandnud ainuüksi tung riikliku iseseisvuse järele, vaid ka veendunud tahe teostada äsja koitnud isiku- ja kodanikuvabadusi, ehitada paremat ning õiglasemat korda ja maailma kui olnud see, kus olime elanud õndsas tsaaririigi poolfeodaalses Balti äärekeses. Neid mõtteid ei kandnud mitte ainult meie juhtivad pead, vaid, nagu võib öelda otseste mälestuste järgi, olid neist haaratud laialdasemadki kihid, alates vabatahtlikena rindele läinud kooli- ja üliõpilasist ning muist haritlasist kuni mõtlejate talumeeste ja töölisteni." Ja nagu eelmise jätkuks kõlavad Peeter Põllu (1928: 41) sõnad: "Moraalne jõud ja aated, mis julgustasid väikest rahvast vastu astuma sada korda suuremale ja viisid raskete ohvrite kaudu võidule, ei olnud mitte ainult suure rahvusliku hingetõusu saadus, vaid väga tähtsal määral aastakümneid kestnud vaimsete ja kõlbeliste pingutuste tulemus." Umbes samuti kõneleb Evald Blumfeldt (1960).

Rahva kasvatamisel ja iseseisvumiseks ettevalmistamisel on suuri teeneid just J. Tõnissonil. Tema nõudis iseolemise tahet, selja sirgu ajamist ja rahvusliku iseteadvuse süvendamist ning rahvas võttis need omaks.

Omavaheliste näaklemiste, tõusikluse vohamise ja saagiah-nuse ilmingute tõttu kippus hiljem Vabadussõda ja iseseisvuse algaastaid kandnud vaim lahjenema. Sellest hoolimata jätkus te-da piisavalt mõlema okupatsiooni ajaks. Tänapäevaks on ta ohtlikult liisunud.

Järelehüüdes Konstantin Konikule kirjutab Jaan Tõnisson: "Ja ometi vajaks just sääraseid täismehi meie aeg, kus nii palju veende-vaest paindlikkust alandavat eneseunustust oma põhimõ-tete ja ideaalide mahasalgamisega." (1936: 270.) Sama sobib ülimalt hästi tänapäeval ka kirjutaja enese kohta. Just sääraseid täismehi oleks meil just nüüd hädasti vaja ja eriti nende hulgas, kes tahavad etendada rahvajuhtide osa. Oleks vaja neid, kes väsimatu järjekindlusega nõuaksid kõlbelist käitumist, levitaksid ausat rahvuslikku aadet, taotleksid järjekindlalt sotsiaalset õiglust ja oleksid seejuures ise ülimalt aususega teistele eeskujuks.

Kirjandus

- A u n , Karl 1960. Jaan Tõnisson Eesti rahvusliku iseteadvuse kujunda-jana. — *Jaan Tõnisson: Koguteos tema üheksakümneenda sünnipäe-va tähistamiseks*. Stockholm: Vaba Eesti, lk 311–325
- B l u m f e l d t , Evald 1960. Jaan Tõnissoni elu ja tegevus. — *Jaan Tõnisson: Koguteos tema üheksakümneenda sünnipäeva tähis-tamiseks*. Stockholm: Vaba Eesti, lk 7–17
- E e s t i r a h v a m e e l n e eduerakond. 1905. — *Postimees*, nr 249
- J a n s , J(ohan) 1940. *Mälestusi ja vaatlusi*, I. Tartu: Noor-Eesti
- K r u s , Hans 1938. Jaan Tõnisson kaugvaates. — *Jaan Tõnisson töös ja võitluses*. Tartu: Koguteose "Jaan Tõnisson" komitee väljaanne, lk 573–589
- L a a m a n , Eduard 1934. *Erakonnad Eestis*. ("Elav Teadus", nr 26.) Tartu: Eesti Kirjanduse Selts
- L u i g a , Juhan 1934. *Päevamured*, I–II. Tartu: Noor-Eesti
- L u i g a , Juhan 1935. *Poliitilised päevamured*, I. Tartu: Noor-Eesti
- M o o r a , Harri 1940. *Demokraatia rahvusliku kandejõuna*. Tartu: Eesti Üliõpilasseltside Vilistlaskogude Kirjastus

Jaan Tõnisson

- M ä g i , Arvo 1986. *Aeg kirju ei kuluta*. Lund: Eesti Kirjanike Koopereeratiiv
- P õ l d , Peeter 1928. Jaan Tõnisson rahvusliku mõtte arendajana. — *Jaan Tõnisson: Tagasivaateid ja mälestusi tema 60. a sünnipäevaks*. Tartu: Postimees, lk 41–71
- R a a g , A(rno) 1938. J. Tõnissoni ajakirjanduslikus koolis. — *Jaan Tõnisson töös ja võitluses*. Tartu: Koguteose "Jaan Tõnisson" komitee väljaanne, lk 272–282
- R a n d a l u , Adam 1938. Jaan Tõnissoni kool. — *Jaan Tõnisson töös ja võitluses*. Tartu: Koguteose "Jaan Tõnisson" komitee väljaanne, lk 286–298
- R a u d , Märt 1991. *Kaks suurt: Jaan Tõnisson, Konstantin Päts ja nende ajastu*. Tallinn: Olion
- R e i , August 1960. Jaan Tõnisson ja Eesti iseseisvuse süünd. — *Jaan Tõnisson: Koguteos tema üheksakümnenda sünnipäeva tähistamiseks*. Stockholm: Väba Eesti, lk 232–235
- R o o s , Jaan 1938. Jaan Tõnissoni elukäik. — *Jaan Tõnisson töös ja võitluses*. Tartu: Koguteose "Jaan Tõnisson" komitee väljaanne, lk 11–96
- S u m b e r g , Herman 1938. Jaan Tõnissoni isiku kaks palet. — *Jaan Tõnisson töös ja võitluses*. Tartu: Koguteose "Jaan Tõnisson" komitee väljaanne, lk 331
- T u g l a s , Friedebert 1936. *Kriitika*, VI. Tartu: Noor-Eesti
- T u g l a s , Friedebert 1938. Jaan Tõnisson uue sajandi algul. — *Jaan Tõnisson töös ja võitluses*. Tartu: Koguteose "Jaan Tõnisson" komitee väljaanne, lk 364–372
- T õ n i s s o n , Jaan 1896. Juhtkiri. — *Postimees*, nr 263
- T õ n i s s o n , Jaan 1926. Riigi ning omavalitsuse huvide ja kihihuvide vastuolud meie poliitikas. — *Postimees*, nr 47, 48
- T õ n i s s o n , Jaan 1934. Rahunemiseks reformid! — *Postimees*, nr 82
- T õ n i s s o n , Jaan 1936. Konstantin Konik: Mees täis ürgset jõukülust ja kangust. — *Tänapäev*, nr 9, lk 269–270

KALJO VILLAKO (sünd. 1919. a), lõpetas 1947. a TRÜ arstiteaduskonna. Tartu Ülikooli radioloogia ja onkoloogia emeriitprofessor. *Akadeemia* kolleegiumi liige, Eesti Kirjanduse Seltsi esimees. *Akadeemias* avaldanud arvustuse P. Bogovski, G. Loogna ja M. Rahu raamatule *Vähk: Põhjused, levik, profülaktika* (1991, nr 1, lk 177–180) ning artikli "Ühest rahvuslikust vastupanurühmast Saksa ajal" (1993, nr 6, lk 1123–1141, 1302).

"Käpiknukk"

J. Arrak 93.

Jüri Arrak. KÄPIKNUKK
(Tušš, 1993)

GUSTAV SUITS JA EUROOPA SÜMBOLISM

Ants Oras

Tõlkinud Ene-Reet Soovik

Vististi pole veel täielikult mõistetud, kui palju elujõulisi ja algupäraseid uusi kirjandusi on tekkinud vaevalt enama kui saja aasta jooksul. Eelromantikute ning romantikute mõttelaadist saadud võimsad impulsid ühes Prantsuse revolutsioonist võrsunud ühiskondlike ja poliitiliste muutustega löid õhkkonna, mille tulemuseks oli selliste rahvuste sünd ja taassünd, kes sajandeid olid oma võimalusi vaid aimanud. Kogunenud energia plahvatas tegutsemiseks. 19. sajandil ärkasid või taasärkasid mitmed rahvusühendused Kesk-Euroopas, Balkanil ja piki kogu Läänemere idakallast ning jõudsid äratundmisele, et nad on midagi rohkeemat kui vaid etnilised üksused, et neil on omaenese kultuuriline eripära, mis juba selgesti, ehkki ebatäiuslikult, väljendub nende rahvakunstis, folklooris, mütoloogias, kommetes; ja et on saabunud aeg täielikuks eneseväljenduseks. Kui see psüühiline muutus oli kord toimunud, osutus edasise arengu tempo üpris kiireks. Haritud klasside juhtimisel muutusid rahvakeeled kirjanduslikult arvestatavaks ning saavutasid peatselt enamatki. Sajandite töö suruti kokku mõnda aastakümnesse. Et mõni neist uutest kirjandustest algselt ühekielsetest kaldus rahvuslikku minevikku uurima,

Järgnev käsitlus loeti ette Yale'i ülikoolis 1968.–1969. õppeaastal korraldatud eesti luulet tutvustavas loengusarjas (vt Paul Saagpakk, "Muljeid loengute sarjast eesti luule üle Yale'i ülikoolis." — *Tulimuld*, nr 3, 1969, lk 186–190), mille ettekannete teesid ilmusid pealkirja all *The Yale Lectures on Estonian Poetry* (S.L., s.a.).

Tõlgitud Kirjandusmuuseumis säiliva käsikirja "Gustav Suits and European symbolism" järgi.

kasutama ja idealiseerima, laulikukandleid kõlistama ja isamaalisi oode kokku seadma, võis ehk näida, et nad anduvad ülemäära romantilisele või pseudoromantilisele tundelisusele, ent see udu hajus peagi ning järgmine samm vaimse ja intellektuaalse eneseteostuse suunas selgelt tänapäevaste, ent omanäoliste rahvastena astuti enamjaolt üllatavalt kiiresti.

Nii juhtus ka Eestis. Möödunud sajandi teisel poolel aset leidnud rahvusliku ärkamise tulemuseks oli enamjaolt minevikuhollandusest lähtuv isamaaliselt innustunud kirjandus, mis oli tundedüllane, ent provintslik, mis seisis maailma mõttearendustest eemal ning, olles küll saksastamise vihane vastane, sai oma ideid siiski olulisel määral just saksa kanalite kaudu. Tollal Dorpatina tuntud Tartu ülikool jäi baltisakslaste valitseva klassi kantsiks isegi pärast selle venestamist tsaar Aleksander III ajal. Rahvusliku liikumise edenedes püstitati eesti soost lõpetajate ette — erandiks olid teoloogid, arstid ja juristid — kunstlikke tõkkeid, mis ei lasknud neil oma elukutsega kodumaal leiba teenida; paljud neist olid sunnitud Venemaal tööd otsima. Seda, et kujuneks oma rahva seas tegutsev haritlaskond, takistati niisiis tugevasti, pärssides teadlikult selle arenemist.

Pärsiti, kuid ei halvatud. Vajadus värsket vaimuõhu järele oli muutunud liiga tugevaks. Haridus — mis oli juba niisama kõrgel tasemel kui mujalgi Euroopas — tõi kaasa ärksust ning olud hakkasid muutuma Venemaalgi. Kust vanem põlv edasi ei saanud, sealt jätkasid nooremad. Otse pärast sajandivahetust võttis ohjad enda kätte uus põlvkond, kes oli nakatunud kogu tsaariimpeeriumis levivast rahutusest. Tartus moodustas rühm noori, kel ülikooli astumine seisis alles ees, ringi, mille uljas eesmärk oli vähehaaval eesti kirjandusse uut elu süstida. Iseloomuliku pealkirja *Kiired* all anti välja paar kirjanduslikku koguteost. Kuigi peamiselt ilmnes vaid paljutöotavaid algeid, oli selge, et tekkimas on midagi uut. Nende noorukite vaimulaadi ja taotlused võtab kokku artikkel, mille umbes kümme aastat hiljem avaldas nende eestvedaja Gustav Suits:

“Oli aeg, kus meie “jumalatehämarusse” terendasid Venemaa vabadusliikumise punased eelrefleksid. [---]

Üle Eesti kitsaste keelepiirde sisse tungides mõistsid Darwini, Marxi, Nietzsche, Brandese, Ibseni, Tolstoi, Gorki, Juhani Aho ja teiste kaasaegsete tööd meie maailmanurga umbsete eluvaadete ja

meie kirjandusliku mahajäämise üle kohut. Väliselt vene koolisundusse surutud, oli eesti keskkoolinoorus siis oma käärimistes hästi vastuvõtlik laialdastele eneseharimise huvidele. Nende ridade kirjutaja ligiduses, kust varemini isamaalikke *Kiiri* oli välja antud, ei rahulnud ainult Kreutzwaldi ja Koidula imestlusega või soome kirjanduse altkäelugemisega. Omaks huviks võidi üle kohustusliku koolilektüüri ahmida ka niisuguseid vene kirjanikke nagu Turgenev ja Dostojevski. Jah, isegi kreeka-rooma klassikast võidi taoti mõnu leida (Sophokles, Horatius) — kust oleks uhkunudki uhkemaid “heroilisi meeleolusid”! Mitte küllalt lugemiseks avaneva saksa kirjanduse hingetõmbustest (Goethest ja Heinest Hauptmannini). Mitmest ilmakaarest lehvitas eriti romantika oma puhanguid, Byron, Shelley, Victor Hugo, Emerson. Ei tea, kust laenuraamatukogust oli kätte puutunud juba uusromantilisigi sümboliste, Balmont, Brjussov, Maeterlinck.

[---] Aga umbes samal ajal valmistusid uued kirjanduslikud tungid ka teisel läbimurrangule.

Vaikses ja idüllises Kuresaares [---] andsid ilmet säärased algupärased isikud nagu J. Aavik ja V. Grünthal. Pääle omarahvuslike küsimuste, eesti keeles puuduvate uute sõnade loomise, soome ja ungari keele õppimise tunti sääli eriti tõmbust küll rooma dekadentsi-aja kirjanikkude, küll prantsuse ja itaalia kirjanduse kohta. D’Annunzio *Trionfo della morte* prantsuskeelne tõlge, ühe supelvõõra poolt Kuresaarde unustatud, oli J. Aaviku kätte sattudes avaldanud üllatavat mõju. D’Annunzio ühes E. A. Poe’ga rahuldas meil vist küll esmakordselt ühe noore ja imekspandavalt-vastuvõtliku provintsiaali tungi karmist tõelisusest põgeneda, unistust nagu elu analüüsida.”

Bioloogia, sotsioloogia, sotsialism, äärmine individualism, romantiline unelemine ja impulsiivsus, klassikaline tasakaalustatus ja subliimsus, meeleline tundelisus, esoteeriline “kunst kunsti pärast” — kokku tõepoolest kirju rida, millel vaid üks ühine nimetaja: soov pääseda vaimsest piiratuses ja üksluisusest suurtesse, üksteisele vastukäivatesse mõtte- ja kunstihoojustesse, milline nende päritolu ka oleks. “Jäägem eestlasteks, ent saagem ka eurooplasteks,” sõnastas Suits ise hiljem need püüdlused. Peagi sai sellest noorte üldine võitlushüüd. See, mida nad kavatsesid, tähendas kultuurirevolutsiooni. Suits ja tema sõbrad, keda praegu

tuntakse "Noor-Eesti" rühmitusena, mitte ainult ei alustanud seda, vaid tegid selle ka teoks.

*

Tartu oli liikumise häll, ent kaotas ajutiselt keskse tähtsuse, kui Suits koos mõne kaaslasega, nende hulgas Aavik ja Grünthal, pääses selle unisest umbsusest tunduvalt vabameelsemasse Soome hariduskeskusesse Helsingi ülikooli. Soome oli elav, soome kirjandus ja teadus arenesid jõudsasti ning noored soome intellektuaalid võtsid Eestist tulijad avasüli vastu. Nad kohtusid ja mõned neist, eelkõige Suits, said lähedasteks sõpradeks selliste väljapaistvate isikutega nagu tormi ja tungi geenius Eino Leino, mõtisklev poet Otto Manninen, ladina ja prantsuse maailmavalu eeleegiline uurija Veikko Antero Koskenniemi. Nende tarm tugevnes, nende enesekindlus kasvas, nende vaim arenes tormiliselt. Siit sai Aavik filoloogilised tööriistad oma keeleuueenduse jaoks, mis nii otsustavalt mõjutas eesti keele tulevikku. Siin kavandati ja toimetati "Noor-Eesti" varasemaid väljaandeid ning siin trükiti ja avaldati revolutsioonilisel 1905. aastal ka Suitsu esimene luulekogu *Elu tuli*.

See oli revolutsiooniline teos. Ehkki tänapäeval võib seda lugeda vastakate tunnetega, võib sellest siiski sügava elamuse saada. Suits seisis alles kahekümnendate eluaastate alguses ega olnud vähimalgi määral varaküpselt elutark. Kuid tungid, millel oli olnud aega jõudu koguda alates üleskasvamisest liigrangelt pietistlikus külakoolmeistri peres ning hiljem tugevasti autoritaarse koolikorra all, nooruslik kärsitus, loomupäraselt mässuline iseloom, mida kõike võimendasid ajajärgu elektrilised pinged, koondusid nüüd äkitselt üheks kogunenud impulsside purskeks, nooruse marseljeesiks. Mõne selle marulise külluse ilmingu üle võib muiatagi: "Siis aga tõuseme kui rahesadu,/ mis sõuab rängalt taeva all,/ ja tulikirjal välkuval/ maas viletsaile kuulutame kadu." Muiata võib palju muugi üle. Siiski liigutab lugejat hoogsus, keevaline kõlavus 21-aastase nooruki kallaletungides sõna otseses mõttes kõigile, kes üle kolmekümne. See on retoorika, ilukõne, sageli vaid sütitavate klišeede vool, kuid on mõistetav, miks neil oli sütitav vägi. Eesti keeles ei olnud sellist luulet varem kirjutatud. See oli vibreeriv, läbematu, täpselt kohane plahvatuslikele tunnetele, mida ta väljendas. Julged dibráhhid lisasid sellele tempot. Eesti sõnade silbirohkusest, mis võib mõjuda kohmakana, sai äkitselt

vahend, mis tõstis värsi kõrgustesse, keele teravaid kvantitatiivseid kontraste kasutati rabava eduga. Paljuski toimus see tänu Suitsu sõbra Eino Leino hiilgavale eeskujule, kes samuti loobus germaanipärasest silbilis-rõhulisest süsteemist, varieeris söakalt värsijalgade pikkust ja lõi nõnda uue kõrgelennulise stiili, valades sellesse oma nietzschelikku temperamenti. Mõned Suitsu luuletused olid mõõnetavasti Eino Leino otsene matkimine. Kuid isegi matkimises oli jõudu ning oma parimail hetkil ei matkinud Suits enam kedagi: keel voolab vabalt ja veenvalt, järgides omaenese ennatuid rütme. Eriti nimiluuletus ei kaota midagi oma mõjurikkusest: ta õigustab igati raamatu pealkirja.

1905. aastal oli teose mõju enam kui sensatsiooniline: taibati, et tunnetes ja nende väljendamises on alanud uus ajastu. Noored ei märganud värssides esinevat ebaküpsust ja vanadel polnud pakkuda midagi võrdväärset, mis seda muljet oleks tumestanud. Juba rohkem kui poolsurnud eesti luule oli äkitselt ellu ärganud. Suitsu rünnati teravalt, kuid temast oli saanud kõigi noorelaste tunnustatud juht, nende lipukandja, peaaegu prohvet.

Kuid Suits ei olnud sündinud võidutsevaks prohvetiks. Kogu põlvkonna tundeid sõnadesse valav protest oli ta üleüldise revolutsioonilise innukuse ajal selleks teinud. Ent revolutsioon läks nurja ning emotsionaalne temperatuur langes. Rohkem hakkas kuulduma kriitilisi häáli ning väga tundliku ja väga haavatavana ei võtnud Suits neid kergelt. Pealegi ta õppis, tema vaatepiir muutus avaramaks, ta arusaamine sügavamaks, ta võime end kriitiliselt jälgida kasvas. Valmistudes ette õpetlaskarjääriks võrdlevas kirjandusteaduses ja esteetikas, tutvus ta ahnelt kõigi olulisemate kirjandustega, uuris nii põhisuundumusi kui kõrvalharusid, nii kirjandusloomingut kui teooriat. Tugevasti köitis teda ühiskonnakriitilist element sisaldav kirjandus — temast oli juba saanud sotsialist —, aga ka estetistlikud ja sümbolistlikud liikumised kõigis maades, ehkki tema huvide keskpunktis asus Prantsusmaa. Ta tõlkis Verlaine'i, norralast Obstfelderit, Verhaerenit, Baudelaire'i. Teda kütkestas Strindberg. Einoleinolik faas möödus.

Jäädes küll väga tegusaks "Noor-Eesti" ettevõtmiste algataja ja toimetajana — viis nägusat "Noor-Eesti" albumit ja ühe aasta jooksul ka uhke ajakiri, mis kõik rõhutasid modernismi, eriti prantsuse oma —, avaldas Suits nüüd vähe omaenese luulet. Tema tollal kirjutatud artiklitest ilmneb, et talle tundus, nagu oleks

ta kaotanud kokkupuutepunkti suundadega, mis olid valitsevad ajastul, mis talle näis labase materialismi ning reaktioonilisuse ajajärguna kõikjal, paitsi väikesearvuline eliit.

Suitsul oli õigus ja samas ei olnud ka. Tema teine luulekogu *Tuulemaa* (1913), mis ilmus kaheksa aastat pärast tema tähelepanuväärset debüüti, valmistas pettumuse paljudele õhinal ootajatele, ent jättis sügava mulje olulisele vähemikule. See ei olnud enam üleskutse haarata sõjariistad. Tormijooksja barrikaadidele oli kadunud. Nagu ka avar luuleline üldsõnalisus, välja arvatud paar luuletust, mis ta hiljem kogust kõrvaldas. Nüüd ei kõlanud trompet ega muistse lauliku kannel, vaid uus, tunduvalt isiklikum luule, täis vastuoklikke impulsse, pärimisi, irooniat, sarkasmi. Uus oli ka selle muusika, nõudes tähelepanelikumaid kuulajaid: mitmekesisem, suurema ulatusega, ülemtoonide ja summutustega. Pealkiri vihjab Suitsus toimunud muutustele: tulesümboli asemel leiame tuule — enamasti lõikava põhjatuule, mis kustutab leegi. Raamatu avavärsid — mis küll säilitavad lauliku hoiaku, kuid nüüd on see üksildane laulja, kes kõneleb teistsugusel toonil ja kasutab teistsuguseid kujundeid — jutustavad meile, mis on toimunud:

*Ma laulan muutunud laulu
vaatepiiri varjutuste all.*

*Ma laulan muutlikku laulu
aja tuulte, ummikute all.*

*Mõnda ringi käind aastate kerilaud.
Jäänud helkide, kajade tuulehaud.*

Muusika, mis varem voolas nii sujuvalt, kõlab nüüd katkendlikult ning on enamasti muutunud ebakõlaliseks:

*Mõnest kõlanud puhangust helipill.
Harvast seemnest mu Tuulemaal tõusnud lill.*

Nende muutuste taust tuleb pisut selgemalt ilmsiks nimiluuletuse tertsiinides: revolutsiooniliste lootuste kuulutaja, uue põlvkonna eestvõitleja, kõrgete ideaalide preester näeb oma missiooni nurjuvat:

*Ma olen kuulnud Volbri tuulte hõikust,
ja poris näinud vabaduse vaod;
ma olen tundnud võimetuse võikust.*

Mu ohvrisuutsu maha vaotand saod.

Ometi ei lasu süü ainult välistel sündmustel, süüdi on ka tema ise ja ta kaasaegsed, "otsijad, trotsijad katusekambritest", keda ta nüüd piitsutab lühikeses salvavas luuletuses "Vanad noored". "Särav udu täis päikesesüsteeme", mida need maailmaparandajahakatised paar aastat tagasi silma ette manasid, on hajunud, nende innukalt elevate õhtute "aated, vaated, ihad, vihad, / käärimised, vaidlemised, nägemised, tegemised" osutuvad tagasivaates triviaalseks utopiaks: tulemuseks on vaid "sõnad, suured sõnad". Ja kangelane, kes pidi oma järelkäijad tõotatud maale juhtima, küsib nüüd iseendalt, kas ta on tuli või suits.

Luuletaja pilku ei ähmasta enam mingi vaimustusvine: nüüd ta näeb ja visandab järskude, mõjuvate tõmmetega; ent see, mida ta näitab, on enamjaolt masendav. Tuulemaa on ka maa, kus sajab lõpmata, kus mädasoos kasvavad küürakad vaevakased, suruva mineviku ja oleviku sümbolid; kus soolagaste üle suruvad sääsed, kes poevad südame, tungivad tahtmisesse; kus tormid pajatavad lumeväljul selle maa rahva hädaohtlikku lugu. Tume-da tõelisuse Damoklese mõök ripub ka kirkaimate talviste hommikute kohal, mil lumi läigib ja puudel helgib härmatis. Vaid paaril erandlikul juhul pakub loodus sellist üksildust, mis riivab sisekaemust, äratades tundeid, mis kohati jõuavad väga lähedale panteismile. Siis on Suits võimeline totaalseks reaktsiooniks, pingeliseks, totaalseks teadlikkuseks, enese peaaegu täielikuks kaotamiseks nägemuslikus transis. Selline on ta ühes raamatu keskematest luuletustest "Värisevate haabade all":

*Ma kõnnin värisevate haabade all,
ma kõnnin ja mõtisklen vaiksena hurmast,
väsind lugemast kuulsaid unistusi.*

*Päikest kaugete metsapalangute vinesse vajuvat
saagapunaselt
näen vaeste palavikuliste silmadega.
Järel puhangud vakatavast õhtu tuulest
haabade ladvus.*

*Üle niidetud luha hilised puhangud Tuulemaalt
aeg-ajalt haabade latvu veel libistavad.*

*Üle niidetud luha õhtu roidumuses heinalised
koju lähevad rippuvate kaskede keskel.*

*Hing hapras kehas, puudutatud Tuulemaa kaugustest,
omataolisele olevusele end tahaks teatada.*

Olge tervitatud, haavad, mu vennad, mu õed!

*Ma kõnnin värisevate haabade all,
tumm, tõsine, maapagulase sammudega.*

Mind võtke oma värisemisse, haavad!

Siin, luuletuse tuumas, keskenduvad tunded intensiivselt nägemusele ja nägemus kiirgab uusi tundeid, laienedes nostalgiliseks sümbolismiks. Kuid on ilmne, et eneseteadvustamine ei puudu täiesti. Luuletaja on maapagulane, kes on leidnud vaid põgusa varjupaiga ja on ise sellest teadlik. Ta ei ole erak, kes end maailma askeldustest täiesti ära löikab, ega ole tal ka võimalik selleks saada. See aga on kõige lähem elu keerdsõlmedest eemaldumisele, mida Suitsu puhul leida võib — “koht ajas”, mis võimaldab vabanemist alistumises. Raamat sisaldab üksildasi mõlgutusi, kuid peaaegu kõik nad vihjavad millegagi kibestava tõeluse kestvale mõjule, jõudes tihti vihapurske või valuliku introspektsioonini, enese lõhkirebimiseni, asjatute pürgimuste põlastamiseni. Vihjatagu neile otseselt või mitte, nende luuletuste taustaks on võitlused, mis ainult osalt on puhtisiklikud; see taust on lahutamatu osa nende pingsast ja hingeminevast mõjust. On tunda, et luuletaja ikka veel pingutab, et tegutseda. Viivud, mis sarnanevad “kunstiga kunsti pärast”, on petlikud. Kusagil pole põgenemist “elevandiluust torni”. Tegelikusest eemaletõmbumine on vaid ajutine.

Kuid see on eemaletõmbumine, olgugi mittetäielik, ning see sunnib teda arvet pidama nii elu kui ka kunsti üle. Suits on ilmselt sügavasti süüvinud rangelt kunstialastesse probleemidesse ja põhjalikult uurinud kaasaegse Euroopa luulet, kuid tema hoiak jääb erinevaks nii prantsuse sümbolistide kui vene sümbolismi tüüpiliste esindajate omast. Lähedasi paralleele leiab ehk ainult Belgiast ja sealgi vaevalt kuskil peale Emile Verhaereni luule. Suits jääb angažeerituks, tal on tema üritus, isegi kui see hetkel

näib olevat läbi kukkunud; ta ei ole muutunud esteediks. Ümbritsevad olud, laialdased õpingud, enesevaatlused ja ka maailma tähelepanelik vaatlemine on ta vaimu küpseks muutnud. Tema kogemusse, ehkki see talle kibedana võis tunduda, on lisandunud hingust, sügavust ja intensiivsust. Tõepoolest, intensiivset leiame ikka ja jälle, iga kord erinevat, iga kord erinevas väljenduses. Just siin, neis otsinguis, mis karjuvad mitmekesisuse adekvaatse sõnaväljundi järele, leiame, et Suits kasutab ära oma laialdase lugemuse kaudu õpitut. Juba on ta laad alati tema enda oma, kuid vormiline mitmekülgsus, kõikvõimalikest allikatest tuletatud võtete kasutamine meenutab vene sümboliste, kes pärast pikka kunstilise lohakuse perioodi üritasid kogu Lääne kunstiosavust oma kirjandusse tõmmata: meelde tulevad Brjussov või Balmont või Vjatšeslav Ivanov, ent samuti tolle aja saksa ja austria luuletajad George, Hofmannsthal, Rilke. Igal luuletusel on iseloomulik pale, selgelt väljendatud individuaalne ülesehitus, mis jätab algupärase mulje, isegi kui on tegelikult laenatud. Leiame selliseid traditsioonilisi vorme nagu sonett või tertsiin; väga mitmekesiseid stroofivorme; riimis, riimita või osaliselt riimitud vabavärssi; jambilist tetrameetrit, pentameetrit, heksameetrit; trohheusi, daktilüideid, anapeste; hüperanapeste, millele annavad erilise kiirenduse rõhuta lisasilbid — meetrum, mille ta oli laenanud Leinolt *Elu tule* jaoks. Laad võib kuuluda pühalikule oodile või kohati läheneda kõnekeelele või olla Verlaine'i või isegi kaugelt saksa *lied*'i meenutava lüürilise rütmiga. Kui on võimalik selgesti näidata, et mõni ebaharilik stroofivorm on kopeeritud mõnest kindlast allikast, on tõenäoline, et selle toon on täielikult muutunud: sellest on saanud midagi uut. Nii kordub Fjodor Sologubi ühe kõige süngema luuletuse "Zvezda Mair" musikaalne stroof mõjusalt ühes selle kogu vähestest peaaegu täiesti röömsatest luuletustest "Ühele lapsele":

*Su hele naer mu tuppa äkki põikas,
su hele naer
mu raamatute nukrust läbi lõikas
kui järve aer.*

Shelley rabav idee vormida tertsiinid sonetisarnasteks stroofideks, mis nii tähelepanuväärselt teostus "Oodis läänetuulele", tuleb kasutusele Suitsu nimiluuletuses "Tuulemaa". Kuid ehkki tuule kujund ühendab teda tõepoolest Shelley'ga, on meeoleolu ja laad

hoopis teistsugune. Suitsu luuletuses puudub täiesti Shelley tormlev tötakus, see liigub aeglaselt, omapärase tõsise vahedusega. Emotsioonid ei saa luuletaja üle võimust: ta näeb ja joonistab täpselt paika pandud maiseid stseene, mitte merede ja taevaste dünaamiliselt õõtsuvaid konfiguratsioone. Tema vaatepiir on avar, kuid seda ei asusta pilvised menaadid. Esiplaanil olevat külaelu kirjeldatakse Shelley'le võõra olustikulise realismiga:

*Ju roobitsenud Pärtlipäeva rajud
puud esimestest koltund lehtedest;
maast käinud üle rängad, külmad sajud.*

*Nüüd raskest terast kaugel' lendab lest,
kus aasta lõikust juba tuulatakse;
tuul puhub läbi rehealustest.*

*Nüüd uudsevilja veskil jahvatakse,
näe, pilvemüüri vastu kerkib tiib...*

Sümboolseid kujundeid ja nende vastandkujundeid ei projitseerita peadpööritavalesse kaugustesse ega müüti nagu Shelley'l. Leidub tuult ja avarust ja väge, täis sümboolseid vihjeid, kuid elu ja selle vahetud probleemid näivad lähemana.

Originaalsuse kohta, millega Suits võõraid vorme kohandab, võiks öelda palju rohkem — näiteks nende arvukate võimaluste kohta, kuidas ta varieerib Baudelaire'i soovitud ringskeemi, milles stroofid algavad ja lõpevad sama värsiga. Peaaegu kõikjal on avastuslikku vähemalt sama palju kui laenulist. Suitsu isiksus on jätnud kõikjale kindlalt oma pitseri.

John Crowe Ransomi terminoloogiat kasutades kuulub ülaltoodu struktuuri, üldise vormilise ülesehituse probleemide hulka. Vähemalt sama suurt huvi pakub Suitsu tekstuur. Siin on prantsuse ja teatud määral ka vene sümbolism ilmselt aidanud ta varjundivaldamiskunsti täiustada. Ta tõlkis Verlaine'i ja teadis mõistagi hästi selle ütlust: "La nuance encor, rien que la nuance." Ta omandas terava pilgu hetkede tabamiseks, "Où l'indécis au précis se joint". Sellest hoolimata saab peenelt sugereeritud "l'indécis" harva loa "le précis" ähmaseks muuta; ükskõik kui õrn varjund kontuuri hägustabki. Isegi kui ta kirjutab luuletuse pealkirjaga "Nebuloosa", on see erakordselt range struktuuri ja sihilikult raiuva rütmiga sonett; piinava otsustusvõimetuse udule viitavad

sisendusjõuliselt oktoobrivihma käes mööda nõrgalt valgustatud linnaalleid hulkumise kujundid ja mitte vähem ka kasutatavad häälikud: pikad, rasked, lohisevad mitmesilbilised sõnad, kurjakuulutavalt ümisevad nasaalid. Suitsu kontseptsioonikindlus ei vea teda peaaegu kunagi alt, tema muusika, ehkki äratuntav ja mitmekesine, ei muutu iialgi autonoomseks: kõla ei tõrju mõtet välja. Kui seda, mida ta kirjutab, nimetada sümbolismiks, on see sümbolism, milles on palju parnaslikku.

Nii vormilise kui semantilise lõtvuse vältimisel, värsirea jõu maksmapanekul võis Suitsule silmapaistva eeskujuna abiks olla tema sõber Otto Manninen, soome luuletaja, kes vaimulaadilt ja tehnikalt seisis kõige lähemal Lääne sümbolismile, kuid erines selle enamikust oma vaikiva keskendumise, mõtte talitsetud, pisut iroonilise tarmu poolest. Just Mannineni kriitika võimaldas Eino Leinol oma ekspansiivsust niipalju kärpida, et muuta rahvalaululiste ballaadide sari *Helkalaulud* ta luuletajatee suurimaks meistriteoseks — dramaatilise tihendamise suursaavutuseks, millega võrdseks, ent kindlasti mitte sellest ülemaks võiks ehk lugeda parimaid islandi saagadest. Pole tõendeid selle kohta, et ta Suitsule mõne samavõrra otsese teene oleks osutanud, kuid mulle tundub, et tema kaudsem mõju on silmanähtav. Manninen valdas kadestamisväärselt hästi väljajätku, elliptiliselt, ent väljendusrikkalt esitamise, klassikalise kindlusega talitsetud allusioonide ja viidete kasutamise kunsti. Tema üliflekteriva soome keele kasutus meenutab Horatiust osavuse poolest, millega kujundatakse sõnajärjestust, et lasta igal sõnal ja sõnaühendil kanda maksimaalset sisendusjõudu, ja ületab Horatiust saavutatud emotsionaalselt kaasakiskuvuselt. Ta foneetiline orkestreering on pealetükkimatult sädelev. Enamikus neist aspektidest vastandub ta Eino Leinale, kelle mõju algaja Suitsu juures oli nii märgatav. Peaaegu kõik need jooned ilmnevad nüüd Suitsul, ehkki neid on tugevasti teiseendanud tema väga erinev temperament: see, mida Manninenil poleks kuidagi olnud võimalik talle õpetada, oli mõistagi stoiline, melanhoolne, ent väga maskuliinne meelerahu. Suitsust poleks kunagi saanud stoikut: ta poleks ealeski suutnud loobuda eneseületamispüüdlustest. Tema rütmileidlikkus, milles ta ületab Mannineni, pidi kohanema tema tunduvalt rahutumate, muutlike meeoludega. Kuid kõik Mannineni õppetunnid kulusid ära, et ta pidevalt heitleva vaimu keerukustest ja ebakõladest harmooniat luua. Tulemused on ülimalt isikupärased. "Funda-

mentaalne mõttetöö” on, ükskõik kui sümbolistlikuks looritatuna, alati olemas; ühtlasi on läbi kõigi maskeeringute selgesti tunda põhilisi emotsionaalseid impulsse. Iroonia mängib olulist osa, mõtte- ja tundeheidet lahknevad, liituvad, põimuvad ekspressiivseks koeks. Peaaegu programmiline näide sellisest menetlusest on *Tuulemaast* vaid veidi hiljem loodud armastusluuletus “Umbsed kokkukõlad”:

Ära tule mulle vastu,
 üle piiri ära astu,
 pisarais ka ära kastu:
 olles ei ma ole siin.
 Eluteile laotatud,
 kurjas kurnas kaotatud,
 teisikuiks me jaotatud —
 üksteist leida rõõm ja piin.

Tahtsin tulla sulle vastu,
 tahtsin üle piiri astu,
 ühes pisaraisse kastu:
 mingi sind siis keelas sumb.
 Mingi okas südant salvas,
 mingi mure meeli halvas,
 samas vaevas mõte valvas,
 kumbagi ei leidnud kumb.

Kas siis süütu veri pahkund,
 kas kõik tunded teiseks tahkund,
 arm ja noorus leinaks lahkund,
 kokkukõlasid ei tea?
 Ah, veel rõõmuks lahti panti
 tahaks kõik, mis ära anti,
 elu orjusesse kanti,
 üksteist leida hästi pea.

Ainult uni ja pimedus võiksid lahkuminekule lõpliku pitseri vaju-
 tada. Kuid just sellise lahkumineku, sellise pingeliseks harmoo-
 niaks mahendatud sisemise lõhenemise olemasolu annab *Suitsu*
 enam kui poole sajandi vanusele luulele veel praegugi tänapäeva-

se kõla. Unenäoline kergus, millega tal — nii käesoleval juhul kui mujalgi — õnnestub keerukas mõte helisema panna, ilma et selle peenekoelisest intellektuaalsusest midagi kaotsi läheks, ennetab Paul Valéry küpsset laadi. Kuid meenub ka Rilke, ka T. S. Eliot, neometafüüsiline stiil, mis varsti hakkas domineerima valdavas osas Euroopa ja Ameerika luules. Peenelt moduleeritud muusika aga kuulub sümbolismi.

*

See oli Suits tema sügavaimas isiklikkuses ja introspektiivsuses — üks tema isiksuse aspekte, mis siiski vaid põgusalt varjutas ta põletavat huvi ühiskondlike ning riiklike asjade vastu. Peagi tõid sündmused selle teise Suitsu otsustavalt esiplaanile. Just see osa temast muutub valitsevaks ta järgmises tähtsas luulekogus. Selle Calderónilt laenatud pealkiri *Kõik on kokku unenägu* (1922) võib kõlada käegaloomisena, kuigi sisu on enamasti võitlev. Ajajärgu suur kataklüsm — maailmasõda, Vene revolutsioon, siis Eesti vabadussõda, uue vabariigi sünnivalud ühes vägivaldse alguse vältimatute toorustega — kõik puudutas luuletajat valusasti. Ole mata mingilgi moel olümposlik, sarnanemata vähimalgi määral ennast õigeks pidava Victor Hugoga, ei suutnud ta jääda eemalseisjaks ega olla pelk kohtumõistja. Tema poetilised reaktsioonid on keevalised, ta kunstiline erapooletus lööb tihti vankuma, kuid ilmsiks tuleb uus tundlikkus. Kõikumised meeleolust meeleolusse on äärmuslikud. Ta hääl võib muutuda kimedaks või kajada nõrkinud jõuga; ta tõlgib “Marseljeesi”, ent samuti “Internatsionaali”, ja kirjutab samas innustunud hünni oma vabastatud rahva rahvusvärvidele. Kõiges selles on tunda ajastu rütme ja vapustusi, mille mõjule Suits nii valulikult vastuvõtlik oli.

Oma eessõnas viiendale ja viimasele “Noor-Eesti” albumile, mis avaldati maailmasõja teisel aastal, näis kokkuvarisenud illusioonidega Suits toetavat eemaletõmbumist maailma ülekohtust: kõik oli valelik. “Kuid väikesed kevadprohvetid, lõokesed, kuld-nokad ja linavästriku, ei ole valeprohvetid. Kui ka kõik muud ootused ja lootused valetavad, tormidega vahelduvad päikese-paisted ja sinililled ei valeta.” Eessõnas kogule *Kõik on kokku unenägu* pole sellist kvietistlikku resigneerumist. “Kui maailmasõjamõll on jampsimine, [---] siis tõstkem mässu oma [---] unenägu nimel.” Nii on suur osa raamatust mäss.

Ent mitte kõik. Kronoloogiliselt korraldatud aines jaguneb kolme ossa, mille pealkirjad on sümboolsed: sõjaeelsed luuletused on esimeses osas "Rohtaed"; sõjaaegsed luuletused osas "Maailma vari"; revolutsiooni ja Vabadussõja ajal ning esimestel sõjajärgsetel aastatel kirjutatud luule osas "Rängast ringist". Seega alguses idülliline eelmäng, mida vaid hetketi tumestab satiiriline ärritumine provintsliku filisterluse üle või — palju sügavamalt — läheneva katastroofi eelaimdus. Äärmiselt rahulik verlainel'lik muusika vaheldub ladusa ja graatsilise, esmakordselt autentsel kombel taaselustatud regivärsilise rahvalaulu laadi ja värsimõõduga. Aiatööstseenid elegantseis distihhonides, millest mõned kordavad antiigi kvantitatiivseid värsimõõde, viivad mõtisklusteni võimalikust õnnelikust lahendusest maailma vaevadele. Abielus leitud kindlus lisab paljudele värssidele soojust ja intiimsust — võib-olla märgatavamalt mõnes napimas palas, näiteks "Maapao" tertsiinides, mille õhuline laad meenutab Verlaine'i õnnestunumaid hetki:

*...maapagu, kodu, redu, peljupaik
kui kallistades peidab rõõmu, valu,
mets aia taga mõtlik, tuulevaik.*

*Näen, äkki, naine noor kuis paljajalu
timp-tamp jalgrada tuleb kandes vett.
Ei mesilane vist ka appi palu,*

*ehk risus haavub, vaarub tuues mett,
ma õue astes mõilen, tõttan ligi,
meid ühte vari mähib violett.*

*Ma ämbrit, muud ta kandlik ometigi.
All metsa päikse tuli vilatab,
mu raskejalgne pühib koorma higi,
ja kahjumeel mu rinnas kilatab.*

See tundeõrn impressionism, see salajasimate tunnete intiimne ilmutamine taandub kaugetele tagaplaanile raamatu keskmises osas, mis on peaaegu sõjaaegsete kogemuste päevik. Vorm näib kohati sisu tohutuse käes rebenevat, kipub muutuma kalgiks, rahutuks, ajuti räigeaks. Heinelikud nelikvärsid, mille eeskujuks

Deutschland: ein Wintermärchen, muudetakse sihilikult kakofooniliseks, väljendamaks kibedust, mis ületab isegi Heine oma, kui luuletaja sõja eelõhtul sõidab läbi Kruppide Saksamaa. Vägaagi Poe "Kaarnat" meelde tuletav stroof omandab vasardava jõu valjus protestis maailmakonflikti sepistatud kohutava laastamistöo üle. Vabavärss, milles on whitmanlikku avarust ja hoogu, kuid mis salvab teravamalt, annab edasi vapustatud luuletaja jahmatust tsiviliseeritud väärtuste kokkuvarisemise üle, kui ta reisib Londonist üle miinidest kubiseva Põhjamere. Ometi kord — ja see on ainus kord — näib Suits selles ebatavaliselt võimsas luuletuses olevat eeskujuks võtnud Whitmani, kuid vaevalt leidub selles ühtainustki värsirida, mille oleks võinud kirjutada keegi teine peale Suitsu. Selles on uut läbipistvat teravust, äkilist katkendlikku impulsiivsust, sõnalise jõu tunglevat kontsentreeritust, mis siitpeale jääb tema loomingu üheks tunnusjooneks. Siseriimid, sarnaste häälikute kobarad põimitakse energiasõlmedeks, järsud rütmid murravad sisse pikkade värsiridade voogavusse:

*Jälle lõõvad aia taga telegraafitraati
tormised tuuled, laevariku virud. [---]
...kajakad kirguvad, uhjutavad puude ladvus,
vaim vaabubki põhjamerel. [---]
Ju kooruvad pimedast vallale mälestuste kangad.*

Muljed sööstavad mööda kui kinolinal. London, sõja alguspäevil veel näiliselt häirimatu:

*...põgenevad majade read,
hallkollased, tahmasse mustunud, murativäätide
rohitatud,...*
[---]
*Siis uulitsalõhestikus sõiduhuog sööstab sõiduhuos,
mööda kirendavad kontorid, pangad, lugematud
sirendavad vaateaknad.
Kitsal platsil The Bank'i ees kuninglik Bob tõstab käe
kui semafori. Tardub pilguks autode, busside töldade
voor,
kahejalgsed sipelgad poevad läbi sõidukite praostiku —
London — jah, London City. Business as usual.*

Siiski on selles midagi ebatõest. Raudne Wellingtoni hertsog oma pronksratsu seljas näib tardumusest virguvat. "Ärevusetatärevale" tunglevale rahvahulgale hüüavad *The Times*, *Daily Chronicle*, *Daily News* juba värskeimat uudist: uus Attila, uus Mahdi ähvardab John Bulli. Belgia eelpostid on langenud:

...suurte tähtedega ajaleheplakat ärasõitjale järele
karjub:

Liège...

Pilt järgneb pildile. Sammudes ihuükski edasi-tagasi vankuval aurikulael, mis ta koju peab viima, jälgib luuletaja valvelaevade projektoreid läbi pigimusta öö ristlemas. Kaasreisijad neavad norra, inglise, soome keeles. Sireenid uluvad. Mööduvad torpeedopaadid. Pildid viimaseist päevist Londonis — Westminster Abbey'st ja selle minevikukuulsuse mälestusmärkidest, Briti muuseumist, Whitechapel'i Soome meremisjonist kuhjuvad mõlgutaja mõttesse, laienedes end hukatusse mõistnud Euroopa pannaamiks. Ta peas segunevad kahetsus ja võimetu raev. Euroopa öö on pimedam kui öö tema ümber. Kuid selles võib paista valguskuma. Ta Londoni sõbrad on talle ennustanud, et "varsti uusi vabariike tõuseb Euroopas kui seeni saju järgi". Kuid see lootus on ähmane. Praegu valitseb lohutamatu üksildus, hädaoht ja nostalgia.

"Nostalgia", "Koduhõllaus" oli selle suurepäraselt orkestreeritud luuletuse esialgne pealkiri. Selle vihas on nuuksed, selle viimsepäevanägemuses intensiivne lüüriline toon.

See — avar, eepiline, võimsalt sümfooniline laad — on üks äärmusi, milleni Suits nüüd on jõudnud. Kuid see pole võimsam kui teine äärmus: ülima sümboolse tihedusega stiil. Tohtu aimdub paarist teravalt väljajoonistatud üksikasjast.

Nii sünnib see lühikeses luuletuses "Sapine kuu". Piisab viiest kujundist — üle lumiste väljade tõusev viirastusliku haloga kuu, teeääri varjutav puu, taluvärvavas ulgub koer, kinni löödud elu uksed, surma kiiresti jooksvad suusad — mis korduvad kolme seitsmevärsilise stroofi lühikestes daktüülilistes värssides trohheilise refrääniga, et viirastusliku selgusega esile manada nägemust maailmast hävingu eelõhtul. Tumedad *u*-vokaalid lisavad foneetilist lumma. (Kadunud professor W. K. Matthews ingliskeelsest

tõlkest aimdub pisut seda mõju, kuid nägemuse siluetlik jäikus ja keele range lihtsus on nõrgenenud.)

*Sapine viirastab kuu
lumiste väljade sõrval.
Varjutab teeääri puu.
Haledalt värava kõrval
koer ulub huu, ulub huu!*

*Kinni löödud elu ukсед,
sõitvad, sõitvad surma suksed.*

*Sapine viirastab kuu,
tinedaks hõbetab õue.
Varjutab teeääri puu,
maailma mure me põue,
koer ulub huu, ulub huu!*

*Kinni löödud elu ukсед,
sõitvad, sõitvad surma suksed.*

Tundlikust ingliskeelsest tõlkest oluliselt mõjusamalt hüpnotiseerivad lugejat originaali kaalukad mitmesilbilised sõnad ja värsilõppude paar tähendusrikast ühesilbilist sõna — 78 sõna inglise keele 120 vastu. Neisse vähestesse värssidesse on kokku surutud terve ajajärgu tunded. Näilisel lihtsaimate vahendite abil on saavutatud maksimaalne efekt.

On see sümbolism? Klassitsism? Ekspressionism? Võiks oletada, et midagi kõigist kolmest. Selles on visandamisteravust, täiuslikku geomeetrilist lihtsust ja ometi loitsivat kõla, psühholoogilise mõjuvuse tumedat sügavust, etteaimamatu katastroofi eelse ahastuse pingelisust. Meisterlikkus, mis heidab kõrvale kõik peate ilustamata põhilise, on klassitsistlik, peenelt väljatöötatud kordamistehnika, foneetiline orkestratsioon on sümbolistlikud, äärmise väljendusrikkuse rõhutamine ekspressionistlik. Lõpptulemus on täiesti *sui generis*, arktiline, ürgne, peaaegu šamanistlik lumm.

Ent see on siiski vaid kaugelt nähtud sõda. Sapist kuud on ikka veel näha vaid horisondil. Kuid sündmused arenesid kiiresti: varsti matsid nad enese alla Suitsu kodumaa. Venemaa veebruarirevolutsioonile, mida nii ülevoolavate lootustega tervitati, järgnes

peagi oktoobripööre, seejärel sakslaste sissetung ja pärast vaherahu uus, verisem sissetung ida poolt, mis vaid ränga hinnaga tagasi löödi. Kõik see kuhjus paarisise pingelisse vägivalda-aastasse — seda vägivalda peegeldab Suitsu luule süngelt. Suhteline erapooletus, mis oli tal siiski võimaldanud toimuvat teatud kaugusest vaadata, kaob nüüd sageli. Esiplaan kaldub kaugusi varjutama, plahvatuslikele sündmustele vastavad plahvatuslikud emotsioonid. Teovalmi kirega, mis on ägedam ta nooruse ilukõnelisest aktivismist, püüab Suits oma keelt sepiatada maksimaalse löögijõuga relvaks; ihu ja hingega keskendunud otseste märklaudade pihta sihitavate löökide tugevusele kaotab ta mõõdutunde ja rünnakupalangus teinekord ka nägemisselguse. Ta emotsioonid lähevad nende objekti arvestades tihti liiale. Ainult ta loomejõud, keele ja värsistamise oivalisus hoiavad selliseid purskeid luule tasemel. Ta pendel kõigub ekstaasist raevu, ülevusest ohjeldamatusse, isegi putraverse räuskamisse. Siiski suudab ta inspiratsioon veel küünituda nägemuslike kõrgusteni — millest mõned on kõrgeimad, mida ta kunagi saavutanud — ning plahvatuste vahel esineb helguse ja vaimsure hetki.

Aktivist Suits on nüüd ilmselgelt ekspressionist Suits, sama agressiivne, sama plahvatusohtlik kui ükskõik milline Lääne ekspressionist, kärsitu nüansside suhtes, nurgeline või uimastav oma rütmides. Kohati asendab värssi riimitud proosa, kord kõrgelennuliselt laulev, kord raskelt tümitav, paradoksaalsed liialdused kipuvad groteskseks moonduma.

Need liialdused — Suitsu ülima ekspressiivsuse taotluse pillavald avaldused — osutusid vaid mööduvaks faasiks. Need nakatasid teisi, kuid Suits ise jättis nad peagi maha. Sedamööda kuidas ta tundealane — kui ka vaid hetkiks —, muutus ta laad. Just sellistele hetkedele oleme võlgu mõnede kaunimate eestikeelsete sonettide, näiteks “Mahajäetud mõisa” vormitaiuse eest. Vormilt rangena, täpselt esilemanatud stseeni realistlikul esitamisel täiesti eksaktsena, väreleb see luuletus ometi tunnetest. Lossi laadis härrasmaja on võimud üle võtnud. Selle ees seisab tuhmi sügistaeva all vahisõdur, tarretanud kui hark. Ekspressid viivad selle kunstivara ära näitusele. Neid käsutab keegi vihmakuues. Keset mahajäetust seisab valeva ja rahulikuna Canova marmorveenus. Kuldtassi hoidnud käsi on öösel küljest murtud. Kuid ilu naeratus ei kao. Või too teine tasane sonett, mis kannab pealkirja “Kaastundmus”. Mereäärsed vintsutatud männiladvad, mis längunud,

et talvetuultele teed anda, muutuvad kõigi tagakiusatud inimhulka sümbooliks, kelle kannatlikku visadust kunagi ei saa täiesti võita. Sellistes, nagu ka mõnedes isiklikumates luuletustes, nagu näiteks eeleegiliselt tagasivaateline "Ei sulgund veel see ring", saavutab Suits sellise vormilise ilu taseme, joonte tundlikkuse ning tunnete sooja sügavuse, mida ei saa nimetada teisiti kui klassikaliseks. Ent kõige selle taga on kuulda "vaikset muusikat" — ta varasema sümbolistliku stiili mahedamat järelkõla.

Neist veelgi kaunim — üks eesti luule tippe — on raamatu viimane, nimiluuletus "Kõik on kokku unenägu". Laenanud vormi 17. sajandi soome luuletaja Juhana Cajanuse itkust maailma kõlbelise lõtvuse ja rikutuse üle ning seda teadlikult mitmes kohas lausa jäljendades, kirjutab Suits omaenese suurejoonelise kaebelaulu, mis ühtlasi moodustab ka tema kõige täielikuma usutunnistuse, kurvalt kaebleva, kosmilise ulatusega. Petetud platoonilised igatsused paiskuvad valla kõrgustesse tõusva jõuga. Vaateväli muutub visionaarselt avaraks.

Õhtusel jalutuskäigul läbi hilissügisese metsaüksinduse näeb kohisevaid puid kuulav ja loojuvasse päikesesse vaatav mõtisklev luuletaja äkitselt enda ees avanevat "elu ülevat tuuma". Selle lõõmava hiilguse taustal kahaneb maa pisikeseks, selle ükskõik kui suured mured ja pahed näivad kaotavat oma tõelisuse:

*...kõik on kokku unenägu,
kõik see rägu,
meie maadki kannab õhk.*

*Kõik, mis maa pääl tikub, kipub,
õhus ripub.
Kõrilõikamise lust
päikse ümber poob ja piirleb,
viirleb, tiirleb
keha keset otsatust.*

"La vida es sueño." Ja sellest ebatõesest unenäost pöördub luuletaja selle poole, mis talle sel kibedal ekstaasihetkel näib ainukese mõeldava reaalsusena, tähiste laotuste teispoelse õigluse poole. Ta palub, et selle piksenooled lennutataks maiste, seadusetuse seadusega kohtumõistjate, reeturite, pühaduserüvetajate,

nägemata tõve pihta. Ning ta ihkab pääseda igatsuse tähistesse aedadesse.

See on tema palvetund, mil ta, palg ehahõõgesse pööratud, palub saavutamatu. Kuid transs möödub paratamatult. See, mis ta jaoks näis kahanevat ebatõelisuseks, ründab teda liigagi tõelikuna. Ja nimelt tõelikuga tulebki tal silmitsi seista. Seega

...kui puhang vastaks jääne:

*Arupäine,
virgu unistusest sest!
Vastu Kurja õelat tegu
ühinegu
kõik, kes õiged südamest!*

*Võitluskutsel kiiskavasse,
priiskavasse
linna tee viib läbi öö.
Viirastuvad korra vahid,
lõbu jahid,
auto röögatab kö-köö!*

*Kõrtsi tulestiku süütel
õnne rüütel
trallib, inimeste kütt.
Kus kõik pühadused unund,
õelus punund,
mööda tulist vii säääl sütt!*

“Tulist sütt” — prohveti sütt, maist teisendit sellest, millega ingel puudutas Jesaja huuli, et panna teda Issanda tõtt kuulutama. Luuletaja on siin taas kord igipõlise traditsiooni ja mõjuvõimuga *poeta-vates*. Ta on hüljanud eraldatuse, ehkki eraldatus andis talle tema väe. See on Suitsu lõplik lahtiütlemine tema sümbolistlikust faasist, mis muutis ta sügavamaks ning rikkamaks, kuid ei suutnud kätkeada kogu ta olemust.

Nende värssidega lõpeb luuletus. Ühtlasi moodustavad need tegelikult lõpetuse Suitsu luuletajatee põhiosale, sellele osale, mida praegu vaatleme. Eesti ja üldise kirjanduse õppetooli juhatajana Tartus töötas ta kaks aastakümnet usinalt ja edukalt, harides

seni peaaegu kündmata teaduspõllul uut õpetlaspõlvkonda, kirjutades harva mõne värssi. Ja kui ta pärast seda, kui uued katastroofilised sündmused ta Rootsi maapakku olid ajanud, oma viimases luulekogus *Tuli ja tuul* (1950) näitas, et luulesäde polnud temas veel kaugeltki kustunud, oli temast mõneski mõttes saanud peaaegu uus isiksus, kes kahtlemata väärriks eraldiseisvat põhjalikku analüüsi, ent kellega kaasneb liiga palju uusi probleeme selleks, et teda käesolevas kontekstis vaadelda. Tema ajalooline ülesanne — tänapäeva eesti luulele aluse panemine — oli igal juhul lõpule viidud juba 1920. aastate alguseks.

*

Suitsu looming 1905. ja 1922. aasta vahel muutis eesti luulet otsustavalt. Isegi algajana oli ta tõstnud selle kaasaja suurtest intellektuaalsetest hoovustest ärälõigatud provintzialismist uuele, kõrgemale tasemele, laadides seda oma revolutsioonilise jõulisusega ning laiendades selle vaatepiiri. Kuid impulsid, mis tiivistasid seda retoorilist, ehkki väga mõjusalt retoorilist kunsti, vaibusid varsti, otsejooneline, tuisupäine hoog taltus. Tekkisid sisemised vastuolud, tuues kaasa eneseteadvustamise ja ühes sellega suurema teadlikkuse. Sügava masenduse, enesessesulgumise ja enesevaatluse tulemuseks oli uus, mõtisklev elutarkus, varustatud paradoksi ja ironia vahedate relvadega. Otsides vahendeid selle üha süveneva keerukuse väljendamiseks, õppis Suits nüüd palju lääne, vene ja soome sümbolismilt, eelkõige varjundite kunsti, rahutu, küllastamatult uuriva ja puuriva vaimu iga tahu peegeldamiseks vajaminevaid oskusi. Mis teda aga sümbolismis ei rahuldanud — vähemalt üsna kaua —, oli selle hermeetiline, hieraatiline, enesega piirduv olemus, teravuse puudumine, "dekadents". Vormi ja traditsiooni otsingutes pidi ta oma võrgu märksa laiemalt vette viskama. Ja nagu paljud suured uuendajad, võttis ta kõike, mis talle iganes sobis, sealt, kus ta seda iganes leidis, ning vormis selle oma kavatsuste järgi ümber. Rootsi, soome, norra, inglise ja ameerika romantism ja postromantism, peatselt ka antiik, aitasid tal tema intellektuaalset vaatevälja avardada ja piiritleda ning väljendatavat selgemini sõnastada. Sellise varustusega suutis ta peaaegu igas oma luuletuses avada uusi perspektiive. Vaevalt kunagi ennast korrates vajutas ta ometi kõigele omaenese väga äratuntava isiksuse pitseri, luues seeläbi ühtsuse seal, mis muidu võinuks olla segadusseviiv mitmekesisus. *Tuulemaast* alates

pole tema loomingus midagi, mis poleks mingil moel osake "suurest pihtimusest" — Goethe tähenduses. Iga üksikluuletus aitab reljeefseks tahuda ta otsiva, päriiva, pürgiva mina kujutust.

Need otsingud peegeldavad paratamatult tema lähenemist keelele. Ainult alguses näeme teda allumas kiusatusele kasutada retoorilisi klišeid, ja ka neile puhub tema nakatav ind elu sisse. Kõik järgnev aga — erandiks ehk mõned poliitilised luuletused — kõneleb kunstnikust, kes oma teadlikkuse ja kirgliku väsimatuse poolest kellestki maha ei jää ning näeb vaeva, et tuua välja oma nägemuse olemus. Seda oleks olnud võimatu teha väljendusvahendite erakordse valitsemiseta, ülitundliku keelevaistuta kõigil tasandil, puhtintellektuaalsest rameda ja maalähedaseni, mida hetkevajadus parajasti nõudis. Ta on ekspressiivse *hapax legomena* suurim looja eesti keeles. Mõistagi aitas teda tema ajajärgul väga elav keelelise käärimise ja katsetamise vaim, kuid sellele atmosfäärile lisas ta arvatavasti vähemalt sama palju, kui sellelt sai. Ta süüvis sügavamale eesti keele varasalvedesse kui ükski tema kaasaegne — piisavalt sügavale, et anda isegi rahvalaulu keerulisele arhailisele stiilile noorendatud ilme. Nii lõi ta — haardega, mis ulatub rahvalaulu primitiivsusest Valéry või T. S. Elioti subtiilsusi ennetava laadini, verlainelikest lüürilisusest ekspressionistlike purseteni, muusikast, mis on summutatud kui Debussy'l, sibeliuse orkestreerituseni — luuleterviku, mis Eesti jaoks asendas sajandeid kestnud traditsiooni, ent oli ühtlasi tänapäevane, isiklik ning kirglikult intensiivne, tohutu inspiratsiooni ja stiimulite varasalv kaasaegsete ja järeltulijate jaoks. Tema mõju ei ole veel ammendunud, ent see on elustav mõju, mis õhutab katsetuslikku uudisloomet, soodustab algupärasust, mitte ei lammata seda. Vaid vähestel kirjandustel on olnud õnn leida endale nii võimas *primus motor*.

Jüri Arrak. NUKUD
(Tušš, 1993)

MARIONETITEATRIST

Heinrich von Kleist

Tõlkinud Marju Lepajõe

Kui ma 1801. aasta talvel M...-s viibisin, kohtasin seal ühel õhtul ühes avalikus aias hr. C...-d, kes oli mõne aja eest selle linna ooperis esitantsija koha saanud ja saavutanud erakordse publikumenu.

Ütlesin talle, et mulle on üllatuseks leida teda juba mitmendat korda turuplatsile ehitatud marionetiteatrist, mis lõbustab põõblit väikeste laululis-tantsuliste dramaatiliste burleskidega.

Ta kinnitas mulle, et nukkude pantomiimika pakub talle suurt naudingut, ja andis selgesti mõista, et tantsija, kes end arendada tahab, võiks neilt palju õppida.

Et see avaldus niisugusel kujul, nagu ta selle esitas, näis olevat midagi enam kui juhuslik idee, istusin tema kõrvale, et täpsemalt pärida, millele nii omapärane väide võiks tugineda.

Ta küsis, kas ma tõesti ei leia, et mõnede, eriti väiksemate nukkude liigutused on tantsus väga graatsilised.

Seda asjaolu ei saanud ma eitada. Neljast talumehest koosnevat gruppi, mis kiires taktis ringtantsu tantsis, poleks Tenierski¹ suutnud kaunimalt maalida.

Pärisin figuride mehhanismi järele ja küsisin, kuidas on võimalik juhtida ilma niitide müriaadita sõrmede küljes nende üksikuid liikmeid igast kohast nii, nagu nõuab liigutuste rütm või tants.

Über das Marionettentheater. — Heinrich von Kleist. *Werke und Briefe in vier Bänden*. Berlin—Weimar: Aufbau-Verlag, 1984, Bd. 3, S. 473—480.

¹David Teniers jun. (1610—1690) hollandi maalikunstnik, maalinud palju stseene lihtrahva elust.

Siin ja edaspidi originaalväljaande märkused. Toim.

Ta vastas, et ma ei tohiks endale ette kujutada, nagu hoiaks masinist tantsu eri hetkil paigas või tõmbaks liikuma iga liiget üksikult.

Igal liikumisel, ütles ta, on raskuspunkt; piisab, kui seda figuuri sisemuses juhtida; liikmed, mis pole midagi muud kui pendel, järgnevad ilma kõrvalise abita mehaaniliselt viisil iseenesest.

Ta lisas, et see liikumine on väga lihtne; et iga kord, kui raskuspunkt pannakse liikuma *sirgjooneliselt*, joonistavad liikmed juba *kurvi*; ja et sageli, päris juhuslikul viisil raputatult, hakkab tervik juba mingil kombel rütmiliselt liikuma, nii et see sarnaneb tantsuga.

See märkus tundus esimest korda veidi valgust heitvat naudingule, mida ta väitis olevat leidnud marionetteatrist. Veel kaugeltki ei aimanud ma järeldusi, mida ta sellest hiljem tegi.

Küsisin, kas ta arvab, et masinist, kes neid nukke juhib, peaks ise olema tantsija või vähemalt mõistma, mis on tantsus ilus.

Ta vastas, et isegi kui üks töö on mehaanilisest küljest kerge, ei järeldu sellest, et seda saab teha täiesti tundetult.

Joon, mida mööda raskuspunkt peab liikuma, on nimelt väga lihtne ja nagu ta usub, enamikul juhtudest sirge. Juhul, kui ta on kõver, paistab tema kõverdumise seadus harva olevat esmajärgulise tähtsusega või on enamasti täiesti teisejärguline, ja ka sel juhul vaid ellips, mis (liigeste tõttu) on inimkeha esileulatuvate osade loomulik liikumisvorm, ja nii ei nõua selle joonistamine masinistilt mingit suurt kunsti.

Teisest küljest aga on see joon jällegi midagi väga saladuslikku. Sest ta pole midagi muud kui *tantsija hinge tee*; ja ta kahtleb, kas seda võikski leida teisiti, kui seeläbi, et masinist end marioneti raskuspunkti asetab, s.o teisisõnu, *tantsib*.

Ütlesin, et see töö on mulle üsna vaimuvaene paistnud: umbes nagu vändakeeramine, mis paneb leierkasti mängima.

Mitte mingil juhul, vastas ta. Pigem suhtuvad sõrmede liigutused nende külge kinnitatud nukkude liikumisse üsnagi kunstipäraselt, umbes nagu arvud oma logaritmidesse või asümptoot hüperbooli.

Ta arvavat samas, et seda viimati mainitud vaimset üleminekutki võib marionetidest eraldada, et nende tantsu võib täiesti viia

mehaaniliste jõudude maailma ja esile kutsuda vända abil, nagu mina seda mõtlesin.

Väljendasin imestust, et ta peab niisuguse tähelepanu vääriliseks kunsti teisendit, mis on leiutatud rahvamasside jaoks. Mitte ainult, et ta peab seda võimeliseks kõrgemale arenema — ta paisab ka ise sellega tegelevat.

Ta naeratas ja ütles, et ta söandab väita: kui mõni *mechanicus* tahaks talle ehitada tema esitatavatele nõuetele vastava marioneti, siis võiks ta sellega esitada tantsu, milleni ei tema ega ükski teine kaasaja andekas tantsija, kaasa arvatud Vestris² ise, poleks suuteline küündima.

Kas olete, küsis ta, kui ma pilgu vaikides maha lõin, kas olete kuulnud mehaanilistest liikmetest, mida inglise meistrid valmistavad õnnetutele, kes on kaotanud jala?

Ütlesin ei; midagi sellist pole mulle silma hakanud.

Kahju, vastas ta, sest kui ma Teile ütlen, et need õnnetud nendega tantsivad, siis ma peaaegu kardan, et Te ei usu mind. — Mida ma räägin, tantsivad? Nende liigutuste hulk on küll piiratud, ometi neid, mis on nende võimuses, sooritavad nad rahu, kerguse ja graatsiaga, mis hämmastab iga mõtlevat loomust.

Ütlesin naljatamisi, et sel viisil on ta ju õige mehe leidnud. Sest meister, kes on võimeline ehitama nii tähelepanuväärse jala, võiks kahtlemata kokku panna terve marioneti vastavalt tema nõuetele.

Millised, küsisin ma, kui tema omakorda veidi kimbatuses maha vaatas, millised on nõudmised, mida Te mõtlete esitada marioneti kunstiliste omaduste osas?

Mitte midagi, vastas ta, mida juba olemas ei oleks: proportsionaalsus, liikuvus, kergus — ent kõik kõrgemal astmel, ja eriti raskuspunktide loomupärasem korraldus.

Ja eelis, mis võiks olla sellisel nukul elava tantsija ees?

Eelis? Eelkõige negatiivne, mu suurepärase sõber, nimelt see, et ta kunagi ei *ilutse*. — Sest ilutsemine, nagu Te teate, ilmneb siis, kui hing (*vis motrix*³) on mingis muus punktis kui liikumise raskuspunkt. Kui nüüd masinisti võimuses on lihtsalt

²Vestris' nimelisi kuulsaid tantsijaid oli mitu. Tõenäoliselt on mõeldud Marie-Jean-Augustin Vestris-Allard'i (1760–1842), Pariisi *Grand Opéra* solisti, kes tõi Pariisi lavale ka pirueti.

³Lad. k liikumapanev jõud.

traadi või niidi abil ainult see punkt ega mitte mingi muu, siis on kõik ülejäänud liikmed, nagu nad olema peavad, surnud, puhas pendel, ja järgivad ainult raskustungi: suurepärase omadus, mida on asjatu otsida meie tantsijate enamiku juurest.

Te vaadake vaid P...-d, jätkas ta, kui ta Daphnet mängib, ja otsib silmadega teda jälitavat Apollot; hing istub tal ristluu lülides; ta painutab end, nagu tahaks murduda, otsekui Bernini koolkonna najaad.⁴ Vaadake noort F...-i, kui ta Parisena seisab kolme jumalanna keskel ja ulatab Venusele õuna; tema hing istub otse (kohutav on seda vaadata) küünarnukis.

Sellised vääratused, lisas ta lõpetuseks, on vältimatud, sellest ajast, kui sõime Äratundmise Puust. Ent paradiis on lukus ja keerub meie selja taga; me peame tegema reisi ümber maailma ja vaatama, kas on ta ehk kusagilt tagantpoolt lahti.

Ma naersin. — Igal juhul, mõtlesin ma, ei saa vaim eksida seal, kus vaimu ei ole. Märkasin aga, et tal on veelgi midagi südamel, ja palusin teda jätkata.

Lisaks sellele, kõneles ta, on nukkudel eelis, et nad on *anti-graavsed*. Materია lohmakusest, mis on kõigist omadustest kõige tantsuvõõram, ei tea nad midagi, sest jõud, mis tõstab nad õhku, on suurem kui see, mis neid maa külge aheldab. Mis annaks küll meie hea G..., kui ta oleks kuuskümmend naela kergem või kui sama suur jõud tuleks talle appi *entrechat*'des ja piruettides? Nukud nagu haldjadki vajavad maapinda vaid selleks, et teda *puudutada*, ja liikmete hoogu läbi hetkelise pidurduse uuesti elustada; meie vajame teda, et temal *puhata*, ja tantsupingutusest toibuda: moment, mis ilmselgelt pole ise mingi tants ja millest ei saa alata midagi muud kui võimalikult kiire tantsu hääbumine.

Ma ütlesin, et kui andekalt ta oma paradokse arendakski, ei pane ta mind kunagi uskuma, et mehaanilises hüpiknukus võiks olla enam võlu kui inimkeha ehituses.

Ta vastas, et inimesel on selles suhtes lihtsalt võimatu hüpiknukuni isegi küündida. Ainult Jumal võib selles vallas end mateeriaga võrrelda, ja siin on punkt, kus ringikujulise maailma kaks lõppu teineteist tabavad.

⁴Giovanni Lorenzo Bernini (1598–1680), kujur ja arhitekt, itaalia kõrgbaroki suurimaid esindajaid.

Üllatusin ikka enam ega teadnud, mida peaksin sellise omapärase väite peale kostma.

Paistab nii, ütles ta näputäit tubakat võttes, et ma pole Moosese 1. raamatu 3. peatükki kuigi tähelepanelikult lugenud; ja kes ei tunne seda igasuguse inimliku hariduse esimest perioodi, sellega ei saa täiel määral kõnelda ka järgnevatest, ja veel vähem viimasest.

Ütlesin end teadvat küllalt hästi, milliseid korratusi inimese loomulikus graatsias tekitab teadlikkus. Üks noor mees mu tutvuskonnast kaotas oma ilmsüütuse just minu silma all üheainsa tähelepaneku tõttu ega leidnud selle paradiislikkust hiljem enam kunagi, hoolimata kõigist mõeldavatest pingutustest. — Ja milliseid järeldusi ometi, lisisin juurde, võiksite siit teha?

Ta küsis, millist juhtumit ma silmas pean.

Jutustasin, et umbes kolme aasta eest kümblesin koos ühe noormehega, kelle välimusest hoovas tollal imepärast veetlust. Ta võis olla umbes kuueteistaastane, ja esimesi jälgi edevusest, mida kutsus esile naiste soosing, võis märgata vaid aimamisi. Juhuslikult olime just veidi enne seda näinud Pariisis noormeest, kes tõmbab jalast pindu; kuju kipsvorm on tuntud ja leidub enamikus Saksa kogudest. Üks pilk, mille ta hetkel, kui ta jala kuivatamiseks pingile pani, suurde peeglisse heitis, tõi selle talle meelde; ta naeratles ja ütles mulle, millise avastuse ta on teinud. Tegelikult olin mina samal hetkel teinud sellesama avastuse; ometi, kas selleks, et proovida graatsia vastupidavust, mis oli temas, või et veidi tervendavalt tõkestada edevust, naersin ma ja vastasin — ta näeb küll vaime! Ta punastas ja tõstis jala teist korda, et seda mulle näidata; ometi püüdlus, nagu võis kergesti ette näha, ebaõnnestus. Ta tõstis jala segaduses kolmandat ja neljandat korda, ta tõstis seda veel oma kümme korda: asjatult! Ta polnud enam võimeline seda liigutust uuesti esile tooma — mis oli mul öelda? Liigutustes, mis ta tegi, oli nii palju koomilist, et hoidsin vaevaga naeru tagasi.

Sellest päevast alates, otse sellest hetkest toimus noormehega mõistetamatu muutus. Ta hakkas päevade kaupa peegli ees seisma; ja üks võlu teise järel jättis ta. Nähtamatu ja tabamatu võim laskus kui raudne võrk tema žestide vaba mängu peale, ja kui üks aasta oli mööda läinud, polnud temas võimalik avastada enam ühtki jälge armsusest, mis oli rõõmustanud teda ümbritse-

vate inimeste silmi. Praegugi elab keegi, kes oli selle iseäraliku ja õnnetu juhtumi tunnistaja ja võiks sõna-sõnalt kinnitada, mida ma jutustasin.

Sellisel juhul, ütles hr. C... sõbralikult, pean teile jutustama ühe teise loo, mille puhul Te kergesti taipate, kuidas see siia puutub.

Kui reisisin Venemaal, viibisin hr. von G..., Liivimaa aadliku mõisas, kelle pojad tollal intensiivselt vehklemist harjutasid. Vanem, kes oli just ülikoolist tulnud, oli päris virtuoos ja pakkus mulle ühel hommikul, kui tema toas olin, rapiiri. Vehklesime, ometi juhtus nii, et olin temast üle. Tekkis kirm teada segadusse ajada, peaaegu iga mu löök tabas ja lõpuks lendas ta rapiir nurka. Pooleldi naljatledes, pooleldi paatosega ütles ta rapiiri üles tõstes, et on leidnud oma õpetaja: ent kõik maailmas leidvat oma ja nüüd tahab tema mind minu oma juurde viia. Vennad pahvatasid naerma ja hüüdsid: edasi! edasi! alla puukuuri!, ja võtsidki mu käekõrvale ja viisid ühe karu juurde, kelle hr. v. G..., nende isa, oli lasknud kodus üles kasvatada.

Karu seisis, kui ma üllatunult tema ette ilmusin, tagajalgadel, nõjatudes seljaga vastu posti, mille külge ta oli kinnitatud, parem käpp löögivalmilt üleval, ja vaatas mulle silma: see oli vehkleja asend. Ma ei teadnud, kas nägin und, et mu ees oli selline vastane; ometi: torgake! torgake! ütles hr. von G..., ja proovige, kas saate talle midagi teha! Ründasin teda rapiiriga, kui olin veidi üllatusest toibunud; karu tegi käpaga väga lühikese liigutuse ja pareeris löögi. Püüdsin teda pettelöökidega kõrvale juhtida; karu ei liigutanud. Silmapilkselt ründasin teda uuesti; inimese rinda oleksin eksimatult tabanud: karu tegi käpaga väga lühikese liigutuse ja pareeris löögi. Nüüd olin ma peaaegu noore hr. von G... osas. Karu tõsidus oli selline, et röövis mult meelerahu, löögid ja pettelöögid vaheldusid, olin üleni higine: asjatult! Karu mitte ainult ei pareerinud kõiki mu lööke nagu maailma esimene vehkleja; ta ei läinud kaasa pettelöökidega (ja seda ei suuda ükski maailma vehkleja): vaadates silma sisse, nagu võiks ta sealt mu hinge lugeda, seisis ta, käpp löögivalmilt üleval, ja kui mu löögid polnud mõeldud tõsiselt, siis ta ei liigutanudki.

Kas Te usute seda lugu?

Täiesti! hüüdsin ma rõõmsa heakskiiduga, usuksin võõraltki kuuldes, nii tõenäoline on see, mis siis veel Teilt!

Nüüd, mu suurepärane sõber, ütles hr. C..., on Teie valduses kõik mis vajalik, et mind mõista. Me näeme, et sedamööda, kuidas refleksioon orgaanilises maailmas hämardub ja nõrgeneb, tungib seal üha kiirgavamalt ja võimsamalt esile graatsia. — Ent nii, nagu kahe joone lõikumine mingi punkti ühel küljel ilmub pärast lõpmatuse läbimist äkitselt teisel küljel, või kõverpeegli kujutis, kui ta pärast kaugenemist lõpmatusse äkitselt jälle lähedal me ees on, niisamuti ilmub graatsia jälle siis, kui tunnetus on just läinud läbi lõpmatuse; nii et ühel ja samal ajal ilmneb ta puhtaimalt sellises inimlikus kehas, millel pole üldse teadvust, või on piiritu teadvus, s.t hüpiknukus või Jumalas.

Seega, ütlesin ma veidi segaduses olles, peaksime jälle sööma Äratundmise Puust, et langeda tagasi ilmsüütuse seisundisse?

Igatahes, vastas tema, see on maailma ajaloo viimane peatükk.

HEINRICH VON KLEIST on eesti lugejaile ja teatripublikule tuntud ammu ("Michael Kohlhaasi" esimene tõlge juba 1900. aastal, väikeproosast varemgi, "Lõhutud kruusi" mitu lavastust eri aastakümneil), kuid siiski ühekülgsest isegi kirjanikuna. Meie tõlketöö kooskõlastamatuse tõttu on käesolev tekst paraku juba kolmas eesti versioon samast teosest, kuid loodetavasti aitab kujutlust ühest saksa romantika suurkujust avardada seda enam. Ootama jääb aga terve rida näidendeid ja jutustusi. Siinses kontekstis on eriti vajalik kõnelda mõni sõna Bernd Wilhelm Heinrich von Kleisti (nii oli ta täielik nimi) eluloost.

Sündinud Preisi ohvitseri pojana 18. oktoobril 1777, saanud haridust koduõpetajailt, astus ta sõjaväeteenistusse juba viieteistkümnenda aastasel ja võttis osa sõjakäigust revolutsioonilise Prantsusmaa vastu. Kahekümnekahekselt erru läinud, tegeles ta filosoofia ja matemaatikaga, kihlus Wilhelmine von Zengega (kihlus ei kestnud kaht aastatki), rändles Saksamaal (kus külastas ka Goethet ja Schillerit), Šveitsis ja Prantsusmaal (1803 avaldas soovi osaleda Napoleoni armee kavandataval Inglismaaretkel), oli mõne aasta riigiametnikuks, sattus spioneerimises kahtlustatuna korraks vangigi. Ta elas peamiselt Berliinis, kus suhtles elavalt sealsete kirjanduslike ringkondadega ja aitas õhutada Napoleoni-vastast liikumist, kajastades selle ideesid ka oma loomingus. 21. novembril 1811 laskis ta enda koos proua Henriette Vogeliga maha Berliini lähedal Wannsee kaldal, kuhu on ka maetud. Tema loomingu lühidalt iseloomustada on muidugi võimatu, öeldagu ainult, et tormilise ajastu tormiline karakter on suutnud end väga mitmekülgsest jäädvustada nii saksa kui kogu maailmakirjanduse ajalukku.

A. K.

KLEISTIGA EESTIS

Claus Sommerhage

Tõlkinud Mari Tarvas

Nickile ja Marciele

Üks T*** härra, oma maa tähtis literaat, ka luuletaja, tõlkija ja ahelsuitsetaja, esitas ühel päeval, 15. aprillil — see oli see neljapäev, kui ilmus nimekiri okupatsioonija oletatavaist salateenistusnuhkidest, nende seas palju ülikooliinimesi, kolleege — soovi, palve, ülesande kirjutada midagi Kleisti “Marionetteatrist”, järelsõna, kirjandusteadusliku mistselli, essee, žanri jätvat ta vabaks, suvaliseks, üksnes, kui vaid võimalik, olgu see tõlgituna valmis mai lõpuks. Kuigi umbkeelne, olin ma ju küll vaadanud akadeemilist ajakirja, mida see härra välja andis, kaupluselehel, lehekioskis, ikka sümpaatia ja osavõtlikkusega, mitte ainult sellepärast — aga eeskätt siiski —, et sisukord, trükitud kaaneümbrise õhuke sele kollasele papile (trükipabergi, hall, pooriline, meenutas neid sõjajärgse aja raamatuid, millesse olid veel märgitud liitlaste sõjaväeametkondade litsentsinumbrid), pakkus tihti saksa nimesid, isegi suurustles nendega, vanu auväärseid nimesid nagu näiteks Moses Mendelssohn (“Mis on valgustus?”, 1784) või ka Hölderlin, mis ometigi ajakirjas nii tagamõttetult — ei, just tagamõttega seisid kõrvuti kõige uuega, õieti küll võimalikult uue ja uusimaga, nagu oleksid nemadki kirjutanud just nüüd oma artikleid uusimast kirjandusest, mis on tõusnud üles ajaloolis-kriitilistest väljaannetest vastsündinute ja kaasaegsetena; ja tõepoolest omandasid need vanad kirjutised üksnes seeläbi, et nad olid selles ajakirjas, siin ja

Tõlgitud käsikirjast “Kleist, in Estland”.

praegu ära trükitud, minugi jaoks mingi üllatava, lausa lõbustava kaasaegsuse. Miks siis ei võiks üks selline olla ka Kleisti kirjutus "Marionetteatrist", mida väljaandja sõnutsi ei olevat veel kunagi eesti keeles avaldatud; koos järelsõna või millegi säärasega oleks see kahtlemata tolles erilises ajakirjas tema ühelt poolt verinoorte, teiselt poolt sajanditaguste autoritega täielikult omal kohal. Ent tegelikult ei andnud ma oma nõusolekut mitte sellepärast — me olime vaevalt süüdanud kolmanda sigareti —, ise mingit närvi- list, elevat rõõmu tundes; pigem oli minu esimeseks mõtteks ja järgnevatel päevadel pidevaks loosungiks: ometi viimaks jälle kirjutada! Sest igapäevase kirjatööta on ju midagi puudu, ja siis peame, niisamuti nagu Kleist Prahast, laskma end terveks ravida halastajavendadel.

Ma elasin juba kuuendat kuud Eestis ning minu seisund oli ikka veel nagu mingi improviseeritud mängu osalise oma: üha vähem tundsin oma määratletust ja oma seoseid, olemata seal Läänes enam, siin Põhjas aga ammugi mitte veel kodus. "Kodus ollakse, ent mitte igaveseks" — nii oli kõlanud mitu aastat, ühe suurema kirjatöö aegu, mu üks meelistsitaate (mille päritolu aga nüüd, kus elan võõras majas, väheste siia kaasa võetud raamatutega, ei olnud enam sedastatav), ja umbes samal ajal näis mulle sõna "põlvnemispaik" ainsa kohase ja tabava nimetusena selle jaoks, mida teised võivad nimetada "kodupaigaks" või "kodumaaks". (Sinna olid muide maha jäänud raamatud, mis võinuksid olla pidepunktiks või paoks, ent juba väheste nädalate möödudes olin ma hakanud saksa kirjandust valimatult kokku ostma ja tassisin sõna otseses mõttes kõik, mis mulle kätte sattus, oma elukoh- ta — et ennast sisse seada.) Inimesed, keda ma kohtasin, jäid mulle kauaks suletuks — kõikjal, ka avalikes hooneis, komistasin ma lävepakkudele, mida Läänes enam ammugi ei tunta —, ja tundma ja mõistma, et olen ulu all, hakkasin eeskätt eraldatuses, üksinduses, mis küll puhuti, ääretus detsembripimeduses, muutus tuimaks üksinduspiinaks, kus lõpuks ei pakkunud lohutust raamatudki — kõle, rõhuv trükimust! Ma märkasin, konutades üsna hälbinult ja sõnatult lillelisel polsterdiivanil naturaalse puiduga kaetud seinasektsiooni vastas, kuidas kirjanduses elamine muutus silmanähtavalt võimatuks; kas ma ei olnud mitte oma reisi siia, siin elamist ja tööd kavandanud mingi kirjutamisprojektina

(väljakirjutiste, märksõnasedelite, töökavade, puäntidega...), kas ma ei olnud mitte tundnud mingit eelrõõmu mõeldes, et kella kolme paiku õhtul, kui hakkab pimenema (ei telefoni! ei televiisorit! sõpru!), algab lugemisaeg, mis laiutab üle terve teise päevapoole, ja viimaks, kas siis, kui raamatuid lugedes reisiks valmistusin, ei kujutlenud ma Eestit ja eestlasi poeetilise maana ja *ennast vabaks laulva rahvana*? Ja tõesti seisingi ma ühel hülissügisel hommikul üsna nõutult pooleli betoonehitise kõrval Tähtveres — jalgpallistaadion? vabaõhulava? kontserdilava? —, et järgmisel päeval kuulda saada: see on uus *laululava*. Ja need vähesed saksa keele oskajad, nii noored kui vanad, kellega ma kohe tahtsin kirjandusest vestelda, kuulasid küll tähelepanelikult, kui ma kõnelesin okupatsiooniaegsest kirjanduse allasurumisest ja tagakiusamisest, aga need mälestused (ka manitsused) ei sütitanud: peaaegu ei mingit uudishimu raamatute vastu (küll aga täiesti süümevaba nauding Lääne televisiooni viimastest reklaamiklippidest), ei mingit usaldust raamatute vastu (rohkem kui neljakümne aasta võltsitud rämps mõjus veel sitkelt ja sandisti), ei lusti, himu ega kirge raamatute järele, üksnes, küllap õigustatult, kurtmine hinnatõusu üle, ka raamatutel. Ja Liivimaa kirjaniku Jakob Michael Reinhold Lenzi raamatusse oli minu eellugeja, ilmselt eestlane, äärele kritseldanud aiva vaid selliseid sõnu nagu “käänamine” ja “futuurum II / modaalne?” midagi muud alla tõmbamata. Nõnda ma siis istusin, kaugel Põhjas, ja mul ei olnud vahel toeks midagi muud kui vaid mõni mu kunagine tsitaat: “Sest põhjani kodus ja põhjani eksiilis ollakse siis, kui ollakse keeles kodus.”

Kuidas aga kirjutada, kui lugeda ei ole midagi (on liiga vähe)? — Olid ju esimesed kuud ülikoolis kulunud peaaegu ainult sellele, et hankida raamatuid, riuleid, ruume raamatukogule. Seda kõike aga ei olnud loomulikult veel kaugeltki küllalt. Erialakirjandus samahästi kui puudus; samas kuulub Kleisti marionettide-artikkel (“artikkel”?) saksa kirjanduses küllap kõige põhjalikumalt läbiuuritud ja kommenteeritud tekstide hulka, ja kahtlemata võinuksin, kuidas ma umbusaldaksingi igasugust nn *uurimist*, leida sealt mõndagi teadmiväärset. (Kahekõiteline Sembdneri väljaanne, mis suuremal või vähemal määral juhuslikult oli siia kaasa satunud, loobub õnneks peaaegu täielikult omaenese kommentaari-

dest; "Marionetteatri" kohta võib sealt lugeda üksnes: "B[erliner] A[bendblätter] 12.–15. dets. 1810. Ilmselt mõistis selle artikli erakordset väärtust esimesena E. T. A. Hoffmann (Hitzigile, 1. 7. 1812 Kleisti "Abendblätter'i" kohta: "Eriti paistab silma artikkel "Marionetteatrist")." Teiselt poolt sai mulle mõne aja pärast selgeks see, et ma enam isegi mitte ei proovi kataloogikas-tidest midagi leida, ja ma võtsin nõuks lugeda seda teksti selle pilguga, mille jaoks ta küllap oligi avaldatud — nagu täiesti kaas-aegset teksti, nagu teksti, millel on päritolu ja tulevik... Ma asusin seega lugema Kleisti Eestis.

Isikliku kaudu läheneda oli vaevaline (võib-olla peaks pigem üt-
lema: läheneda isiklikule, aga see isiklik tuleb siis ju omakorda
arvesse vaid ettevalmistava faasina, vaheastmena ja ülemineku-
na kirjutatu juurde, poeesia juurde), see tähendas psühholoogiat,
mis äratas küll just psühholoogiana huvi, ent peatselt ka masen-
das, rõhus ja käis närvidele. "Õnnesse? Ei lähe läbi, vana. See
on seestpoolt riivis." — Seestpoolt. — Psühholoogiat oli küll,
kui lugeda kirju, see ei olnud endaavamine ega hoopiski mitte
-ilmutamine, vaid otse vastupidi: see sulgus ja kapseldus pel-
gaks sündroomiks. Üks halb märk teise järel fikseerus kahtlaselt
vaikselt, nagu oleks tegemist ennast purustava masinaga (niisiis
sellise masinaga, mis ongi konstrueeritud ainult iseenda purus-
tamiseks), ja usaldus psühholoogia vastu hajus viimaks seeläbi,
et sellel erijuhul ei saa teraapiast, mingist ravist tõsimeeles mitte
mõeldagi. Kleist oli ühtaegu iseenda arst ja patsient: anamnees
illusioonideta (ei mingit lapsemõtete paradiisi), prognoos surma-
põlgav kuni endaohverduseni (valude taga: valu), seejärel piinav
otsing, et leida valikuvahendit, milleks ju oligi tema ise, ainult
tema, üksinda: "On tõsi, et maa peal ei olnud võimalik mind
aidata." — Tõsi. (Ja muide, armastatud Kleisti-tsitaat.) — Kõi-
gepealt perekonnalugu, kasutatav ühe romantilise ajasuhte mudeli
ainesena ja meelelise kujutusena: "Mõte, et nähtavasti üldse ei
tunnustata teeneid, mida mul ju ometi on, olgu nad siis suured või
väikesed, see, et nemad [perekonnaliikmed] peavad mind näh-
tavasti täiesti kasutuks inimühiskonna liikmeks, kes ei ole enam
mingit osavõtlikkust väärt, on mulle ülemäära valuline, tõepoo-
lest, see ei röövi mult mitte üksnes neid rõõme, mida ma ootan
tulevikult, vaid mürgitab ka mu mineviku." Minevik ja tulevik —

need pole paopaigad, pole kodu! — olevikust kujundatud, olevikus juurduvad, oleviku määratletud; ja kuidas määratleda, kujundada, juurutada olevikulist tulevikulis-minevikulises? Projekt; ülesanne. Ja siis erootilisus, *incipit commedia*: “Mees lüüriline. Naine cepiline. Abielu dramaatiline. Inimene — metafoor”, ja siis on loomuldasa rohkem erootikat “Marionetteatri” väikeses supelhoonestseenis (pilguheit okkaväljatõmbaja reite vahelt) kui lõpmata grotesksetes kirjades pruudile, milles Kleist esitab oma südame-Miinakesele, “*Stiftsfräulein* Wilhelmine v. Zengele, kõrgeaulisele ja kõrgestisündinule, Frankfurdis Oderi ääres”, ühe koolilõpukirjandi teema teise järel (“Mida tuleks soovida enam, kas õnne lühikeseks ajaks või mitte iialgi?”, “Mis ühendavad inimesi usaldussidemetega rohkem, kas voorused või nõrkused?”), samas kui ta temale, oma kihlatule, ikka ja jälle teatud tulevikuharusega kinnitab, et nelja-viie aasta pärast on nende mõlema kõlbeline vooruslikkus saavutanud sellise küpsusastme, et suule suudlemine ei ole enam jäme või frivoalne, vaid on — või vähemalt võiks olla — mõeldav. — Stiiliharjutused; tegutsemine (peale eesnahaoperatsiooni Würzburgis: liikuvam, vabastatum). — Veidi enne lõppu poliitilisus, iseloomulikult valimatu — Napoleoni vastu: “Kes ta tapab, õige mees / on maailmakohtu ees” [*Schlagt ihn tot! Das Weltgericht / Fragt euch nach den Gründen nicht*], Napoleoni poolt: “K. tahab astuda Napoleoni teenistusse, et eelseisvas invasioonis Inglismaale otsida surma: “Ma hõiskan lõputult üleva haa lootuses” — poliitilisus afektide vabastajana, üles küttes (või hoopiski piitsutades?) kirgi, ja siis, küllap sealt edasi, kannustatud mõninga lootusega, forsseeritud läbimurre objektiivsusesse; iseendast vabanemine, veel enne iseendani jõudmist. *Fin de siècle*: luuletajad tervitasid sõda, sest nad vajasid seda, see pühitses neid, see oligi tollal ta mõte; ja ikkagi tuli järgnev vabanemine surma kujul — tema enda surm ise, tema surmatõves armastatu surm ise, kaks lasku, korin seejärel, — ja ka peale 1811. aastat ei toonud vabadussõjad vabadust, hiljem ikka vaid öövahid teel, ja külades olid koerad ketis. — Kleisti teravmeelne Kleisti valeinterpretatsioon: “Seal ma siis läksin endasse süvenenult värvavõlvi alt läbi, mu mõtteis oli linn seljataga. Miks küll, mõtlesin ma, ei lange see võlv sisse, kui tal ju mingit tuge ei ole? Ta püsib, vastasin ma, sest kõik kivid tahavad sisse langeda ühekorraga, ja see mõte oli mulle kirjeldamatult

virgutavaks trööstiks, mis mind aiva toetas... aiva lootusega, et minagi jään püsima, kui ka kõik on mind langetamas.” See kena selgitus ei ole ilmselt midagi muud kui otsustav kõrvalepõikamine sellest pildist sündivate ränkade järelduste eest: mitte nii, et kõik ei langeta võlvi, ta langeb ju iseenesest, mitte miski ei lange selle Kleisti-võlvi *peale*, tema ise (Kleist) langeb sisse — ja vaid sel ainsal viisil jääb ta veel hetkeks püsima. Psühholoogiast lahku mine veel enne selle ilmumist; selle viitamine endast väljapoole; veel enne psühholoogia tegelikku leiutamist oli see (romantilises poeesias) juba ületatud; selle mõistmiseks tuli aga muidugi kogu psühholoogia läbi käia. (Kleisti hirm? Tema vastumeelsus ja — *jälestus*?) — Kas tead, miks süüdimõistetul hukkamise eel silmad kinni seotakse? — Eks seepärast, et ta ei näeks, kuidas nad teda sihivad; et jätta talle veel viimane, viimne lootus. — Otse vastupidi: hukkamiskomandol on hirm surija Kurja Pilgu ees.

“Ah nõndaviisi,” ütles härra Malm natuke pettunult. “Nii et teie olite siis kõik need aastad Venemaal?...” [---] “...Ma ei tea, mis maa see oli. Võib-olla et mitte Venemaa... Igatahes oli seal taevas nii madal, et kohutavalt raske oli püsti seista.” (Jaan Kross.)

Seitse telefoniraati — viis horisontaalselt vasakult paremale, kaks allpool diagonaalis ristamisi — viib naabermajja. Lõunapoolne perifeeria, tööstusrajooni ääres (katustele paiskuv sädemetuisk — valgusjoad, tuletulv, leekidevaht —, kui ühel tormisel talvehommikul tuul kõrgepingeliine üksteise vastu peksis). Pilk üle tänava, mööda tumehalliks krohvitud majast ja kahest lamedast katusest, põrkab vaate keskosas vastu paneelmaja fassaadi (aga pakasepäevil võis seal märgata hakke ja vareseid, kes ventilatsioonišahtide avades vehkisid puhevil suli endale sooja teha). Garaaživärvav tōukamas akna alumist äärt, ja naaberkrundil oli aasta alul päevade kaupa vedelnud vene lennukirakettide tühjaksroogitud kesti, oma mitu tosinat, mida sealne noorsand Skandinaavia firmadele alumiiniumimurruna maha sahkerdas. Eriti aga tänav..., sillutamata, veeväli, jäätee, ja nüüd liivarada, seesama, kus ma õppisin kunagi rattaga sõitma (vanaema jookseb kõrval, hoiab ratta pakiraamist kinni, naerdes, seeliku lehvides, siis laseb ta lahti, ja mina ukerdan vastu aiavärvat), kus jalgpalli mängides sai ilmatu palju tolmu üles keerutatud ja kus Issanda Ihu püha rongkäigu

aegu kodualtariesine rehitsetud ja veega piserdatud muld oli kaunistatud lillevaiba, rukkilillede ja põldmoonidega, seesama, kus see väikese peaga kõhetu punajuukseline poiss, kes muidu üksnes teiste mängu pealt vaatab, täna tohib viimaks ometi kaasa mängida, on laupäev, paljud on sõitnud maale kartuleid maha panema, — ja kuidas ta nüüd ikka ja jälle sulgpallist mööda lööb... — Laste kiik olevat, Klaus Manni sõnul, “mälestuste lummas asupaik”, kas on? — Ega midagi: ette-taha, taha-ette, ette-taha... Tõepoolest on aga viiekümnendatel aastatel Läänes üleskasvanule iga reis mõnele sotsialistlikule maale möödapääsmatult olnud reisiks ajas, mingiks lähetuseks lapsepõlvemaale, ja ka siin, postsotsialistlikul Eestimaal, luurasid igal sammul need sentimentaalsed lõksud: jäälilled bussiaknal; söe- ja uriinilehk trepikodades, torudest vaibakloppimisalused uutes linnajagudes, ka vaipade lumes klappimine; hall vormileib, kõõmetega võrtsitatud, sinna juurde margariin, jahu- ja tanguvorstid (kord koolisööklas isegi kruubisupp); vähesed autod oma viletsa haisva bensiiniga; vanakeste hambutud, proteesideta suud (jutustajasuud! — mitte krooni- ja sillaarsenalid); vanniahjud kolmetoalistes korterites; pimedad tänavad; pennised hinnad (näts ja suitsud ühekaupa müügil); talvekülm, ka majades; pühapäevarõivad (ja mustatöölaliste sõjavangiüribid); piimapudelid, kooremüüja plekk-kulp ja valge nailonkittel; puidukiuline kirjutuspaber —, ja isegi sõnad muutusid saksakeelse kuulaja jaoks äkitselt tagasi lastekeelseks: *üks tükk, üks tund, vorst ja sink*, ja viimaks sai neist nii või naa vaevu tõlgitav *jää-äärse kuu-uurija töö-öö...* Kohe tuli lisaks see — alul kasvasid ohud iga tunniga —, et ma olin ju sellele lastepildimaale tulnud ilmse täiskasvanuna — täiskasvanuna, olles olnud laps, — ja sain oma lapsehimusid täita: isa-emata, õpetajateta, kartmata karistuseks lastetoas kinni istuda, see-eest iseteadvana, sõltumatuna, — ja rahaga... Teisalt olid need lapsepõlvemälestused loomuldasu ühe täiskasvanu mälestused (ühtlasi iseenesest väljakasvanu omad), läbiseगतud, üleseisnud, kaanetatud *tema* soovide, *tema* lootuste, *tema* igatsustega, ja nii ei saanud ka see maa ise olla “puhas” (“naiivne”, “teadvusetu”, “mõnus”) lapsepõlvemaa; lasteasjad olid olemas silmanähtavalt, ent nende tähendus, nende aura, nende sära tuli alles (või õieti ainult) täiskasvanu projektsioonidest ja fantaasiatest: *tema* mõlgutustest nende üle, tõlgendustest ja *nimetustest*, mida ta neile andis, vii-

maks tema kohalolekust, ilma milleta ka neid ei oleks kohal olnud oma tulevikutootusega (ülesandega). Nii sobitusid mälestused pikkamööda siinsesse ja praegusesse ja teritasid pilku tulevase aja suunas.

— Mis on sentimentaalsus?

— Unustlik mäletamine.

Sõnad kandsid veel unistust ja teadvust, ka siis, kui nad nagu Kleisti *Abendblätter*'is lehes seisid: ilu, siretus (graatsia), väärrikus, ülevus. Shaftesbury oli neist kirjutanud, Kant, Schiller — esseesid, käsitlusi, definitsioone ("Kuju ilu vabaduse mõju all, nendesinaste ilmingute ilu, mis määratlevad mõnd isikut", see olevat graatsia, kinnitas Schiller) — siis Kleist, "Marionetteatrist", aga mis see on: traktaat *exemplum*'i ja *epimythion*'iga? anekdoot? reisikiri? Võib-olla novell, ainsa veel võimaliku määratluse kohaselt: mitte klassikaliselt, "sündinud ennekuulmatu juhtumina", vaid romantiliselt, kui sündinud ennekuulmatu *möte*. ("Maanteevalta ja Grüningeni vahel oli mul rõõm leida Fichte Mina tegelik mõiste": Novalis teel oma kihlatu hauale). Ja see ennekuulmatu kui tunnetus, poeesia ja mõttemänguülesanne: reflekteerides edasi refleksioonist! — Talv 1801, üks linn, õhtu, park, kaks härrat (lähevad nad jalutama? seavad ennast pingil sisse? sahkavad sammudega sügislehti või lund?), nad kõnelevad: marionetteatrist ja balletist, seega matemaatikast, seega loodusest ja teadvusest, nagu ka järelikult inimeste arengu küll esimesest, küll viimasest perioodist (üks võtab näpuotsatäie tubakat), tunnetuse kulgemisest läbi ühe lõpmatuse, kuni lõpuks — aga siis me ei saagi teada, kas nad läksid koos sööma või kas üks saatis teise koju. — Koju? Üsna vähe tõenäoline! Nad on ju teelolijad... Teadvusetus võis ju (iseenesele) olla kunagi koduks, ent teadvusele on kinni tee sinna tagasi: enam-mitte-teadvusesse, veel-mitte-teadvusetusse. Liigendnukk võib ju küll olla tantsija salajaseks eeskujuks, ometi ei amputeeri ta enesel käsi ja jalgu, pead ja keha ega riputa enast juhtimisristi külge. Selsamal hetkel, kui keegi ütleb sõna "lapsepõlv", on tema enda lapsepõlv lõppenud. — Kuhu me siis läheme? *Aiva* koju (teele jääda!), ja kojupöördumisekspeditsioonile ühte teise paradiisi — palju kiusatusi teel: küll kirik, küll kodumaa, küll abikaasa — võtke kaasa vaid need, kes oskavad

öelda märgusõna: ainult mitte pärale jõuda! — Ja mis tulu sest? — Elu, ennekuulmata sündmused: mõeldud tunded, tuntud mõtted — *jutustus*... — Kord küsis keegi teepervelt, miks küll Aadam kattis kinni oma niuded, mitte suu, mis sõi õuna? Sest, vastas keegi möödamindes, see on koduigatsus*etung*, mis tahab aina *seal* ja aina ühes paigas kodus olla. Ja varsti peale seda, juba kaugusest, hüüdis veel keegi mahajäänule: poeesia ongi õige kojuigatsus — *tung kõikjal kodus olla!*

Et just need noored (ja nägusad) poisid täna, jälle pühapäeval, just nagu nende isadki, on lakku täis. Nemad peavad ju ometi Eestimaa üles ehitama! Nüüd aga kargutavad nad pärast vaid oma ehmunud sõbratare ja lõntsivad siis, tennised jalas nende (naiste!) lapsevankri taga, minnes koju, lahjat õhtust teed jooma.

*Doors'*i muusika rohelises kohvikus; röske suitsuleitsak, kivi-põrandal lumeloigud, higistel akendel neonvalgus, *yes, we're riders on the storm*. — Bussijaama lille- ja õunamüüjatel näod nagu Barlachi kujudel; nad seisavad, külmast kanged, betoonkraavilaadses moodustises allpool tänavat, napp kaup ette laiali laotatud: kaks sügisastrit, mil vaevu veel õielehti, õunad, ussi-augulised, vahakarva või valkjaskollased ja punaste sabadega, ja siis ühel pühapäeval hiljem esimesed kuuseoksad, kimpu köidetud, roosakad paberlilled seas. — Pargipingid väikese teatri väljakul, helehallid, laine kujulised, ja puit nii iseäralikult pehme nagu rannatoolil, kuskil saarel, augusti alguses. — Maskeerimismundris sõdur, nii noor, vistrikudki näol. — Keskaegse muusika kontsert valges puukirikus; muusikud istusid oma toolidel altari-ruumis, astusid ühe-, kahe- või kolmekaupaga ette ja mängisid, üll muide ajaloolised kostüümid, oma vanaaegseid pille, ainult üks neiu, vaevu neljateistaastane, tõsise, väga tõsise kitsa näoga, juba mingitud, jäi päris lõpuni istuma, rahulikult omaette, ja kohe, juba enne veel, kui ta oma häält tõstis, oli teada, et tema on laulja. — Üks kaunis naine imeliste — ei, seda just mitte, sädelevate, säravate (aga mitte kumavate) sügavmustade silmadega, loll olete, pole siin imeraasugi, parimal juhul ehk ainult selle kauni naise võõramaise eesnime kõla. — Aastates luuletaja jõi mul oma esinemise järel (pikad luuletused: Egeuse meri, küpressid, Orpheus...) ühe hingetõmbega pool pudelit punast veini ära, pomisedes, ise täiesti

hall, raskete pisarakottide alt: "Nüüd ma *tohin*..." — Üle linna tuntud pornoärikas, vaevu 20-aastane, nigel kuju, üll plekiline valge särk ning lotendavad püksid: kuidas ta küll kummardub sügavalt restoranilaua kohale, huuled puudutamas peaaegu taldriku äärt, ja ajab sisse *pommes frites*'i, ja kuidas ta prillid sealjuures uduseks löövad. — Üks paar teises restoranis: üksnes naise vaimustav ("kaasakiskuv", "rabav") ilu on nad kokku viinud, mees vaid istub vaikselt naise kõrval ja joob oma apelsinimahla; teisalt pole ilu kunagi kaht inimest koos hoidnud, küllap peavad nad seepärast abielluma. — Kui ma kord hilisel õhtutunnil lahkusin võõrustajate poolt, kohtasin ma nende tütre pilku lastetoast, ta luges, vaid üheks viivuks vaatas ta üles oma raamatust; alul pahaselt, siis juba ükskõiksena, õrnad varjud silme all taas selginud; ja kui ta pilk langes tagasi tekstile, oli selles veel üleoleku ja pilke, ka blaseerumise helki, ja viimaks, juba peegeldudes tagasi lugemisilmast, täiuslikku siredest.

"Oli kord aeg, lapsed, nüüd on ta juba möödas; küllap ei olnud selleks veel õige hetk." (Aleksi Tolstoi.)

See mõte on üdini romantiline. Varase romantika ajad, ammugi veel mitte möödani, läinu on *imperfectum*, lõpetamata minevik, mis avaneb tulevikule, on tulevikku *suunatud*: mis kunagi oli, saab kunagi olema. Poeetiline psühholoogia, analüütiliselt seletatud Kuldajastu, lapsepõlveparadiis, mis olemas oli vaid sellepärast, et teda ei olnud, ja mis järelikult tuleb seni muidugi veel ettenägemata kaugemel aegadel, mis nende eest, kes samm-sammult (ka tantsusammud seas) astuvad tema poole, samm-sammult taganeb: kunagi oli, mis kunagi saab olnuks. Ajaloopoesia, see romantiline Keskmine Ajastu, progressiivselt sajandeis haihtuv, see riik kui Eikuskilmaa — aiva mere põhja vajunud! aiva üles kerkiv! —, mõõga ja tuleleegiga keerub, halastamatu (Sarajevo, juba jälle, ikka veel), siiski omamoodi paindumatud ka reisijad kojupöördumisekspeditsioonil — oma kahesuunalise ajanoolega, oma imperatiiviga: toonane — saagu! Nimelt kus mujal kui poeesias. — Ja vahepeal?... Asustamata aeg; siin-seal apokalyptilised kõneväljatused — ja siis sekundipikkused järelpildid: "Kui palju ka pimedusse tagasi langeb, oleme meie määratud astuma otsimise ja küsimise teed, mis kõigub siia-sinna unustuse ja

valgustatuse vahel.” Näiteks see kõrvalmaja ketikoer (aga pea-
aegu iga maja juurde kuulub siin säärane elajaloom) oma armetus
aedikus pehastanud sinise kaubaauto all betoneeritud eesõues:
kuidas ta kähe klähvimine ikka ja jälle vihast ja raevust ja märu-
levast piinast läheb üle vingumiseks, kiunumiseks, niutumiseks,
ininaks ja viimaks täiesti meeletuks valunaeruks — see on ülihir-
muäratav, hullumeelne, juba dantelik meeletu, mitte põrgulik
karje, vaid karje põrgust endast, siin ja praegu, ning vaid paar
sammu eemal, kasetüve külge naelutatud pehkinud korvilaua all
mängivad lapsed palli, rahumeeles, häirimatult, rõõmsalt, vis-
kel põlvi lõnksutades (tegelikult läheb koer arust ära ainult siis,
kui lapsed mängivad tema põrguhoovi ees). Vahel hoiab mõni,
mis seal imestada, mängu ajal kõrvu kinni. Teised, eriti Läänes,
kõnelevad uuemal ajal meelsasti ka avalikult lunastusest, önnistu-
sest, eeskätt katoliiklased, nagu sellestki, kuidas Jumala reaalsel
kohalolekut poetilises sõnas üha ja üha tuntavamaks teha (“Vä-
sind olen, hingata —”). Teised jälle avavad vastu õhtut parajal ajal
pudeli *Château Lafitte*’i, et sel hingata lasta. *No exit. All flights
cancelled.* Palverändurite tee ristub kojupöördumisekspeditsioo-
ni omaga. — Hilisel õhtutunnil astub Kleist sisse Lewis Carrolli
poole. Nad kõnelevad hommikusöögist. “See on väga hea mar-
melaad,” sõnab Carroll. “Jah, täna ei ole mul igatahes mingit
isu tema järele,” ütleb Kleist. “Täna sa seda ei saakski, isegi kui
sul isu oleks,” sõnab Carroll, “sest reegel on: eile marmelaadi ja
homme marmelaadi — aga mitte kunagi täna marmelaadi.” —
“Ma vihkan marmelaadi,” ütleb Kleist.

Kolm päeva pärast seda, kui olin väljaandjalt ülesande saanud,
sain teada teatrimehelt, et “Marionetteater” on juba kord eesti
keelde tõlgitud ja et tõlkis nimelt tema. Teatrimees elab lõuna-
poolse äärelinna kõige viimases elamurajoonis, ja ta oli teinud
riisialatit, mille juurde ta pakkus valget veini, loomulikult kui-
va. Teatrimees ei olnud alati teatrimees olnud; ta oli tegelnud
kõikvõimalike asjadega, vahetanud töökohti ja linnu, lõõnud läbi
niinimetatud vabakutselisena, kuid alati olid ta toimingud jäänud
seotuks kirjandusega, millest ta oma mitmekeelse lugemusega oli
laialdasi teadmisi hankinud, ka teoreetilisi (filosoofilist esteetikat
pidas ta asjaarmastamiseks), nii et ta raamatutes on tähtsad kohad
kõige teravama pliiatsiga imesirgelt alla joonitud. Ja kui temalt

seal üleval, ta teatrikünnal linna kohal, pärida, kuidas on lugu tema autsaiderlusega, mis asja nii olles on vältimatu, naeratab teatrimees väga peenelt ja kitsail huulil. Seitsmekümnendate aastate lõpul oli ta ju teinud kaastööd laia levikuga päevalehele, mis ilmus tollal tervel ida-alal tavalise *Edasi* nime all ja mis alles hiljaaegu on endale tagasi võtnud endisaegse, 19. sajandi nimetuse — väike muutus suure järel. Seal oligi, kursiivis tervele leheküljele laotult ilmunud “Marionetteater”: 20. novembril — Wannsee kaksikenesetapu eelõhtul — kakssada aastat pärast Kleisti sündi, 1777, kui jälle kord venestamiskampaania toppis selliste sõnadega nagu “solidaarsus” ja “internatsionalism” avalikkuse suu kinni, — ma palun, ütles teatrimees, vaadata pisut lähemalt teksti lõppu. Ma asusin üksikuid sõnu kokku veerima ja mõne aja pärast sai selgeks, et midagi on puudu; jah, kahtlemata, nii sõnas teatrimees, ja nimelt, et täpne olla, viimased kaks ja pool lauset, kui ta mälu järgi tsiteerida tohib: “*s.o liigendmehes, või Jumalas. Nõnda siis, ütlesin ma pisut hajevil, peame jälle sööma hea ja kurja tundmise puust, et langeda tagasi süütusse olekusse? Igal juhul, vastas ta; see on maailma ajaloo viimane peatükk.*” Tollane peatoimetaja oli tsensuuriorganite meetmeid ette nähes käskinud need laused ära jätta. Aga nii rikuti ju kogu tekst ära? Jah, muidugi, aga küllap oldi üldiselt arvamusel, et sõna “Jumal” ei ole *Edasi*-lehes kohane; üldiselt ei peetud võimalikuks oletada, et Kleist tunnetab, mis on valitseva klassi ülesanne; sellel, kel on kindlalt ja otsustavalt silme ees ajaloo viimane peatükk, kommunism, ei oleks olnud mitte mingit huvi ja mitte mingit ideoloogilist põhitarvet süütuse, graatsia ja ilu hiliskodanlike fantasmide järele; lõpuks, mis eriti tähelepanuväärne, olevat maa saanud industrialiseerimise ja nõukogude võimu, ja järelevalveorganid olevat nende saavutusi aina valvanud — muu hulgas saavat juhtumit pöörata ka dialektikaks, kui võrd inkrimineeritud lausetel võis kustutatult olla palju suurem ja püsivam mõju kui äratrükilt. Kas ta tsensuurikäsule vastu ei vaielnud? Jah, kindlasti, siiski, ütles teatrimees, ja ta huuled muutusid täiesti värvituks, kui nad õhtuvalguses viivuks kroomiliistuna välgatasid. — Pärast näitas ta mulle oma raamatuid, Goethe-kogu, vanu eesti piibleid, ja jutustas mulle heatujuliselt, ehk küll väga peene muigega, kuidas ta mõne aasta eest oli astunud katoliku kirikusse; muide olevat tal minu jaoks kaks teatripiletit, üks hea prantsuse trupp andvat peatselt külalis-

etenduse Paul Claudeli näidendiga — minu prantsuse keel on ju küllaldane?

Raamatus pealkirjaga *Klassika ja romantika vahel*, jäänud siia maha vahepeal (kuhu küll?) koju pöördunud saksa keele ja kirjanduse SDV-lektorist, olid Kleisti "Marionetteatri" kohta kirjas järgmised laused: "Näitleja /! / selgitab oma tuttavale /? / väga asjatundlikult nukkude mehaanikat ja arendab sellest johtuvalt väga omapäraseid teooriaid. [---] Siin on valesse järjekorda pandud ebamääraselt tabatud sissevaade areneva kapitalistliku ühiskonna kunstivaenulikkusse. Kleist ei näe ohtu ilule ja harmooniale, näiteks tantsugraatsiale, mitte selles, et kõik asjad muutuvad kaubaks, vaid arenevas inimlikus teadvuses. Nii laseb ta oma tantsijal, marionetteatri sõbral, esitada vaateid, mis tähendavad mehaanika müstilist ülistamist." Selle arulageduse eest kuulutab ennast impressumis vastutavaks mingi "kirjandusajaloo kollektiiv", ja ilmunud on see rahvakirjastuses "Rahvas ja teadmine" (*Volk und Wissen*) — milline *halastamatu* teadmise ja rahva mõnitamine, rahva, kes pidi aastakümneid säärast vaimunõtrust koolis pähe õppima, muidu võis pähe saada, samal ajal kui viisaastakuplaani kohaselt ilu tõrjuti rahva seast nii kaugele, et ta lõpuks oli sõna otseses mõttes *arust ära*: hing kinni 76-se bensiini haisust, pea pööritlemas igavesest keerutamisest elurajoonide kummis ja auklikel asfalttänavail, pilk nüristunud paneelmajade kõdulaibavärvidest, kõrvad lukus päev-päevasest, igapäevasest valest... Ja koos iluga teadmine, ja koos teadmiseга ajalugu. — Ühes leksikonis samast pärandist (1. trükk, Leipzig 1988) veel vaid need, üksnes need ainumad laused Eesti ajaloost: "Pleistotseenis kujunenud järvederikas osaliselt metsaga kaetud lausk- ja kinkmaa [---]. — 21. 07. 1940 E(esti) NSV loomine." — Barbaarsus: ilu hävitamine ajaloo laastamisena (mälestuse väljapõletamine...) — siiski, need mõlemad raamatud peavad veel mõneks ajaks jääma, ja sobival hetkel võetakse nad ette, siis aga tõepoolest igasuguse halastuseta.

Aga kas ei vii see kõik jälle kord peegli purustamiseni, refleksioonist lahtiütlemiseni — isegi mitte kokkuvarisemiseni, nagu teatud üleemeelikusega tagasi vaadates ennustas Nietzsche: *ristipuul*, vaid päris uduse, peaaegu piirjoonteta sireduse ja ilu igatsuspildi

ees? Kleist Otto August von Liliesternile, 31. augustil 1806: "Iga esimene liigutus, kõik tahtmatu on ilus; ning kõver ja pentsik on kõik, niipea kui ta iseenesest aru saab. Oo mõistus! Õnnetu mõistus!" Alguses oli kõik koos, siis tuli mõistus ja lõi korra, öeldi umbes kahetuhanda aasta eest. "Kord!" hüüab Kleist: "Jah! Korralik on maailm täna küll. Aga ütelge mulle: ons ta veel ilus?" Õnne, arvas Freud, ei ole hingeaparaadi organisatsioonis ette nähtud — kas niisiis ka ilu mitte? Mõistus kindlustas ennast matemaatikas ning laskis oma transtsendentsitaotluse valla kaosesse, mille uurimisele romantika, ka tänane, pani viimase lootuse — mõistuse ühtsust tema endaga ja tema vastanditega saavat oletada vaid seal, seal või mitte kusagil, ja viimane (Phaethon?) kustutab siis kombekohaselt tule. See olevat joon, ütleb jutustaja, meenutades maalikunstnik Hogarthit, *the line of beauty and grace* — vaid üks joon, üks tõmme, üks hingus, ning see peab juhtima üht tervet elu; oletatavasti on tema suhe õnnesse "umbes nagu arvu suhe oma logaritmisse või asümptoodi suhe hüperbooli". — Lõpmatus on kaugel ja uurijat rõhuvad teevaevad. — Aga see teeb nad ka umbusklikuks, valivaks, valvsaks (ei mingit äiutamist taevast, või vaaladest, *walkman*'ist). Muidugi jääb küll vältimatult, otsekui tuhaalune leek teeveeres, südantsööv melanhoolia... Et see, nüüd tõesti ikka ja jälle, on näivus, millest tunnetus kerkib siredues ja ilus, poeesia näivus ja näivuse poeesia: mõistatuslik täiuslikus läbipaistvuses, muinasjutuline täiuslikus kohalolekus, unistustesse uppunud — lõpuleviidud tegelikkus, kirjatähtedemaa, paberikontinentide, pliiatsikõrbete kõikjal-eikusil... Ja et seal, Kleistil targu ütlemata jäetud, seal-taga, seal-ees, seal-ülal, seal-all on ju veel teine, teinegi kibeda viljaga puu, ka see on kirjas, ka selle kohta on kirjutatud: Vaata, inimene on saanud nagu üheks meie hulgast, tundes head ja kurja. Aga nüüd, et ta oma kätt ei sirutaks ega võtaks ka elupuust ja ei sööks ega elaks igavesti! — siis saatis Jehoova Jumal tema Eedeni rohuaiast välja, et ta hariks maad, millest ta oli võetud. — Sellepärast. (Ja siis see igikestev kivide korjamine.) — Nad mõlemad kuuluvad, kuuluvad ühte, on üks paar: surmalemääratuse valu, näivuse valulikkus — kaks lasku, seejärel korin.

"Me näeme, et sedavõrd kui orgaanilises maailmas muutub refleksioon ähmasemaks ja nõrgemaks, astub seal üha säravamalt

ja valdavamalt esile graatsia”: raskuspunkt temas rullub ja koliseb tühja õllepurgina rongivagunis, kuidas teda nüüd kistakse välja oma teadvusetult vaaruvast kurvist, kuidas ta kõrgub ja raskelt maha kukub, nii et korpas, kärnas käed üha uuesti verele löövad, ja ninast purskab verd, kuidas ta siis kõveriti külili lamades vasaku jalaga peksab, tühjust põtkib, käsivartelt viimaks tuge leiab, istmiku üles keerab, toetub paremale käele ja ometi uuesti maha langeb, kuidas porine kolp, vaid kämbalajagu silutisest lahti, ennast basaltpeeglis jõllitab, mõlemad silmaalused sinna valgunud verest mustad, ja kuidas ta viimaks küünarnukkidel roomab plastikkoti poole ja kildude seast möirahtades, võidurõõmsal irvel välja urgitseb selle ühe terveks jäänud lapikpudeli, ja ümberringi on üksnes lagedad paneelmajafassaadid — aga pea kohal siiski taevas, ümberringi lapsed hullavate koertega, ja sealsamas üks mees, see oli hommikul kella üheteistkümne paiku, kes samuti jälle ja jälle põlvili vajus, keda aga ta kaaslased, kõik kolm vaevu viiekümneaastased, muserdatud, väljakurnatud tööruhmad, hoidsid kõval haardel kaenla alt kinni, teda vinderdi-vänderdi manööverdasid ümber ehitusplatsi ja lootsisid koju, ja see pilt kutsus siis viivuks esile peaaegu igatseva, isegi kadeda usalduse- ja kaitsetunde.

“Ma olen võõras, mul ei ole seltskonda, mingit muud võimalust seda maad ja selle kombeid tundma õppida, ja kõik need inimesed suurendavad minu sisemist kooskõla sellega, millest nad mu ilma jätavad. Siis ma otsin iseenda seest, kas mul ei ole siiski midagi, millest nad ei saa mind ilma jätta, ja see annab mulle teatud uhkuse, mis mind neist kõrgemale tõstab ja mu südame taas rahulikuks teeb.” (Lenz.)

Jumal oli masinist, millal saab Jumalast tantsija? “Ma usuksin üksnes Jumalat, kes mõistaks tantsida,” nii kõneles Nietzsche Zarathustrana, ja samas hakkab mõtlemine hüplema, justkui ühel jalal, lüües vastu reisi, olles kõhedavõitu kombel endast väljas: “Tõstke oma südamed, mu veljed, kõrgele! Kõrgemale! Ja ärge unustage mul ka jalgu! Tõstke oma jaladki, teie head tantsijad, ja veelgi parem: seiske pea peal! Parema olla jabur õnnest kui jabur õnnetusest, parem kohmakalt tantsida kui kohmakalt käia.

Teie kõrgemad inimesed, teie halvim viga on: te pole ükski õppinud tantsima, nagu peab tantsima — enesest ülemale tantsima! Mis sellest, et te pole õnnestunud. Kui palju on veel võimalik! Siis *õppige* ometi enesest ülemale naerma! Tõstke oma südamed, teie head tantsijad, kõrgele, kõrgemale! Ma kuulutan teile naeru pühaks, teie kõrgemad inimesed, õppige mul — naerma!” *It's only rock 'n' roll*: Nietzsche vuntsiotsad lehvimas... Selle vastas Kleisti põlglik naer, vältimatult, ja ikkagi kohutav tõsimeelsus *mõlemas*. Jumal on surnud, liigendnukk, mida juhib Jumala Jumal, mida jälle üks teine Jumal, ja siis ikka nii edasi, ja lõpmatust kogenud mõtlemine rebib nõõridest — üles! ah üles! —, tõuske lendu, hüpake üles, nii et te endast kõrgemale ei tõuse: naerdes, tantsides, ent siiski aiva “tantsides” ja “naerdes” ainult keeles. — Ainult? — Jah, ainult; aga nii nagu meie külajutu üht lauset pöörates peaks öeldama: Ainult keeles, see ei tähenda ainult keeles. Jutustus *on olemas*, mis on temal pistmist surnud Jumala ning tema keerubiga — temas on nad mõlemad ju kindlas kohas! —, üksnes tema säilitab ületatu ja loob talle tuleviku, olles teel, vaba kõikidest nõudmistest tagatreppide või varusissepääsude järele. Sihiks ei ole mitte naerjate ja tantsijate kõnevõime kadumine, siiretus, ilu (ainult mitte päralt jõuda!), vaid jutustus sellest, *jutu rada*, ja kõikide ohtude seast, mis sellega kaasas käivad, on tõeliselt hukatuslik vaid üks: vakatamine, vaikimine, viimaks valge müha. Kõige vastu võib pöörduda tunnetus, ainult (sellest kõneleva) jutustuse vastu mitte, see oleks, kahekordselt surmavana, tema kustumine. Kleist hukkuski sellepärast, nagu räägitakse — üks lause, ikka vaid üks lause kahe lasu vastu: “Mäherdune meeletu valu pidi temas mässama, enne kui ta ütles lahti oma talendist, mida ta oma laastatud elus pidas töötatud õnne purustamatuks talismaniks” (Karl August Varnhagen von Ense). Aga jutustus ise on ju õnnetootus (*promesse de bonheur*) ja ta saab hakkama ilma igasuguse labase vólumiseta.

Pfeffel Lenzist: “Tema haigus väljendub pidevas kirjutamiskires... Tema valvur ütles meile ka, et peab õõsiti temaga maadlema, sest ta ei tahtvat kannatada, et talt võetaks ta une parandamiseks ära ta kirjatarbe.”

“Aga tõepoolest, kodumaa on eeskätt keelekodumaa. Nõnda tähendab lahkumist inimesi ühendavast keelest see, kui omaenda keelt enam kuulda ei saada. See on kõikide paguluste inimlikuks taustaks.” (Hans Georg Gadamer.)

“Kes minevikku ei mäleta, elab tulevikuta,” ütleb Juhan Liiv, — ja vastupidi: kes ilma tulevikuta meenutab, ilma tulevikuta elab, sellel tuhmub ka minevik ja kustub viimaks. Christa Wolfil ütleb Günderoode Kleistile: “Kui me enam ei looda, tuleb see, mida me kardame, kindlasti.”

Saks tullep. Ennast ise “saksa kunstnikuks” nimetav daam küsis söögilauas tõsimeeli, miks küll Eesti valitsus Vene vägede lahkumist takistab: Ei, mitte ühtki, mitte ainsamatki tema pilti ei vaata ma!

Kui kodutüranni naine ühel peol võis kord terve õhtu otsa täiesti omapäi olla (olles küllap ka pisut veini maitsnud), nägi ta ühelt poolt välja avatum, vabam ja peaegu juba mänguvalmis, teiselt poolt aga rumalam. — Kas siis tõsidus (väärikus ja vaimuteravus) kaob, kui rõhujast lahti saadakse? (Kas pole see aga kooli valede-diktaadi — ja selle vastu tõrkumisega *kammitsetud pilk*, mis on siin noortelt graatsia riisunud?)

Ühel detsembriõhtul pisut suuremas korteris teispoole jõge noore neiu viiulikontsert: imelised randmed — ja armetult kanged, niiskelt külmad sõrmed, mis jäid keeltele rippuma või valusasti libastusid; valge kirjutäpiline froteemantel; rahulik naeratus, hambad puseriti, just nagu alles eile suhu tulnud; siis (advendiõhtul) pabervanikud, liim veel kleepimismärg, päkapikud oma kollaste kingikottidega (peal kirjad: siin on kingid sees — ja see oligi siis kingiks!), aga seegi, kuidas ta oma esinemist juba tundis ja mõistis, kuidas ta kõigepealt tule kustutada palus ja siis oma viiuliga küünlasõõri astus; lõpuks üsna metsaläinud kontserdi järel kõrvaltoast metsikud kadentsid ja käigud: lõpp kangeile näppudele! lõpp muusikalisele kasvatusesele! — Ja hiljem — bussipeatuses — karjusin ma seal tuimalt enda ette külmetajaile: hoolitsege ometi, et teie paneelmajapugerikke köetaks, teie külmavaresed — et teie lapsed võiksid viiulit mängida!

Tagasitee tõkestatud, kinni mattunud, või oli ta üksnes salateenistuse võltsitud kaartidel olemas... Kuhu siis mööda teed? — Siia ja sinna, teele jääda, vaid teele jääda, üksnes teel on vabadus, ja kojuigatsus (kojupöördumistung) on võlts. — Aga seal oli ju turvaline? Hea vana lapsepõlv, kus kõik infantiilsed vajadused on rahuldatud, raha tähtsusetu (lapsed ei ihka raha!), isalikult korrastatud, korrastav autoriteet puutumatu, väljaspool kahtlust, saladuslikult vägev ja ilmtingimata õige, isegi siis, kui ta karistas, jah, just siis, kui ta täiesti päris arusaamatu ebaõiglusega karistas; sellele lisaks veel muinasjutuline ajatus, elu otsekui kellata, kui samal ajal kõik ümberringi justkui tõelises muinasloos katvus tolmuga, võsastus, käis alla, ja kokk hoidis panni käes nagu terve igaviku; edasi: kuidas lapsed metsa jooksid ja siis ka kohe abielluda tohtisid, kuidas väikesed ümmargused LIAZ-bussid nägid välja, nagu oleksid nad pärit mänguasjade poest, ja et armas õpetajaproua keskkooliõpilasel pead silitas ja talle “Hea laps” sõnas, — üks ime teise järel, igapäevased, hulgalised, ja kui nad ära surnud ei olnud, siis elasid nad lihtsalt niisama edasi... — Oma viimaseid väärikusejäänuseid kokku võttes peaksid *vaikima* need, kes tahavad tagasi sinna, kinnisesse linna, aedikusse, võrevoodisse. Üks kahest, kas anamneesist tuletatakse haiguse ennetamine, või viib see uuesti tagasi vanglasse (või, mis pole ka eriti palju parem, tugitooli). Ja mälestused on ju plaan, vabadustootus, mille eelhelk on poeesias, ei kuskil mujal. — Aga seeläbi kaotab mõte ise oma teravuse, nürineb; ja see, mis jääb, tegelikult südant liigutades, kas see on ühiskonnaväline, apoliitiline? — Mis just seeläbi, poliitikast üle ja välja minnes võib saada ühiskondlikult mõjukaks (seda küll algselt taotlemata). — Vanad head teooriad! — Head; nad kätkevad, tõesti kätkevad tulevikku, kui see ka ähvardab vastu olevikku kinni jääda, randuda (niisiis pärale jõuda). “Mässajateks ja märatsejateks” nimetas Jaani kiriku pastor Lenz kunagi oma Tartu koguduse liikmeid, pidevalt laskvat nad “sotsiniaanlikke kirjutisi” ringlema, selle asemel et kantsli all vagade lambukestena suud pidada. Alla ja üles niisiis, üles! 18. sajandisse, Kleisti jälile, seal, kauguses ta on, juba horisondil tibatilluke —, ja kui teile peaks minevikuradadel kangastuma tulevik, siis on see ju mullegi, olge te muidu kui olevikus tahes, rohkem kui meeltmööda.

“Kui vaid mõlemad, poeetiline ja poliitiline, võiksid olla üks.”
“See oleks igatsuse lõpp ja maailma lõpp.” (Peter Handke.)

Soomlased olid kohutavad, ja poleks ma olnud koos oma saatjaga — muide venelannaga — ja tema mõlema lapsega, siis oleks see vanahärrade mörin peale kümmet esimest takti (“takti”? — *Lada* süüde tõrgub!) mu tingimata saalist välja ajanud. Nostalgilises uimas ex-kameraadid, prillitatud, tupeetatud, kes suitsumehe mõirabassil, falsetti kalduval raugatiiskandil põrutasid vanu sõja-aariaid, ja sellegi vähese, mis arvatavasti nendeski vabaduspüüdlusena kaasa võngub, surusid saaliseina äärde ja oma häälte kogupaukudega maha lasksid. Lapsed tõmbusid kõssi, mind haaras raev. Mitte ükski vägi maailmas, ka kõige ülemeelikum tuju mitte, ei oleks mind minu kodumaal viinud säärasele kontserdile, ja nüüd ma siis istusin selle tankitõrjepunkmuusika (punk — heakõlaküllus) keskel kinni vähemalt kaheks tunniks ega saanud minema; mu saatja julgustas mind pilguga. Saal — vähemalt seegi, avar, hele lakitud puit, valgusküllane; ja vaheajal peale viisakat aplausi (tõepoolest, dirigent pühkis pisaraid oma viinamehesilmist) astus keegi rōdu servale ja teatas, et kevad on saabunud, see oli möödunud kuude pika pimedaja järel tõeline, haarav ja silmapilk rōõmsaks tegev *teade*. Varsti pärast seda lahkusid lisaks veel soomlased lavalt (tudisesid alla oma tellingult, vanamees toetamas rauka), ja ühel päris akna lähedalt möödaliugleval kajakal ei olnudki enam ta tavalisi mõrvarisilmi. Kui seepeale hakkas laulma sinne meeskoor, oli alles küll veel see, mida vist ei saagi minust välja juurida, nimelt umbusk sellise ühislaulu vastu (mis enamasti lehkab liiga tugevalt kingaviksi ja õlleauru järele), ka instinktiivne kahtlus (*milleks küll mulle see? milleks küll mulle see?*), aga mõne abistava mälestuse järel (*Nõidkütt!*) mu tusk leevenes ja süda lõi rahulikumalt. Nende vaid pisut koolitust saanud häälte musikaalsus ja nõtkus; igatsevalt-uhke, mitte kuigi isamaaliselt-häälekas Koidula-hümn (*Mu isamaa*); siis juba kuulajate tuntav elavnemine, laulu vastupanujõud, pidulik püsimisjõud ja leinalisuse sära. Ja viimaks, laulust väljaastumisena, aga siiski veel selle saatel, jäi maha üks lause (pigem katke) võõrsilt, võib-olla õigegi tähelepandav oma juhuslikkuses, võib-olla, igal juhul lausena ühtaegu pilt ja sõna-sõnalt omal kohal: ...*väike rahvas laulvana oma ülikoolis...*

Lapsed asusid kergendatult koduteele ja mu saatja rääkis mulle Venemaa-reisist, mind sellele kaasa kutsudes.

(Ent kas polnud see sõna *relvavendlus* tõesti mitte ainuke sobiv sõna tähistamiseks soomlaste ja eestlaste ühist *kangelaslikku* võitlust Stalini armee vastu — ja minu tõrjeasend järelikult ükspäinis ajaloovõõras arrogants?)

Sügisel, ühel hilisel pärastlõunal lähen ma, plokk sigarette kaasas, väljaandja juurde, et vestelda temaga Kleisti "Marionetteatrist". "Mu härra," ütlen ma, "asi on ülimalt tungiv!" Ta on ilma pike-ma jututa nõus ja teeb ettepaneku kirjutada midagi artiklist, mida ta küll meelsamini nimetaks novelliks: essee, eessõna, midagi kirjandusteaduslikku, aga õigupoolest ei võiks ta kujutleda midagi ilusamat kui üht mõttejutustust Kleistist, mida ma talle siiski tõlgituna ei õigeks ajaks ega üldse ei too, sest säärane peaks loomulikult viima lõpmatusse, nii et meil lõpuks ei tule pähe midagi muud kui võtta veel kord ette tekst ise, ja siis, kolmanda tassi kohvi juures, hakkab väljaandja seda lihtsalt lugema.

CLAUS SOMMERHAGE (sünd. 1950), õppinud Bonni ja Stanfordi (California) ülikoolis germanistikat, filosoofiat ja võrdlevat usundi-teadust; aastal 1982 promotsioon, 1991 habilitatsioon Bonnis; alates 1992. aasta sügissemestrist saksa kirjanduse erakorraline professor Tartu Ülikoolis; kirjutanud raamatuid Thomas Mannist ning romantismi kirjandusest ja maalist, artikleid ja esseid 19. ja 20. sajandi kirjanduse kohta.

JUMAL JA MARIONETT

Jean-François Lyotard

Tõlkinud Anu ja Ülo Treikelder

Ma tahaksin jutustada teile sellise loo: kordamine pageb kordamise seest, selleks et korduda. Püüdes panna end unustama, fikseerib ta selle unustuse ja kordab nõnda oma puudumist.

Kordamine on küsimus ajast. Ka muusika on küsimus ajast. Ühtlasi on ta küsimus helilisest materiasest [matière sonore]. Öeldakse, et muusikaline aeg on helilisse materiasse, helisse "pressitud" (milline sõna!) vormide korrastatus või kogum. Ent igasugune korrastatus, igasugune vorm, nii ruumiline kui ajaline, kätkeb oma tegelikku või võimalikku kordamist, kuivõrd ta fikseerib ühe materiasseisundi kestvuses ja see fikseerimine nõuab materiaalsete elementide korrastatuse taastatavust. Peale selle öeldakse, et heli, materia ise, on analüüsiv tema parameetrite: amplituudi, võnkeperioodi, sageduse, vältuse, resonantsi kaudu. Ja et on tegemist gaasi (õhu) võnkeliikumise, siis sisaldab selle liikumise ja tema levimise loomus samuti kordust, selle liikumise tekitaja (näiteks flöödi huuliku) võnkumise kordust. Ja samuti resonantsiseadme jäikus. Siin "laskub" formaalne, isegi kontseptuaalne korrastatus helilise materia südamesse.

Siinkohal kaks tähelepanekut. Kõigepealt on heli iseloomustavad omadused põhimõtteliselt mõõdetavad ja neid kvantitatiivselt määratleda on akustika ja võnkumiste füüsika ülesanne. Kuid heli

Dieu et la marionnette. — Jean-François Lyotard. *L'inhumain: Causeries sur le temps*. Paris: Éditions Galilée, 1988, pp. 165–176.

Ettekandetekst kollokviumil "Muusika ja kordamine" (*Musique et répétition*), mille organiseeris Lyonis 1987. a jaanuaris Rahvusvaheline Filosoofia Kolleegium Marie-Louise Mallet ettevõtmisel.

tunnetuslik identifitseerimine nõuab, et heli amplituudi, võnkeperioodi ja sagedust kujundava liikuri võnkumine jääks vaatluse ajal muutumatuks. Sama lugu on ka kõikvõimalike heli levimist tagavate resonantsiseadmetega. Selle seadme igasugune muutmine muudab interferentse, mis lubavad määratleda põhitooni ja ületoonid. Heli omaduste määratlemine nõuab seega tema tekitamise tingimuste täiesti identset taastatavust.

Teisalt, (niimoodi oma identsuses määratletud) helide kogumite korrastatus, see tähendab nende ühendamine muusikalistesse vormidesse, ei allu üksnes kvantitatiivse identiteedi, seega mitte ka identse kordamise printsiibile. Ta võimaldab ja tõenäoliselt isegi nõuab nende vormide varieerimist või transponeerimist helielementidega tehtavate muudatuste abil. Ta nõuab seda, sest muusikaline nauding tundub sõltuvat nende erinevuste tajumisest: vaim naudib ühekorraga üht ja sama läbi teise ja vaimustub sellest mitmekesisusest, mida võimaldab samasus. Akustika eesmärgiks on tunnetus, muusika eesmärgiks teatav nauding. Need on kaks eri "liiki" diskursust või kaks eri "omadust". Kasutades Kanti termineid ütleksin, et heli täpne identifitseerimine kuulub oma tunnetuslikus eesmärgistatuses aru valdkonda, aga tema mitmekesisus, mis tuleb ilmsiks kujutusvõime vormides, allub huvitatuseta, mittemõistelise eesmärgistatusega naudingule, millele on omane mõistetevaheline eesmärgistatus, mis Kanti järgi iseloomustab esteetilist ilutunnet. Seega tuleb alati eristada määratletud ja määratlevat kordamist, mis fikseerib helilise mateeria akustilisele tunnetusele eristatavate omaduste kaudu, ning nii-öelda "vaba" (Kanti termin) helide üksteisega muusikalise ühendamise vormide kordamist.

On selge, et esimesena nimetatud kordamist juhib idee (Platoni tähenduses) iseendast (heli) vastavalt tema ainulaadsele identsusele, sellal kui teine, mis lubab varieerimist ja transponeerimist, koosneb "üksnes" analoogiatega. Sellest tuleneb muu hulgas, et teisel juhul ei ole selle korduva identsus määratletud, akordi või fraasi ilmingud osutavad talle vaid kui vihjeobjektile, ning iga selline ilming annab teistele just oma erinevuse tõttu teatava lisandi ning see lisand — mis ongi ehk üksnes kunst, *technē* (ja see viitab pigem Aristotelesele kui Platonile) —, eeldab alati selle asja enese, s.t akordi või fraasi puudumist või taandumist, millele

ilmingud vihjavad. Ma tahan öelda, et mitte ükski nendest ilmingutest ei saa olla paradigmaks teistele. Sümfoonilise liikumise teemat ei saa "anda", nii nagu "antakse" *la* instrumentide häälestamiseks kontserdi alguses. Esimene kordamine, mis on tunnetuslik, viib ideede metafüüsikasse, teine, esteetiline, olemise kui mitteolemise ontoloogiasse.

Teine tähelepanek on teist laadi. Minu äsjane eristamine näib põhinevat vastandlikkusel aja (ja ruumi) tingimustele allutatud muusikalise mateeria — heli — ja selle vormidesse ühendamise vahel, mis samuti vajab teatud, kuigi üsna erinevat ajakäsitust. Ent see vastandlikkus aine ja vormi, s.t mõõdetava aja ja paindliku kestuse vahel, niipalju kui mina tean, tuleb uuesti esile, siis kui võetakse arvesse heli või helikogumi tämbrit või pigem varjundit. See valdkond ei tundu alluvat määratlemisele mõiste kaudu, sest ta on ülimalt (ehkki mitte täiesti) ainulaadne: tema kvaliteet sõltub võib-olla mõistetavate parameetrite konstellatsioonist, aga see konstellatsioon, mis leiab aset praegu, ei ole etteaimatav ega oletatav. Just see ainulaadsus eristab, vähemalt osaliselt, sama teose erinevaid esitusi. Ja niimoodi võib mõelda, et igasugune kordamine on võimatu, nii helilisel identiteedil põhinev kui ka niisuguste vormivariatsioonide võimaluse oma, mida nõuab muusika. Isegi see, mida nimetatakse (just) teose "repeteerimiseks" esitaja või esitajate poolt, ei suuda kontrollida tämbrit või varjundit, mis "leiab aset" ainukordselt kontserdiõhtul. Varjundi abil näib kõrv olevat pühendatud selle võrreldamatusse (seega kordamatusse), mida on nimetatud esituseks, s.t sellesse, mis on heli "praegu" ja "siin" nende ainulaadsuses, punktuaalsuses, nende aegruumis muutmatus asendis. See ümberpaigutus võib seisneda kasvõi ainult "sama" heli alalhoidmises mälus vaid lühikese aja jooksul — hoolimata sellest muudab ta otsekohe "siinse" "sealseks", "praeguse" "olnuks". Seega muutub praegune varjund suhestatud kinni- ja alahoitud [retenue], eristatud varjundiks, nii et temast saab juba teine varjund.

Ma tean, et see idee puhtast, punktuaalsest kohalolust, mis kokkuvõttes vaidlustab nii kvantitatiivse (eideetilise) kui ka allusiivse (esteetilise) kordamise, jääb ülimalt problemaatiliseks. Ütleksin enamgi: ta ei ole mõistetav ega mitte ka kogetav, läbielatav, vähemalt mitte meie meelelisuse vormide abil. Teisiti öeldes, ei

ole subjekti, mis võiks seda suhestada iseendaga, sest tema ise, tema mina, rakendab alati oma võimet sünteesida meelteandmeid (antud juhul helisid) ajavoolus. Kuidas võiks see, mis end loomupäraselt kordab, tabada kordamatut kui sellist? Kahtlemata saab varjundit näiteks muusikaesituses suhestada ja nii-öelda piiritleda tema võrdlemise teel teiste muusikaesitustega. Ent võrdlus toimub tagantjärele, teatavas varjundite näidiste valikus, mida kromatoloog tunneb värvitoonide paletina või heliinsener heliproovide seeriana. Heliplaatide kriitikud on meid aastakümnete jooksul selliste võrdlustega harjutanud. Kõik need võrdlused (palett, heliproovid magnetlindil, heliplaadid) nõuavad alati varjundi üleskirjutamist [inscription] ruumilisele kandjale, selle arhiveerimist. Ent võrdlemine ei saa näidata, et mingi kindel varjund oma tegelikkuses, selles, mis ta oli "siin" ja "praegu", võiks peale selle, et ta pakub mingile kindlale (ja mitte mingile muule) mõistusele formaalset naudingut, mis on hoopis midagi muud — avaldada talle ka hävitavat mõju. Sest heli puhas mateeria, tema varjund, võib jõuda subjektini üksnes siis, kui ta on "ülal- või allpool" subjekti sünteesimisvõimet. See oleks üks mateeria definitsioone (ehkki negatiivne): see, mis purustab mõistuse. Ma tahan öelda, et see mateeria, mis on nii habras, nagu oleks ta mittemateriaalne, ei ole korratav, sest tema tajumisel kaotab mõistus nii oma esteetilise kui intellektuaalse võime teda siduda, ühendada, ütleksin meeleldi, intrigeerida oma subjektiga, ja seega ühel või teisel viisil (metafüüsiliselt või ontoloogiliselt) teda korrata. Formaliseerimata materiana ei allu varjund tunnetuslikele ja reprodutseerivatele sünteesidele, mis üldjuhul tagavad mateeria meelelise tajumise naudinguga eesmärgil vormide kaudu või tunnetuse eesmärgil skeemide ja mõistete kaudu. Ei ole subjekti, mis suhestaks iseendaga, s.t oma sünteesimisvõimega, meelelisi vorme ja mõistelisi toimijaid, et suhestada nendega just *sed*a varjundit, sest heliline mateeria, mis *ongi* see varjund, on seal ja siis ainult sedavõrd, kui seal ei ole subjekti. Nagu te mäletate, piiritles Epikuros sel viisil surma: kui surm on siin, siis ei ole siin mind; niikaua kui mina olen siin, ei ole siin teda. Seda alternatiivi võib mõista kui piiri määratlemist. Ent see poleks veel piisav. Nimelt poleks see piir mõistuse *jaoks*: selleks et see oleks mõistuse piir, oleks vaja, et mõistus oleks seal hetkel, kui teda seal enam ei

ole, et ta püsiks, kahtlemata teistsugusena, aga korratuna teispool seda piiri. Piir on ületatav või vabaks antav. Mina räägin varjundist kui vabanemisest. Meenutades Epikurose teksti, ei soovi ma dramatiseerida asju, mille dramatiseerimiseks pole vajadust, vaid anda mõista, et kui nende "asjade" seas on üks, mida ei saa korrata, siis on see surm, siis on see materia. Subjekti, subjekti peegli, tema reflekteerimisvõime selle sõna tavatähenduses, tema elementaarseima sünteesimisvõime kustumine ei toimu tema reflekteeriva temporaalsuse rüpes — intervallina oleks see määratud kadumisele. Intervall ja see temporaalsus on ise siin peatatud. Ma ütlen: peatatud, selleks et tähistada — subjekti aktiivse reflekteerimistegevuse käigus ei ole sellest kadumisest mingit märki.

Selle varjundi kordamine ei ole võimalik, sest ta ei ole üles kirjutatud. Me pettume lindistuse kuulamisel, leidmata tabamatut ainukordsust. Mõistusel oma sünteesimisvõimega ei ole talle ligipääsu. Õeldes: kui ta on siin, siis subjekti siin ei ole, mõistan ma subjekti puudumise all, et me ei peaks püüdma kujutleda selle varjundi pertseptsiooni (milline sõna!) tema üleskirjutamisena mingile kandjale. Või teistpidi öeldes: tuleks püüda kujutleda jälge, mis tundliku pinna tähistamise, märkimise asemel (Lacoue-Labarthe) selle hoopis hävitaks. Ta isegi mitte ei märgi oma puudumist, nagu tühik, tühemik võib osutada mingile surnud viivule, pausile, vaikusele mis tahes ülestähenduste vihus.

Võib öelda, et niisugustes tingimustes peaks isegi mälestus sellest ülestähendamata "jäljest" olema võimatu ning et pole mingit võimalustki temast rääkida. Mina nii ei arva. Nii ei arvanud ka Ernst Bloch kirjeldades lühilugudes *Spur*'e, jälgi, millega ülestähendamatu, kohalolev viib mõistuse segadusse. Vahe on selles, et tema traditsioonis pole selle segaduse allikas materia, vaid Nimetamatu. Sel moel pole temal kohalolu mõtte sisu [enjeu] põhimõtteliselt esteetiline, vaid eetiline või "vaimne". Samas pole kindlasti juhus, et selle sisu esitamiseks ei sobi argumenteeriv žanr, vaid et see meelitab Blochi terava sule alt välja selle lakoonilise kirjaviisi, millele hilisladina keel andis nimeks *narratiunculae*¹. See on see, mida pole võimalik üles kirjutada, see, mille poole püüdleb igasugune, ka muusikaline kiri [écriture].

¹Lad. k pajatus, veste. *Tlk.*

Écriture — mulle meeldiks moonutada eesliite *e-* tähendust,² et mõista selle all midagi sellist nagu “kraapimine” [grattage] — see on sõnatüve *scri-* vana tähendus — väljaspool, väljaspool mis tahes kandjat, mis tahes resonantsi- või kordamisseadet, väljaspool mis tahes mõistet ja varem üleskirjutatud [pré-incrite] vormi. Eeskätt aga väljaspool mis tahes kandjat. Materiat, millest ma räägin, varjundit (värvus, tämber), peaks kujutlema — ent juba seegi on liiga, liiga raske — nagu oleks ta korraga sündmus ja see, mille pinnal see toimub. Mitte et kõigepealt oleks pind (traditsioon, pärimus, mälu) ja seejärel joon, mis seda tähistama hakkab. See märk [marque] ei oleks sel juhul midagi muud kui kordusmärk (*re*-märk) [remarque]. Ja ma tean, et see on alati nõnda mõistuse jaoks, mis seob ajad üksteisega ja iseendaga, olles kandjaks mis tahes üleskirjutusele. Ei, pigem oleks see leek, tuleleegi enese mõistatus. Ta osutab oma kandjale seda hävitades. Ta eitab oma vormi. Ta pageb oma sarnasuse eest iseendaga.

Ma püüan nüüd filosoofiaprofessorina veel kord põhjendada seda põgenemist väljapoole kordamist. Kõigepealt lähen ma mööda Kanti avatud teed ajafenomenoloogiasse, seega ka ajalise kunsti — muusika fenomenoloogiasse. Fenomenoloogia, Kanti poolt proovitud nimetus sellele, mille nimeks esimeses *Kriitikas* saab esteetika — see tähendab nimelt mõtisklust ajast. Sellel teel tuleb leida (ja siingi on tegemist kordamisega) see, mis puutub kordamisse juba Kanti poolt fenomeniks nimetatatu kõige elementaarsema haaramise kirjelduses. Selles, mida ta nimetab fenomeni tajumiseks. Me ütleme, et ta on kohal, siin, praegu, prantsuskeelne sõna *maintenant* meenutab halastamatult seda, et vähimaski hetkes on *juba* ja *veel*, on püsimine [maintenance]. Kant küsib endalt, mis toimuks ilma vähimagi tajutava püsimiseta. Toimuks lihtsalt see, et toimuks. Antu “mitmekesisus” — ja Kant mõistab alati seda, mida ta nimetab mateeriaks, kui “puhast mitmekesisust”, “eelnevat”, igasugust korrastatust, igasugust vormi, — kui see mitmekesisus poleks mingil viisil kinni ja alal hoitud, säili-

²Tegelikult on tähel *e-* prantsuskeelses sõnas *écrire* (kirjutama) puhtfoneetiline väärtus, nn proteetiline *e* tekkis ilmselt konsonantühendi (*s* + konsonant) hääldamise hõlbustamiseks. [lad. *scribere* > vanapr. *escrire* > *écrire*]. *Tlk.*

atud, kui tal poleks ühtegi äärt, siis ta nii-öelda kulgeks element elemendi järel ühtlase vooluna, ilma et mingi kadreerimine saaks seda hetkekski üheaegselt haarata. Käesoleva hetke konstitutsioon nõuab seevastu juba erinevate elementide minimaalsetki koos alalhoidmist, täpsemalt nende "konstitueerimist". See mikroskoopiline süntees on paratamatu juba vähimagi ilmsikstuleku korral. Sest sukeldudes puhtasse mitmekesisusse ja lastes end sellest kaasa kiskuda, ei ilmu teadvusele mitte midagi ega ühtlasi kao mitte midagi sealt, sest mingile ilmutamisele pole seal üldse "kohta". See koht tuleb sünteesist, tajumisest, mis nii-öelda palistab puhta vooluse ääri ja katkestab vooluse puhta pidevuse, jätkates samal ajal tema oletatavate elementide puhast diskontinuiteeti. Kokkuvõttes: jõelet on vaja kallast, et ta saaks voolata. On vaja liikumatut vaatluspunkti, et muuta liikumine ilmseks. (Te mõistate, et tegemist on fenomenoloogiaga).

Tajumine nõuab seega minimaalset ajastavat toimevõimet. See miinimum ei ole mõistagi mõõdetav. Kant ütleb oma *Ontustusvõime kriitikas*, et see on mittekvantitatiivne suurus, et see on "vahetus kaemuseses tabatav" objekt, et seda ei saa matemaatiliselt hinnata, sest iga matemaatiline hindamine eeldab "alusmõõdu" olemasolu, vaid et seda hinnatakse "absoluutselt" ja "esteetiliselt" (mõelge eelkõige arvu mõistele). Seega nii väike kui ongi mitmekesisuse "kübe" [pincée], milles seisneb tajumine, nõuab fenomenoloogia seda alati, et oleks võimalik tajumine ja ilmne mine. Husserl alustas samalaadset teemat *Retention*³ ideega. (Küllalt raske on eristada seda tajumuslikku sünteesi sellest, mida Kant nimetab reproduktiivseks sünteesiks ning mille ta omistab kujutlusvõimele. Tundub, et mitmekesisuse elementide tajumine praegusel ajahetkel eeldab juba nende elementide reprodutseerimist. Aga ma ei hakka siin arutlema selle ajafenomenoloogia valupunkti üle).

Piiritlemiskuradist ahvatletuna küsite nüüd endamisi, mis saab sellest paradoksist: mitmekesisusekübemest, mille *ambitus* muu-

³*Retention* tähistab Edmund Husserli ajakäsituses "mitte enam nüüd"-i kinnihoidmist, alalhoidmist "mitte enam"-ana käesolevas, konkreetses olevikus. Seejuures aga ei tähenda retentsioon meenutamist. *Toim.*

daks selle mitmekesisuse ühiku teadvusele tajumatuks, seega kogetamatuks (*Erfahrung* fenomenoloogilises tähenduses), ja mis selle kaudu jätkaks selle väga väikese ühiku teadvusele ilmumatuks ja mitteilmunuks [inapparente et inapparue]. Kokkuvõttes on tegemist väga lühikeste ajavahemikega, mille kohta me võime rahulikult öelda, et nad on oluliselt allpool tajumisläve.

Hüpoteesina võib seda küsimust edasi arendada, kuid fenomenoloogia eeldustest lähtudes ei ole võimalik talle lahendust leida. Husserl või Kant ütleksid, et see küsimus on metafüüsiline, s.t aporeetiline. Leibnizi monadoloogia on tõesti üks metafüüsiline (ühtlasi füüsikaline) viis selle käsitlemiseks. See, mida Leibniz nimetab monaadiks, pole mõnes mõttes midagi muud kui "kübeme" sünteesivõimsus. Ühed monaadid on võimsad ja teised väetid. Leibniz ütleb "rikkad" ja "alasti". See hierarhia on nende mitmekesisuse sünteesimisvõime funktsioon. Monaadid on rikkad, kui nad suudavad "kokku võtta", kokku panna palju elemente, alasti aga, kui nad suudavad neid vastu võtta (äärmisel juhul alati) ainult ühekaupa.

See ühekaupa üleskirjutamine ei moodusta isegi mitte mingit maastikku. Ta vastab täielikult, kui tohin nii öelda, puhta mitmekesisuse hüpoteesile, mis välistab kohaloleva [présent] fenomenoloogilises tähenduses ja ilmsikstuleku. *A fortiori*, maastiku. Hierarhia teises otsas võib ja tuleb kujutleda monaadi, mis vastupidiselt sünteesib kaemuses (nagu ütleb Kant) selliste elementide (või informatsioonide, kui soovite) totaalsuse, mida on võimalik registreerida. Kas võiks öelda, et kõige enam alasti monaadi jaoks on olemas aeg? Ei, sest puudub mitmekesisuse minimaalne kinnihoidmine [retenir]. Ja kõige rikkama jaoks? Samuti mitte, sest kõik hoitakse alal [retenir] korraga. Mõlemal juhul puudub muidugi kordamine, mis "loob" aja vastavalt oma erinevusele või erinemisele. Aatomi aeg või jumala aeg ei ole see, mida meie (mõistus, mis sünteesib, ent mitte kõike) kogeme kui ajalisust. Mõlemad on ajalisuse reas piirväärtused, s.t piirid, mille vahel ajalisust võib kujutleda ja mis (üheaegselt, kui nii võib öelda) ei ole ise ajalised ega ajastatavad. *Mutatis mutandis*, nad on nagu tautoloogia (p on p) ja vasturääkivus (p on mitte- p) loogika vallas:

väited, mis on väited, kuid välistavad igasuguse toēsushinnangu.⁴ (See on Wittgensteini tähelepanek).

Leibnizi monadoloogias veidi erinevas, kuid siiski lähedases vaimus seletab Bergson (kes muuseas tsiteerib vahel Leibnizit), et kui puudub piisav võime alal hoida [retenir] korraga neljasada tuhandet miljonit elektromagnetväljavõnget sekundis, mis ligilähedaselt määratleb spektris punase värvuse (samahästi võiks aga võtta ka helivõnkumise, ainult see on võngete arvu poolest vähem märkimisväärne ja seega mitte nii näitlik), seega kui korraga oleks võimalik vastu võtta vaid ühte võnget, kuluks punase värvuse registreerimiseks umbes kakskümmend viis tuhat aastat. Ja muidugi ei saaks sellest "punast", vaid nelisada tuhat miljonit lihtsat võnget. Niimoodi on, kirjutab Bergson, "puhta" mateeriapunktiga, mida Leibniz nimetas "alasti monaadiks". See tähendab, et Bergsoni mõttest puudub, kui ma ei eksi, teine piirväärtus — kirjeldus ajast või ajatusest, kus rikkaima monaadi silmis kõik värvused võnguvad korraga ühes ja samas faasis — puudub jumala värvus.

Proovigem kujutleda, mis juhtub kahe piirväärtusega, kui materiaalne element, Kanti "mitmekesisus", on heli. Küsimus on heliks nimetatud pulseerimises või genereerivas võnkumises. Alasti monaadi jaoks, mis saab vaid ühe impulsi korraga, ei ole järgnevuse sünteesi, ja seega pulseerimistki mitte. Ta ei kuule kunagi rohkem kui ühte lainet ja ta ei tea, et see on vaid üks laine. Kas võiks öelda, et ta unustab möödunud lained? Ei, samuti nagu piljardikuul ei unusta lööke, mis ta on saanud teistelt kuulidelt, juhul kui on õige, et ta võib taastada (vastavalt kehade pörkumise seadusele) ainult selle löögi, mille ta antud hetkel saab. Selleks et saada unustada, puudub tal võime sünteesida ühteainsasse kübemesse või tunnetusse (või kaemusse, kui rääkida Kanti moel) kaks, vähemalt kaks järjestikust lööki. Tema jäikus ja viimistlus on mõeldud ja teostatud just seetarvis, et vältida igasuguse toime [impression] olemist ja jäämist märgituna tema pinnal.

Selle "puht"-mehaanilise tundetuse võiks helide valda üle kanda muusikalise tundetusena ja mitte kurtusena, juhul kui ollakse nõus, et muusika nõuab vähemalt kahe noodi koosolemist ja

⁴Need laused on konstantse tõeväärtusega. Nende tõeväärtus ei sõltu argumentide tõeväärtusest. *Toim.*

kokkujäämist ainulaadse helilikujundi, akordi, fraasikatke moodustamiseks. Ilma võimeta võrrelda võnkumisi omavahel, ilma mitmuseta, seega ilma kordamisvõimeta, võib kujutleda, nagu kuuleks see heliline piljardikuul, mis asub sünteesiva subjekti kohale, ainult helilist materiat. Kas me võime öelda, et ka selle tämbrit, selle varjundit? Jah, kuid tingimusel, et varjundit kujutatakse ette absoluutse helilise massina, seostamata seda ühegi teise varjundiga. Vaid mõistus üksi, kõrgemate sünteesivate võimetega varustatud monaad, võiks tagantjärele võrrelda kuuli poolt saadud varjundeid ning taastada helivõngete ajaloo.

Mis puutub Leibnizi jumalasse, helivälja teise äärmusse, siis tema kuuleb kõiki nii-öelda reaalse maailma, ent ka teiste võimalike maailmade helisid ühel ja samal hetkel. Kui ta pole ajatu, siis mitte alalhoidmise [réention] puudumise, vaid sünteesi ülikülluse tõttu. Selle, mis ilmneb inimese mõistusele (kõrvale) järgnevuses, võtab jumalik kõrv vastu korruga. Horisontaalse ja vertikaalse eristamine muusikalises kirjas [écriture], mis on alasti monaadile võimatu üleskirjutuse kandja puudumise tõttu, on jumalikule monaadile ebaoluline eristuse puudumise tõttu. Kõik maailma heliajaloo esinevad pulseerimised võetakse vastu üheainsa akordina, millel pole algust ega lõppu, sest teda ei piira ükski muu võimalik heli. Seda ehk nimetataksegi sfääride muusikaks.

Mulle meeldiks rohkem mõista selle all Aristotelese Esmaligutaja muusikat, kõik võimalikud faasid tajutuna üheainsa faasina, mis on igikestev või automaatne. Meloodia on selles välistatud. Võib-olla peab seda taevalikku muusikat ette kujutama valge müra eeskujul. Või pigem materia selle algelemendi eeskujul, mida hoiab koos kohutav külgetõmbejõud või vastasmõju ja mida tänapäeva astrofüüsika kujutleb "enne" tema plahvatamist maailmaks ja diakrooniliseks ajaks. Muusika (kas see ongi muusika?), mida kuuleb Jumal, on see heli, milles kõik helide omadused on omavahel kokku surutud külgetõmbejõu poolt ja mis meie inimlike kõrvade jaoks ei ole vähem kohutav. Ja nii nagu materia tuum plahvatades paiskab välja vastavalt laenguarvu järgi järjestatud elementide perioodilisuse tabelile (ülimal määral korduv üleskirjutus) võimalike ühendite paljususe, s.t kehad, — niisamuti teeb algheli võimalikuks kuulda seda, mida me nimetame muusikaks, vaid plahvatades ja lastes helidel jaguneda kõrguse järgi sel moel,

et nendest algetest helilisuse võrsetest võiksid eristuda harmooniad ja kombineeruda meloodiad, s.t muusikalised objektid. Ja mõlema plahvatusel puhul sünnib aeg, avades samaaegselt sünteeside ja ajalugude võimaluse.

Võib-olla on see vaid sonimine. Vähemalt võib leida teatava pretsedendi tähelepanekus, mille teeb jutustajale automaatskude valmistaja Kleisti "Marionetteatris". Miski pole lähemal, seletab ta, lõpmatule jumalikule graatsiale kui mehaanika, millele alluvad marionetid. Nukud ei tee nimelt muud kui asetavad oma liikmeid igasuguse intentsioonita (ma ütlesin: seega ilma igasuguse ajalise sünteesi võimeta) silmapilk vastavalt sellele kuidas neid juhitakse, alludes üksnes raskusjõuseadusele. On mõistetav, kuivõrd see tähelepanek on kooskõlas (kui nii võib öelda) ettekujutusega piljardikuulist. Ja kuivõrd automatism, mõistetud kui liikumise (heli puhul võnke) vahetu taastamine, on lähedane jumalikule automatismile Aristoteelse tähenduses — see on endaküllasus.

Graatsia (*Anmut*, aga samuti *Grazie*), millest Kleist kirjutab, oleks justkui mõistuse vabanemine igasugusest diakrooniast, mis tahes sünteesikohustusest. See on graatsilisus tänu kõiksuse küllasusele ühes jumala puhul või ühe küllasusele kõiges ja kõige jaoks mehaanika puhul. On öeldud *puhas akt*, *enérgeia*, ja see on nõudnud võimete taandumist, alates ajalikustamisest, minevikkude ja tulevikkude aktualiseerimise ja reaktualiseerimise peatamist. Ja seepärast on jumal ja nukk ilma "kvaliteedita", sest *kvaliteet* on võime.

Igasugune muusika püüdleb, ma usun, selle graatsia poole. Igasugune tõeline muusika. Püüdleb vabanemisele sünteesidest, vormidest, saamistest, intentsioonidest ning alal- ja kinnihoidmisest, lõpuks kordamisest. Püüdleb selle ainsa kübeme või ainulisuse "kübeme" poole, kus ühe ja mitmese eristamine ei leia aset ega aega.

Et samas on muusika siiski määratud kõlama ja kokku kõlama, sellest ma teile ei räägi. Kuid on võimalik teha vahet kahte liiki muusika vahel: selline, kus kõla ja kooskõla (mõistagi filosoofilises tähenduses) paratamatus vallandab sünteesimisvõime tulva (ma ei ütle isegi mitte näitamise, vaid just suurejoonelise tulva); ning vastupidise, kus sedasama paratamatust, seda võimet ennast

tuntakse kui võimetust ja kui valu. Võimetust piirduda materiaalse hetkega, valu saavutamatu pühaduse pärast. Me oleme jumalast kaugel, jumal on plahvatanud, resonantside galaktikad põgenevad suurel kiirusel *templum sanctum*'ist (kus heliseb algheli). Kahtlemata nad laulavad, sidudes nõnda erinevaid sagedusi, kõrgusi, vältusi. Ent võrdsustamatu või kordamatu ei seisne seostamistes. Ta peitub ja pakub end igas heliaatomis. Võib-olla.

JEAN-FRANÇOIS LYOTARD, üks tähtsamaid kaasaja prantsuse filosoofe, postmodernismi teoreetik. Sündinud 1924. a Versailles's. Aastail 1949–59 filosoofia õpetaja, sh Alžeerias. Alguses oli tema filosoofiliseks lähtekohaks Husserli fenomenoloogia. 1954–64 osales vasakpoolses marksistlikus rühmituses ajakirja *Socialisme ou Barbarie* ümber (Cornélius Castoriadis, Claude Lefort jt). Järgnevalt assistent Sorbonne'is, õppetegevus Nanterre'i ja Vincennes'i ülikoolides. 1971. a habilitatsioon (*doctorat d'état*) tööga *Discours, figure*. 1972–1987 filosoofiaprofessor ülikoolis Paris VIII (Vincennes Saint-Denis's). *Collège international de Philosophie* üks asutajaid, selle direktor 1984–1987. Pärast emeriteerumist (1987) külalisprofessor mitmel pool välismaal, sh California ülikoolis (Irvine). Olulisemad publikatsioonid: *La phénoménologie* (1954), *Dérive à partir de Marx et Freud* (1973), *Économie libidinale* (1974), *La condition postmoderne* (1979), *Le différend* (1983; peateos), *Tombeau de l'intellectuel et autres papiers* (1984), *Le postmoderne expliqué aux enfants* (1986), *Heidegger et "les juifs"* (1988).

Jüri Arrak. TREPP
(Tušš, 1993)

MIS ON PRAKTILINE EETIKA?

Timo Airaksinen

Tõlkinud Katrin Raid

I

Praktiline eetika on analüütilise moraalifilosoofia uus, ameerika päritolu suund. See rõhutab eetika rakendamist tänapäeva põletavatele probleemidele nõnda, et kaoksid traditsioonilise moraalifilosoofia abstraktsus ja teatud autarkilisus. Tegemist pole mingisuguse programmilise ühiskondliku valgustusliikumise ega poliitilise kampaaniaga, ehkki tuleb tõdeda, et vähemalt rassipoliitilise ja feministliku probleemiasetusega liitub ka selliseid toone. Tervikuna on praktiline eetika siiski osa moraalifilosoofiast ja mitte sotsiaalpoliitikast või sotsioloogiast. Olemuselt on see ameerika suund, kuigi sellist uurimistööd harrastatakse Inglismaalgi, kontaktid Inglismaa ja USA vahel on ju traditsiooniliselt lähedased. Võib arvata, et just Ameerikas, kus filosoofide ringkond on ulatuslik ja organiseerunud ning kus filosoofidel tuleb võidelda oma üha ahenevate rahaliste ressursside ja tööhõive eest, leiab püüdlus õigustada filosoofilist teoretiseerimist selle rakendamisega eriti soodsas kõlapinna. Praktilise eetika eesmärgiks on minu arvates näidata, et arvamused filosoofide võõrdumusest ja elevandiluuist torni tõmbumisest on ekslik. Kui moraalifilosoofia suudab vastata üldinimlike ja ühiskondlike probleemide väljakutsele, siis on tal elamisõigus ka üha suuremasse kitsikusse sattavas akadeemilises maailmas.

Mitä on käytännöllinen etiikka? — *Ajatus*, 40. Suomen Filosofisen Yhdistyksen vuosikirja. Helsinki, 1983, s. 87–99.

Muidugi tekitab kahtlust see, mis võiks juhtuda siis, kui õpetatud filosoofid hülgaksid osa oma analüütilistest vahenditest ning hakkaksid oma argumentide selguse ja kindluse arvel järeleandmissi tegema, et saavutada sisuliselt rikkaid ja normatiivselt säravaid tulemusi. Ajalehed oma juhtkirjade ja lugejarubriikidega katavad suure osa arvamuste avaldamise vajadusest ning võidakse küsida, mida on anda filosoofidel. Minu arvates jätkub moraalifilosoofidel tööpoolest küllaga tööd, et anda selgitust selles arvamustekaoses, mis meid, Lääne inimesi, ähvardab ja mis koosneb esiteks infokanalite poolt pakutavast uudisteks ja informatsioonifooniks nimetatud materjalist ja teiseks mitmesuguste normatiivsel alusel toimivate mõjurühmade nõudmistest teatud piirangute kehtestamise või lõpetamise kohta. Mainigem näiteks vaid meie teadmisi abortidest, nende hulgast ja tagajärgedest, ning usuliste ja feministlike gruppide hinnangutest sellele teadmisele. Ameerika filosoofid on asunud selliste praktiliste küsimuste kallale, vähendamaks arutelu kaootilisust ja näitamaks seda, et arukad argumentid avaldavad mõju ka seni puutumata jäänud valdkondades.

Siin pole võimalik anda osalistki ülevaadet kõigist praktilise eetika küsimustest ja nendest väga erinevatest argumentidest ja premissidest, mida filosoofid on kasutanud. Selleks, et piiritleda oma ala mõistlike raamidega, uurin ainult üht olulist probleemi, nimelt küsimust, mil määral peaks teoreetiline eetika oma tulemustega suunama praktilise eetika uuringuid. See on küsimus praktilise eetika **iseseisvusest**. Seda küsimust vaadeldes saame ühtlasi anda ettekujutuse mitmest sisulisest probleemist.

Traditsioonilise teoreetilise filosoofilise lähenemisviisi pool-daja peab kindlasti loomulikuks seisukohta, et moraalifilosoofia produtseerib kõigepealt hulga tulemusi, mida seejärel saab rakendada praktilises elus. Nähtav probleem on siin selles, et kui eksplitsiitse teooria rakendamine pole õnnestunud varem, siis miks peaks see õnnestuma nüüd. Üldiselt on moraalifilosoofia rakendamisel olnud kas ebaloomulikud või siis triviaalsed tagajärjed. Ma ei hakka siinkohal oma väidet tõestama, vaid võtan lihtsa näite mõistlikust moraaliteooria rakendamise viisist. Minu näiteks on Peter Singeri teos *Practical Ethics* (Singer 1979). Selle põhi-ideeks on, et rakendatav teooria peab olema ühtaegu nii loomulik kui ka lihtne. Samuti tasub tutvustada vastupidist ideed, mille

kohaselt praktiliste moraaliprobleemide lahendamisel **pole** vaja mingisugust teooriat. Loomulikult on filosoofil tänu oma algteadmistele nii vahendeid kui ka võimeid analüütiliseks mõtlemiseks, kuid ta ei hakka seda tausta esile tooma. Teooriast poleks mingit kasu. Seda suunda esitab näiteks Nicholas Rescheri teos *Unpopular Essays on Technological Progress* (Rescher 1980). Minu kolmas näide juhib meie tähelepanu Urpo Harva teosele *Hyvä ja paha, praktisen etiikan ongelmia* (Harva 1978). Harva osutub kaasaegseks filosoofiks, kahjuks aga annab ta samas juhtumisi eksitava kujutuse praktilisest eetikast: ta väldib seisukohavõttu enda esitatud probleemide suhtes; seega jätab ta kõrvale just need asjad, mis moodustavad praktilise eetika tuuma ja mis aitavad motiveerida selle uurimist muutuvmas maailmas. Tundub kuidagi kummaline, kui eluliselt tähtsaid moraalikonflikte üksnes **tutvustatakse** köitvalt ja arukalt, keeldudes samas võtmast nende suhtes seisukohta. Selgitan hiljem oma sellist nägemust.

II

Singer tahab öelda, et moraalifilosoofiast võib leida teatud minimaalse teoreetiliste viidete süsteemi, mille abil praktika aktuaalseid probleeme saab lahata. Tema argumenti võib lihtsustatuna esitada järgmiselt. — Singer alustab oma teooria tutvustamist lõbusa retoorilise vallatusega. Ta kirjutab: “Selleks et me saaksime arendada kasulikku arutelu eetika sees, on hädavajalik rääkida pisut eetikast, et meil oleks selge arusaam sellest, millega me tegeleme eetilistest küsimustest kõneldes.” (Singer 1979: 1.) See lause kõlab nalja moodi, teades, kui palju on moraalifilosoofid kõnelnud eetikast, saavutamata õigupoolest kunagi üksmeelt milleski olulises. Ilmselt ei saa Singeri teoreetiliselt viitesüsteemil olla mingit tegemist absoluutse tõe või selge mõistmisega; parimal juhul on see tema poolt soovitatud mugav abinõu.

Singer arvab, et inimesed püüavad oma tähtsaid otsuseid motiveerida. See tähendab, et neil on kasutusel mingisugune moraalikood, või nad on moraalsed agendid, ning et moraal on oma loomu poolest argumenteeriv. Nüüd on küsimus selles, milline on üldkehtiv moraalikood ja kuidas saab selle moraalikoodi üldkehtivust tõdeda ja tõestada. Jätan siinkohal kõrvale küsimuse

moraali emotsionaalsest alusest (Mackie 1977) ja oletan Singeri järgi, et kui praktilisel eetikal oleks pakkuda midagi huvitavat, siis on see seotud just moraalsete põhjenduste andmisega (Hare 1981).

Argumendi tõeliseks tuumaks on moraalil **universaliseeritavus** ehk üldistatavus. Idee on selles, et kui püütakse moraalsetel põhjendatel tegusid ja valikuid, tähendab see tingimata seda, et ükskõik mis reegleid, norme ja käske nendes põhjendustes ka mainitaks, sarnastes olukordades sobivad nad ühtmoodi kõikide agentidega. See vana mõte tuleb esile juba Piibli "kuldreeglis", Kanti moraalifilosoofias, hiljem Richard M. Hare'i filosoofias (Hare 1963, 1981) ning loomulikult mujalgi (Singer 1971). Singer kasutab seda universaliseerimispõhimõtet, pidades teda intuitiivselt üldkehtivaks **utilitarismi** lähtekohana. Ta ütleb lihtsalt, et aktiivseid olendeid puudutavate valikute ja otsuste puhul tuleb silmas pidada nende **huve**. Igaüks meist püüdleb täiesti loomulikult oma heaolu ja eesmärkide teostumise poole. Need määravad meie huvid. Kui me oleme juba varem omaks võtnud universaliseerimise idee, siis ütleme nüüd, et kõikide agentide huve tuleb ühtmoodi arvestada ning näiteks ka otsusetegija ise ei saa oma isikut teistest tähtsamaks pidada. Kui mõelda veel, et iga üksikisiku huvisid tuleb maksimaalselt arvestada, siis oleme juba jõudnudki teatava lõdvalt määratletud utilitarismini (Williams 1973). Singer lisab veel — väga arukalt —, et tema argument ei tõesta küll sugugi utilitarismi üldkehtivust, kuid kui keegi soovib seda pidada ekslikuks, siis jääb tõestamise koorem kanda kahtlejale (Singer 1979: 13). Lisaks sellele tuleks kahtlejal näidata, et mõni teine moraaliteooria sobiks argielu muutuvatesse oludesse niisama kenasti nagu Singeri poolt visandatud huvil põhinev universaliseeriv utilitarism.

Singeri teooria rakendused puudutavad võrdõiguslikkuse küsimusi (*Equality...* 1977; Feinberg 1980; Goldman 1979; Gross 1978) nagu intelligentsuse tähtsust, rassivaheid (Baier 1978), sugupoolte erinevusi (Moller 1982; *Philosophy of Sex*. 1980) ja teisi sotsiaalse positsiooni määrajaid. Peale selle uurib ta loomade õigusi (Feinberg 1980; Frey 1980; Narveson 1979/1980) ja tapmist (*Ethical...* 1979; Kluge 1975; Ramsey 1978) — näiteks aborti (*The Rights...* 1974; Thomson 1971), eutanaasiat (Veatch

1976) ja loomade tarbimist toiduks. Ta käsitleb ka rikaste ja vaeste erinevuse probleemi. See on lühike nimekiri tüüpilistest praktilise eetika uurimisteedadest. Küsimus on siin loomulikult selles, mis on nendel probleemidel ühist ja mis neis on oluline. Enne kui ma vastan, vaadake, kuidas rakendab Singer oma utilitarismi sel puhul, kui probleemiks on loomade koht meie moraalikoodis.

Valin näiteks selle probleemi, sest see näib vähemalt Soomes üsna ootamatult olevat filosoofilise arutluse objektiks. — Me oleme loodetavasti harjunud mõttega, et loomade piinamine on kuritegu ja et loomi ei tohiks kasutada tarbetuteks teaduseksperimentideks. Meile on tuttav ka selline väide, et loomade kasutamine söögiks ja nende tapmine sel otstarbel on moraalselt kahtlane. Kõigil neil juhtudel seisab asi selles, et inimestel on loomade vastu kohustusi või vähemalt ei ole inimesel õigust loodust tarbetult kahjustada. Singeri käsitab seda teesi märksa teravamalt: loomad on **õigusi**, millega inimesed peavad arvestama. Rõhutagem siin asjaolu, et kui inimestel on loomade suhtes kohustusi, siis ei tõesta see veel, et loomad oleks tõepoolest õigusi (nimelt seetõttu, et inimestel on kohustusi). Loomade õigused nõuavad meie kohustustest sõltumatut põhjendust.

Sellise põhjenduse leiame kergesti Singeri lähtekohtadest. Võib ju arvata, et näiteks ühe talu lehmadel on oma huvid. Nad vajavad üksteise seltsi, liikumisruumi, puhtust, värsket toitu ja korrapärast lüpsmist. Inimesel on oma vahendid selleks, et neid lehmade soove, seega ka nende huvisid mõista. Toodud näide võib tunduda naljakana, kuid oleks vist üsna raske väita, et lehm või koer nähtavalt ei kardaks või ei väldiks valu. Selle põhjal saab arvata, et valu vältimine on üks looma huvisid. Argumendi järgmise olulise etapina nenditakse, et moraalses mõttes ei ole erinevus inimese ja looma vahel märkimisväärne, kui tegemist on nende põhiliste huvide silmaspidamisega. Liigierinevusi armastavad rõhutada ainult rassistid, väidab Singer (1979: 51). Aga niisamuti, nagu me ei kiida heaks rassismi inimeste keskel, ei saa me heaks kiita ka liigil põhinevat jaotust. Tees ise kõlab nii, et eri liikide ühesugused huvid on moraalselt samaväärsed. Inimese valu ja looma valu on ühte laadi ja mõlemal on ühesugune õigus valu vältida.

Igauks võib ise hinnata, kuivõrd mõistlik ja ladus see Singeri mõttemudel tegelikult on. Ise ma kalduksin seda kritiseerima järgnevalt. Lehmad ei saa ise enesele õigusi nõuda ega ka oma õiguste rakendamise eest seista. Niisiis kui inimene tunnistab lehmade õigusi, siis peab see inimene kandma hoolt ka nende õiguste järgimise ja kaitsmise eest. Kui arvestada seda, et moraalselt õigesti toimiv inimene viib huvide realiseerimise maksimumini, siis peab ta ka maksimaalselt silmas pidama lehmade eest nende heaolu ja vabadust. See tundub mõnevõrra paradoksaalne ning seda tulemust oleks üsna loomulik kasutada Singeri teoreetilise utilitarismi ümberlõkkamiseks. Nii sünnibki, sest kui me ka tunnistaksime loomade õiguste intuiitivset realiteeti, ei oleks nende õiguste maksimeerimine mõttekas, sest tegemist on tummade vastasmänguritega. Soome põllumees oleks vaevalt valmis mingi moraaliargumendi nõudel tegema oma koduloomast püha lehma.

Oleme seega täheldanud, et isegi nii tavaline ja "lihtne" moraaliteooria nagu Singeri utilitarism viib välja kummaliste lõpptulemusteni. Proovime järgmisena vaadata, mis juhtub siis, kui me ei püüa rakendada teooriat, vaid esitame oma praktilise eetika järeldused pealtnäha umbropsu — üksnes selle põhjal, mis koolitatud mõistusele ja haritud mentaliteedile tundub õige olevat.

Rescheri *Unpopular Essays* (Rescher 1980) saab nime autori ideest, et praktilise eetika ülesandeks on **hoiatada** inimesi nende ohtude eest, mida toovad kaasa vastutamatuse ja egoismi; hoiataja roll on aga tegelikult kõige tänamatum. Rescher käsitleb selliseid probleeme nagu tehnoloogilise progressi peatumine tulevikus, keskkonna saastumine ja looduskaitse, rikkus ja õnnetunde puudus, tervishoiu ummikteed (Bayles 1978; *Psychiatric...* 1981) ning kuritegevus (Bean 1981) keset heaolu. Käsitlen siin Rescheri nägemusi õnnetundest ja tervise alustest näidetena sellisest lähenemisviisist, mis ei toetu üldse moraalifilosoofia teooriale.

Inimlik õnn on, nagu me kõik teame, ajaliku loomuga ja esinebki peamiselt meie lootustes ja unistustes (Barrow 1980; Telfer 1980). Ma mõtlen seda, et sageli on meie poolt püüeldava eesmärgi motiiviks mõte selle eesmärgi saavutamise kaasnemisest õnnest või vähemalt püsivast heaolutundest. Kui siis pingutuste tulemus on meil käes, märkame, et oleme juba motiveerinud enda jaoks uue eesmärgi ja vastupidiselt meie esialgsetele ootustele tunneme

pahameelt, sest uus eesmärk tundub olevat kättesaamatu. Mida enam me saavutame, seda enam me tahame saavutada ja meie pahameel ainult kasvab. See ring on Lääne võistlushimulistele tarbimisühiskonna liikmetele tuttav ja pole kahtlustki, et sotsioloogilised uurimused seda üha suureneva rahulolematuse hüpoteesi ei kinnitaks (Rescher 1980: 10–13). Pisut liialdades võib öelda, et mida paremini asjad on, seda õnnetumaks me muutume. Mis on sellel sotsioloogilisel tõel tegemist moraalifilosoofiaga?

Vastata on lihtne (Rescher 1980: 21). Oma asjatuse õnneihaluses laastab Lääne inimene loodust, peab teiste inimeste vastu sõdu ja püüdleb üleüldse tehiseesmärkide poole ega taju, et neid eesmärke ei saa hedonistlikult õigustada. Filosoofiline järeldus on sel puhul skeptiline: arukas inimene ei taotle seda, mida ta saavutada ei saa, ning et mõttetud eesmärgid on peale selle tähtsate eluliste asjade püsimise seisukohalt hukatuslikud, tuues endaga kaasa näiteks loodusvarade hävimise, siis ei tohiks selliste eesmärkide poole püüelda. Sotsioloogiline tõde (eeldame, et see on tõde) koos selle lihtsa normatiivse ideega, et elu jätkumise tingimusi hävitada on vale, annab meile eetiliselt tähtsa tulemuse. Õnneihalus ei anna meile õigust realiseerida selliseid eesmärke, mis osutuvad kogu majanduse seisukohast liiga kulukaks. Tuleb leida teisi eesmärke ja põhjendada neid ilma hedonistlike premisideta. Hedonistlikud teooriad pole muud kui niisama-sepitsused.

Olen eespool tõlgendanud Rescherit võrdlemisi vabalt, kuid jäänud truuks tema põhiideele. Vaadakem nüüd, mida ütleb ta tervise ja tänapäeva eluviiside kohta ning kuidas rakendab ta oma skeptilist tervemõistuslikku meetodit selles valdkonnas. Minu arvates tuleb meil nentida, et tulemused on üsna viletsad, Rescheri argumentatsioon kõmiseb tühjusest. — Selle põhiideeks on, et arstiteaduse arendamine muutub üha kallimaks ja kallimaks ning tehnikatseeruva raviga seotud kulutused kasvavad pööraselt. Samas aga ootavad ja nõuavad inimesed üha paremat ravi järjest rohkenevate haiguste ja vaevuste puhul. Ühest küljest on selge, et näiteks vähihaigete kiiret abi anda ei ole võimalik ning et paljudes valdkondades tammub arstiteaduse areng paigal, hoolimata sellest, et uurimustele antakse uskumatult tõhusat majanduslikku abi. Teisest küljest saab fundamentaaluuringute abil arendada suurtes haiglates üha keerukamaid ravimismeetodeid. Seda vin-

Mis on praktiline eetika?

ti ei saa lõpmatuse ni keerata, lõpuks peab vastu tulema majanduslike ressursside lagi. Mida siis teha? Rescheri enda ravim põhineb lihtsal tähelepanekul: suure osa oma vaevustest oleme põhjustanud ise. Õhu saastatus, tubakas, alkohol, kaloririkas toit, liikumisvaegus ja muud sellised asjad kahjustavad meie tervist. Seega on Rescheri meelest ainsaks võimalikuks soovituselks praeguses olukorras avalik nõudmine, et iga üksikisik parandaks oma eluviise (Rescher 1980: 48).

See kõik on muidugi tõsi. Samas võib aga märkida, et saastatus on tingitud tööstusest. Ent tööstust me vajame. Kes peaks hüvitama puhastamiskulud? Kes maksab riigi tulude vähenemisest tulenevaid makse, kui inimesed ei suitseta ega tarvita alkoholi? Millega asendatakse inimestele need tuttavad stressist vabanemise meetodid, kui kaotatakse ära ebatervislikud lõõgastumisvahendid? Kas riik on volitatud **hooldama** täiskasvanud kodanikke sel kombel, et sunnib neid hoolitsema oma eluviiside eest (Feinberg 1980)? Tundub, et hoiatussõnadel oleks tõelist tähtsust ja filosoofilist kaalu vaid sel juhul, kui näidatakse kätte seaduslik meetod uute eluviisidega seonduvate kulutuste jagamiseks ja määratakse kindlaks see, kui palju võivad riik ja ühiskond oma kodanikke hooldada. On raske nõustuda väitega, et seaduslikkust ja hoolekannet puudutavad küsimused oleksid lahendatavad mingi moraalifilosoofilise mudeli abil, kuid ilma mingi teoreetilise aluseta.

III

Uurigem veel lõpuks küsimust, mis on praktilise eetika probleemide puhul oluline. Tahan mainida kahte asja: **normatiivsust** ja probleemi **teravust**. Esimene tähendab seda, et filosoof võtab tõepoolest oma seisukoha asjas, mida ta on käsitleanud, ja teine seda, et käsitletav probleem on aktuaalne, kindlapiiriline, arutluse objektiks olev ja küllaldaselt tähtis. Näiteks küsimus, kas inimene on oma põhiolomuselt ja üldiselt hea või mitte, ei ole terav probleem. Seevastu küsimus loomade kasutamisest kosmeetikatööstuse piinarikasteks eksperimentideks on terav.

Mingem pisut sügavamale praktilise eetika probleemide iseloomulike joonte juurde. Urpo Harva käsitleb oma raamatus

(1978) järgmisi teemasid: üksikisik ja ühiskond, võrdõiguslikkus, kasvatuse (Airaksinen 1982; Flew 1981; Wilson 1977), töö (Wilenius 1981), sugupoolte erinevused, sündivuse reguleerimine, abort, enesetapp ja eutanaasia. See on võrdlemise esinduslik loetelu. Harva arutleb ka selliste põhimõttele ja teoreetiliste küsimuste üle nagu eetika olemus ja tema põhisuunad. Ometi väidab ta, et ei taha esitada normatiivseid seisukohavõtte. Tema motiiviks on see, et tal pole kõikidele probleemidele selget vastust (Harva 1978: 11). Selline seisukoht on loomulikult realistlik, kuid vaadeldes näiteks, mis sellest õigupoolest välja tuleb näiteks aborti puudutava diskussiooni puhul.

Harva väidab aborti kohta, et selle vastu saab võidelda seksuaalkasvatuse abil. Hoolimata oma eelnevast normatiivsuse eitamisest tuleb ta kohe välja järgmise põhimõttega: ära alusta sugu elu enne, kui pead end võimeliseks tagama potentsiaalselt sündivale lapsele turvalise tuleviku (Harva 1978: 196). See on tõeliselt normatiivne põhimõte ning selle esiletoomises ei ole midagi ime likku. Kui aga Harva ainult tutvustaks arutelu aborti ümber, seda üldse moraalselt hindamata, siis peaks ta arvesse võtma niihästi filosoofide, meditsiiniprofessorite ja ajalehtedes varjunimede all esinevate lugejate kui ka sektantlike jutlustajate arvamusi. See-sugust arvamustekaost ei suuda mitte keegi oma mõtlemises ära kasutada. Nii juhtub ka Harvaga: ta toetub nõrgale, kuid näiliselt vastuvaidlematule normatiivsele teesile ja rajab oma arutluse selle ümber. Aga mis on õieti see "turvaline tulevik" ja kui kindel peab olema ebakindlas maailmas oma võimalustes, enne kui võib puhta südametunnistusega anduda seksuaalsuhetele? Sellisele küsimusele vastamine viib täiemõõdulisse moraalifilosoferimisse, kui kõnealuse moraaliprobleemi kohta tahetakse öelda midagi selgitavat.

Minu arvates on lausa groteskne mõelda, nagu oleksime me aborti ja eutanaasiaga seonduvate küsimuste puhul huvitatud (ainult) sellest, milliseid argumente on esitatud nende poolt või vastu ja (sugugi mitte) sellest, millised asjakohased väited ja argumentid on üldkehtivad ja vastuvõetavad. Tõelised moraaliprobleemid nõuavad just nimelt seisukohavõttu, mitte ainult teiste arvamustega tutvumist. On küll olemas ka selline olukord, kus arvamuste kirjeldamine ja erapooletu mõistmine on tähtsam

kui seisukohavõtt: selline olukord tekib siis, kui inimene satub vastamisi mõne võõra kultuuri tavade ja toimingutega, mida ta oma kultuuri ja elukogemuse põhjal ei mõista. Antropoloog ei saa võõra kultuuri suhtes seisukohta võtta enne selle põhjalikku uurimist. Aga me ei ole võõramaalased meie omas keskkonnas. Me teame, et on olemas moraaliprobleeme, et nad nõuavad lahendamist ja nende peamised faktorid on tuttavad, ning peale selle tajume filosoofidena, et suur osa sellest, mida nendest probleemidest räägitakse, ei kannata kriitilist käsitlust. Kui see taustteadmiste alusel määratav premisside hulk omaks võetakse, siis ei ole deskriptiivsel praktilisel eetikal palju öelda.

Lõpuks käsitlen veel lühidalt moraaliprobleemi **teravust**. Üheks probleemivaldkonnaks, mis teravuse puudumisega üllatab, on **poliitika**. Võiks arvata, et just sealt võib leida kõige kuumemaid teemasid ja kõige sügavamaid laharvamusi, mida saaks lahata arukate filosoofiliste argumentide abil. Ometi pole see nii: praktilise eetika alased tööd ei sisalda üldse erakondliku poliitilise kõlaga premisside ega seisukohavõtte. Spekuleerides selle üle, millest selline "apoliitilisus" võiks tuleneda, meenub esmalt praktilise eetika ameerika päritolu. Nagu me teame, teeb Ameerika ühiskond oma otsused ilma Euroopale omase erakondliku mehhanismita. Otsused tuginevad palju difuusemale ja ideoloogiabamale fraktsioonilisele mõtlemisele. Eetika apoliitilisusel on siiski ka filosoofilisem põhjus. Lihtsalt öeldes on erakondlikud ja ametlikud ideoloogilised vaidlused oma loomult sellised, et erinevused eri suundade esindajate põhipremisside vahel on nii suured, et moraalifilosoofilisel tasandil arutelu ei sünni; või kui poliitiliste programmide osas ollakse ühel meelel, siis ei ole see asi enam praktilise eetika seisukohast arutlusväärne. Teisisõnu: kas poliitika hävitab moraalifilosoofilise arutelu või siis on poliitika morali seisukohast triviaalne. Näiteks on üsna üllatav, et naiste sotsiaalset positsiooni puudutavat küsimust ei ole kunagi saadud püsivalt siduda poliitikaga.

Loomulikult tunnistan ma, et minu viimati esitatud mõtted on paisatud õhku ja selles artiklis ei ole neid võimalik hakata toetama täpsete analüüside ja põhjendustega. Siiski usun ma ja väidan, et teravad normatiivsed moraaliprobleemid on üldinimlikud ja nende lahendamine jääb väljapoole poliitika valdkonda. Samas ei usu

ma, et poliitilised legaalsustülid ja strateegilised mängusituatsioonid oleksid alati lahendatavad moraliseerimise abil.

Lubatagu mul tuua üks näide normatiivse praktilise eetika teravast probleemist. Valisin selleks küsimuse üksikisiku moraalselt õigest seisukohast arengumaade vaesuse kohta. Probleem on aktuaalne ja igauks peaks võtma selle suhtes seisukoha, sest vaesus ähvardab aja jooksul meiegi olemasolu. Aga mida tuleks teha — kui iga Lääne riikide elanik annaks 25% oma palgast neile toiduainete ostmiseks ja ravimiteks, oleks arengumaades rahvastiku juurdekasv plahvatuslik. Teisalt ei lubaks loodusvarade piiratud hulk ega looduse võime taluda tööstuslikku saastamist arengumaade täielikku industrialiseerimist. On selge, et arengumaade inimeste minimaalne heaolu tuleb kindlustada mingil muul viisil. Sellist faktilist tausta arvestades võime nüüd esitada normatiivse küsimuse. Kas me oleme üksikisikutena **isiklikult vastutavad** arengumaade viletsuse eest, kui nimelt meie demokraatlikult valitud parlament ja valitsus ei pea kas võimalikuks või vajalikuks neid praegusest enam aidata? Praktilise eetika üheks ülesandeks on teha need küsimused arutelu aineks (Harris 1980; Honderich 1980).

Teravusnõude esitamiseks praktilise eetika probleemidele on olemas hea motiiv: võib karta, et see filosoofia valdkond muutub apoloogiliseks ehk kaitsvaks. Ma mõtlen seda, et religiooni kitsad äärmuslikud vormid, kapitalistlik äritegevus, bürokraatlik hoolduseni viiv administratsioon, võimueliidi huvid ja riikide vägivaldsed konfliktide lahendamise meetodid vajaksid sageli ulatuslikke põhjendusi ja kui terve mõistus neid ei paku, siis võetakse abiks erinevad manipuleerimismeetodid (Goodin 1980). Siis on olemas oht, et ka filosoofia rakendatakse vankrite ette, mille koorem on teadmata. Stipendiumid, ametikohad, ahvatlevad uurimisprogrammid ja avalik tänu on kiusatuseks ka filosoofidele. Seetõttu kerkib küsimus, kui kaugele võime filosoofilisele teooriale rakenduste otsimisel minna. Ma loodan, et filosoofilistel argumentidel on oma loomulikud mõistlikkuse piirid; näiteks hoolitsemine ärielu moraali eest tundub olevat üpris filosoofiaväline ülesanne.

Kirjandus

- Airaksinen, Timo 1982. Moral education and democracy in the school. — *Synthese*, 51
- Baier, Kurt 1978. Merit and Race. — *Philosophia*, 8
- Barrow, Robin 1980. *Happiness*. Oxford: Martin Robertson
- Bayles, Michael D. 1978. The price of life. — *Ethics*, 89
- Bean, Philip 1981. *Punishment*. Oxford: Martin Robertson
- Equality and Preferential Treatment*. 1977. Eds M. Cohen, T. Nagel and T. Scanlon. Princeton: Princeton University Press
- Ethical Issues Relating to Life and Death*. 1979. Ed. J. Ladd. New York: Oxford University Press
- Feinberg, Joel 1980. *Rights, Justice, and the Bounds of Liberty: Essays in Social Philosophy*. Princeton: Princeton University Press
- Flew, Anthony G. N. 1981. *The Politics of Procrustes: Contradictions of Enforced Equality*. London: Temple Smith
- Frey, R. G. 1980. *Interests and Rights: The Case against Animals*. Oxford: Oxford University Press
- Goldman, Alan H. 1979. *Justice and Reverse Discrimination*. Princeton: Princeton University Press
- Goodin, Robert E. 1980. *Manipulatory Politics*. New Haven—London: Yale University Press
- Gross, Barry R. 1978. *Discrimination in Reverse: Is Turnabout Fair Play*. New York: New York University Press
- Hare, Richard M. 1963. *Freedom and Reason*. Oxford: Oxford University Press
- Hare, Richard M. 1981. *Moral Thinking*. Oxford: Oxford University Press
- Harris, J. 1980. *Violence and Responsibility*. London: Routledge & Kegan Paul
- Harva, Urpo 1978. *Hyvä ja paha, praktisen etiikan ongelmia*. Helsinki: Otava
- Honderich, Ted 1980. *Violence for Equality: Inquiries in Political Philosophy*. Harmondsworth: Penguin Books
- Kluge, Eike-Henner W. 1975. *The Practice of Death*. New Haven—London: Yale University Press
- Mackie, J. L. 1977. *Ethics: Inventing Right and Wrong*. Harmondsworth: Penguin Books
- Moller, Okin S. 1982. Women and the making of the sentimental family. — *Philosophy and Public Affairs*, 11
- Narveson, J. 1979/1980. Animal rights revisited. — *Animal Regulation Studies*, 2

- Philosophy of Sex*. 1980. Ed. A. Soble. Totowa, N. J.: Rowman and Littlefield
- Psychiatric Ethics*. 1981. Eds S. Block and P. Chodoff. Oxford: Oxford University Press
- Ramsey, Paul 1978. *Ethics at the Edges of Life*. New Haven—London: Yale University Press
- Rescher, Nicholas 1980. *Unpopular Essays on Technological Progress*. Pittsburgh, Pennsylvania: University of Pittsburgh Press
- Singer, Marcus G. 1971. *Generalization in Ethics*. New York: Atheneum
- Singer, Peter 1979. *Practical Ethics*. Cambridge: Cambridge University Press
- Telfer, E. 1980. *Happiness*. London: Macmillan Company
- The Rights and Wrongs of Abortion*. 1974. Eds M. Cohen, T. Nagel and T. Scanlon. Princeton: Princeton University Press
- Thomson, J. J. 1971. A defence of abortion. — *Philosophy and Public Affairs*, 1
- Veatch, Robert M. 1976. *Death, Dying and the Biological Revolution*. New Haven—London: Yale University Press
- Wilenius, Reijo 1981. *Ihminen ja työ*. Jyväskylä: Gummerus
- Williams, Bernard A. O. 1973. *Morality: An Introduction to Ethics*. Harmondsworth: Penguin Books
- Wilson, James 1977. *Philosophy and Practical Education*. London: Routledge & Kegan Paul

TIMO AIRAKSINEN (sünd. 1947), *dr. phil.* 1975 Turu ülikoolis, Helsingi ülikooli praktilise filosoofia professor.

Jüri Arrak. ÕHUS
(Tušš, 1993)

TOONE TARE

Tähelepanekuid setu surnuitkude žanridevahelistest ja geograafilistest seostest

Kristi Salve

Setude lausa hämmastavalt rikkast folkloorist on kindlasti laiemalt tuntud nende vanad rahvalaulud. On ju setu laulunaised olnud enam-vähem obligatoorsed esinejad igal suuremal rahvapeol. Nende kuulajate jaoks ükskõik millisest Eestimaa osast, kelle vastuvõtuvõime vähegi ületab tavapärasuse ahtaid piire, on setu laul olnud kõitev, kuigi ehk sõnad paiguti raskesti arusaadavad ja kõla kummaliselt isesugune. Või ehk just sellepärast?

Kui aga loeme setu naiste laulmisest Saksa- või Venemaal, Pariisi või Helsingi kontserdilavadel, siis sunnib see paratamatult mõtlema, mida nad õieti esindavad — kas ainult oma etnilise grupi või siiski ka kogu Eesti muistset laulukultuuri.

Mitu uurijapõlvkonda Jakob Hurdast alates (Fr. R. Kreutzwaldi setu-müstifikatsiooni võib küll rahumeeli kõrvale jätta) on selgitanud mõndagi, mille poolest setu rahvaluule muu Eesti omaga sarnaneb ja mille poolest erineb. Sealjuures pole ühised jooned sugugi ühesuguse levikuga: osa neist on ülemaaliselt tuntud, teine osa hõlmab piirkondi Lõuna- ja Ida-Eestis, kolmas osa on levinud vaid mõnes Ida-Võrumaa kihelkonnas. Palju võimalusi on ka nende rahvaluulenähtuste puhul, mida mujal Eestis ei tunta. Tegemist on võib-olla reliktidega, nüüd unustatud, kuid varem laiemalt tuntud nähtustega (kas kogu Eestis, ainult setudega ühist keelt kõnelevate võrukeste juures, aga ehk koguni laiadel läänemeresoome/soome-ugri aladel). Kui oletada, et mujal tundmatud süžeed, motiivid jne on laenatud, siis kerkib kohe küsimus:

kellelt? Kas idapoolsetelt keelesugulastelt või hoopis balti ning idaslaavi naabritelt? Viimastega sidus peale naabruse ka üldine idakiriku kultuuritaust. Või ehk on mõned folkloorinähtused tekkinud alles suhteliselt hiljaaegu iseseisvalt Setumaa vaiksese eraldatuses? On veel muidki võimalusi ja nende kombinatsioone. Vastused erinevad žanri, tüübi jne järgi.

Järgnevalt vaatleme surnu itke. Itk on rahvaluuleliik, mis on setudel meie päevini säilinud, ent tema kunagisest olemasolust mujal Eestis on vaid üksikuid problemaatilisi jälgi.

Läti Henriku mainitud eesti sõdalaste itk ei ütle midagi sisulist, idapoolsest Eestist kirja pandud fragmendid näivad oma proosalises alustuses nii palju erinevat Setu kunstiliselt arenenud itkust, et nende sidumine näib võimatu. Asjasse süvenedes selgub siiski, et setu surnu itk pole kaugeltki isoleeritud nähtus. Mõnevõrra ühist on ometi muu Eesti kohmakate itkukatkenditega, samuti teiste läänemeresoomlaste itkudega. Põhilised ühisosad on setu surnu itkul muu Eestiga siiski lauludes, nagu mõlemad on seotud setu lauludegagi. Teiste läänemeresoomlaste itkude hulgas on setu surnu itk laululähedasim, ja võib oletada, et praegusel kujul pole ta mitte ürgvana, vaid ehk alles mõnesaja aasta eest julgelt reformitud.

Nii on alljärgnev eeskätt laulu—itku suhete vaatlus, kuigi ilmneb seoseid isegi proosalikeidega.

*

Läänemeresoome rahvaste enamikul on runolaulu näol olemas ühine laulukeel. Muidugi on olemas vahel üsnagi tuntavad lokaalsed erijooned, "murdeerinevused", kuid need ei pääse varjutama põhilist ühtsust. Läänemeresoomlaste itkudega on asi teisiti. Kui kõrvutada geograafiliseltki kaugeimaid — Põhja-Karjala ja setu itke, siis on ilmselge, et tegemist on eri itkukeeltega, kuna vahepealsel alal kohtame ka sujuvamaid üleminekuid (vt näiteid Nenola-Kallio 1981: 46–48).

Niisiis erinevad itkukeeled, mille sugulusest annavad ometi tunnistust läänemeresoomlaste sõnaloomingu üldisemad ja ürgsemad ühisjooned — algriim ja parallelism. Viimastel on itkude struktuuris oluline osa ja seda ka Vepsas, kus runolaulu vaevast kunagi on tuntud. Kui nüüd tahta itkukeelte erinevust hästi lühidalt iseloomustada, siis võib seda teha just ühise laulukeele abil,

nimelt võrreldes itku runolauluga. Põhja-Karjala itkud erinevad sama piirkonna lauludest kardinaalselt, setu itkud on lauludele ülimalt lähedal. Kusagil vahepeal selles suhtes seisavad Ingerimaa itkud, milles A. Nenola-Kallio on leidnud runolauluga ühist mitmel tasandil, alates metafooridest ja lõpetades tervete värs-side ja värsirühmadega (1982: 79–95). Ingerimaa itkud siiski ainult meenutavad üldisemas mõttes laule ja sisaldavad nendega juhuslikumaid ühisosi, kuna setu itkudes võib õigustatult näha orgaanilist osa kogu setu rahvalaulust (Pino, Sarv 1981: 23). Juba varem on setu itku laululähedust rõhutanud L. Honko — eriti vormi ja stiili tasandil (1963: 92). Suur on ka sisuline lähedus. Setu surnuik kuulub temaatika poolest tihedasti kokku vaeslapse-, lese- ja mitmesuguste murelauludega. Ühiseid värsse on paljude teistegi laululiikidega ja nii on katkendi, aga vahel koguni lisa-andmeteta tervikteksti puhul raske otsustada, kas tegemist on itku või lauluga.

Muidugi käib see eeskätt dikteerimise järgi kirjapandud tekstide kohta. Itkemisel muutub värs peamiselt kõnetlussõnade, kuid ka täitesilpide lisamisega tunduvalt pikemaks. Ometi ei taandu erinevused värsiehituses ainult kõnetlussõnadele ja täitesilpidele, sest ka siis, kui itku neist “puhastame”, saame tulemuseks kõikuvama silbiarvuga värsid kui laulus. Selle põhjuseks võib pidada itkeja emotsionaalset kõrgpinget (seda isegi kunstlikus esitamisolukorras, sest folkloristi palvel itkemisel aktualiseerub kunagine situatsioon paratamatult), ent ka improviseeritud värs-side tihtipeale suurt osakaalu. Värsi ja viisi suhte erinevus itkus ja laulus on oluline: itkus kohandatakse viis sõnade järgi, laulus on vastupidi. Seetõttu on laulmise järgi kirja pandud lauluvärsid just ühtlasema silbiarvuga kui dikteerimise järgi üleskirjutatud. Eitamata põrmugi viisiga esitatud laulutekstide esmajärgulisust uurimisainena, võib ometi arvata, et mõnes mõttes tähtis on dikteerimise järgi kirjapandugi. Selles esinevad värsid omamoodi “normaalkujudena”, s.t nii, nagu nad on talletatud lauliku/itkeja mälus. (On meeles, kuidas H. Tampere soovitas setu laule enne või pärast helilindistamist võrdluse mõttes ka dikteerimise järgi üles kirjutada.)

Vanad rahvaluulekogud sisaldavad enamasti just dikteerimise järgi kirjapandud tekste, ja kui puuduvad ka kogujapoolsed selgi-

tused ja andmed esitamise kohta, siis on piiri tõmbamine laulude ja itkude vahel olnud publitseerijaile-uurijaile tõepoolest raske, vahel lahendatamatugi ülesanne. Nii on J. Hurt paigutanud *Setukeste laulude* lüürika ossa tekste, mis võiksid sama hästi paikneda itkude seas. "Maahajätedü mör'zja laul" (Hurt 1905: 1151) näiteks on tõenäoliselt mõrsjaitk, nagu laulu lõpus leiduv märkuses ka kahtlemisi on viidatud. Samuti võib itkuks pidada üht vaeslapselauluks arvatud teksti (Hurt 1905: 1163), nagu ka leselaulude hulka paigutatud Hurda enese kirjapanekut (Hurt 1905: 1181). Mõnel puhul võib küll kõnelda praktiliselt ühesama teksti kahe sugusest funktsioneerimisest. Selle, kas konkreetsel juhul on tegemist itku või lauluga, saame kindlaks teha viisi ja/või esitamistavade kohta käivate andmete järgi, mitte aga poeetilise teksti järgi. Nii on näiteks vaeslapsest mõrsja itkudega surnud vanaema(te)le ja talle lauldud pulmalauludega.

Sedalaadi poeetilise teksti täieliku või peaaegu täieliku kokkulangemise juhud on siiski äärmulikud. Hoopis tavalisemad on väiksemad ühisosad laulude ja itkude vahel — värssid, tunnuslikud värssiosad, parallelismirühmad, vahel ka mitu parallelismirühma järjest. Setu surnuikude uues väljaandes (Pino, Sarv 1981, 1982) avaldatud itkuteisendite lauluparalleelidele on V. Pino andnud kommentaarides arvukalt viiteid. Eriti palju paralleele on ootuspäraselt setu oma laulurepertuaari piires. Kui liita siia veel vanemal itkuainestikul põhinevad tähelepanekud, siis ilmneb, et itkuvärssidele leidub vasteid peaaegu kõigis laululiikides, kuigi temaatilisest lähedusest tingitult on vaeslapse-, lese- ja murelauludega rohkem ja ulatuslikumaid ühisosi. Enamasti võib oletada nende laululiikidega ühiste värsside pärinemist itkust, kuid vahel tuleb arvesse teinigi võimalus, nimelt mõne motiivi kujunemine lüürilise vaeslapse- või leselaulu pinnalt (kusjuures laul ise võis kaugemas minevikus ikkagi itkust kujunenud olla) ning sealt tagasi itku rändamine. A. Nenola-Kallio järgi on Ingerimaa laulude ja itkude laenusuhted samuti kahepoolsed (1982: 95). Ka tihedad suhted pulmarepertuaari, nii itkude kui lauludega on ootuspärased ja needki võivad olla kahepoolsed, kusjuures laenusuund on tihti jälle raskesti kindlakstehtav. Muude laululiikide puhul võib enamasti laulu andvaks pooleks pidada. Sedapidist laenusuunda kinnitab eriti teatud värsside esinemine mõnes laulutüübis püsi-

valt, kuid itkudes juhuslikult. Küllalt palju ühiseid värsse on setu surnu itkudel jutustavate lauludega, ent ka töö- ja isegi mängulauludega. Eriti neis itkuosades, kus tagasihaaravalt kõneldakse õnnelikust päevadest kadunu eluajal, on ulatuslikult kasutatud peolaule.

Kui kõrvaldada itkust kõik värsid, millel on olemas vasted lauludes, siis jääks järele üsna vähe ainult itkudes esinevaid traditsioonilisi motiive. Ülejäänud on improvisatsioon, seegi loodud põhiliselt samade reeglite järgi nagu muud setu improvisatsioonid. Improvisatsiooni osakaal näib suuresti sõltuvat itkejast — mõnel on see väiksem, mõnel teisel väga suur. Ometi läbib traditsioonilisus ka sõnastuselt improvisatsioonilisi itkuosi. See avaldub nii kasutatud vormivõtetes kui sisus.

Huvipakkuvaks näiteks selle kohta on üks uueaegne pikk itk emale (Pino, Sarv 1981: 5), milles puhtolustikuliste ja isikukohaste osade kõrval (ema ammune haigus, tütre — itku “mina” — hoolitsus tema ja pere nooremate laste eest jne) leidub tähendusrikas unenäopilt. Selle algusosa kujutab sümboolselt ema surma (esiteks elavana nähtud ema kaob äkki), lõpus aga ilmuvad Jeesus ja Maarja, kes teatavad, et ema on taevasse võetud. Visioonid ja ilmutuslikud unenäod (eriti “Pühä-Maarjast”, kelle rahvaks setud ennast ise pidasid), olid Setumaal ilmselt traditsioonilised, nagu võib otsustada meie rahvaluulekogude põhjal. Itku edasises kulus leiab itkeja kinnitust teatele ema paradiisi pääsemisest. Aluseks on siin veendumus, et pärast surma leitakse tasu või karistus vastavalt siin ilmas elatud elule. Itkeja näitab, et ta ema on eluajal täitnud kehtivaid eetilisi norme. Muuseas meenutatakse kerjaste toitmist, neile annetamist ja nende öömajale jätmist. Siin puutume kokku sisulise paralleeliga jutustavas folklooris. Nimelt on kerjaste (ja rändajate) lahke kohtlemise nõuet väga rõhutatud setu legendides (nt AT 751A* (“Jumalal külas”), AT 804 (“Patune ema”), AT 840B (“Kolm hingeaset”) jt).

Pöördugem nüüd uuesti setu surnu itkude suhete juurde lauludega. Ülalpool oli juttu värsivastetest setu laulurepertuaari piires, kuid veel olulisem on, et neid leidub tähelepandaval hulgal laiemaltki alalt. V. Pino on ka nendele osutanud, loetledes itkudega haakuvaid laulutüüpe ja märkides kommentaaris kokkulangevaid värsse. Nii selguvad mõnede kõige tavalisemate itkumotiivide

nagu "rist on raske rinna pääl, kääbas raske käte pääl, rist ei lase ringutada, kääbas käsi küünitada" ja "haud pole hõbedane, koobas kullane, haud on hallitanud, koobas kopitanud" jt lõunaeestilised lauluvasted (Pino, Sarv 1981: 28–29, 1982: 124).

Järgnevalt püüan täiendada pilti setu surnuiku ja Eesti muude alade laulude vahelistest seostest. Et neid on rohkesti, olen ülevaate keskendamiseks valinud niisugused motiivid, milles on juttu personifitseeritud surmast ning lahkunu surmajärgsest asupaigast ja tema käekäigust seal. Sel moel on materjali piiramisele lisaks võimalik tutvustada huvipakkuvaid rahvausundilisi kujutelmi.

Hauataguse elu pilte pole palju ei itkudes ega lauludes, pealegi ei lase hajusalt esinevad üksikkujutelmad ennast avaramaks tervikuks ühendada. Eri aegadel talletatud itke võrreldes võib täheldada, et vanemates tegeldakse hauataguse elu küsimustega mõnevõrra rohkem ning et neis kohatavad kujutelmad on arhailisemad, kuigi üksikuid muistseid kujutelmi võib kohata ka meie kaasajal lindistatud itkudes. Traditsioonist kõvemini kinnihoidvad itkejad on need säilitanud, kuigi näiteks soovis, et lahkunu pöörduks tagasi koju Tooni hobustel, nähakse tänapäeval vaevalt midagi muud kui vaid poetilist kujundit. Kuid mida mõtles Parasko, Ignatsi naine, kui ta 1886. aastal itkes Jakob Hurdale, et surnud poeg künnab Tooni maid, õde koob Tooni kangast jne? Kas sel kõigel oli tema jaoks veel elav sisu? Igatahes pälvivad Parasko suhteliselt lühikesed itkud (kui võrrelda näiteks suurlaulikute Mar'tini Ir'o ja Miku Od'e omadega) erilist tähelepanu vanapärase Toonela-motiivide rohkuse poolest (Hurt 1907: 1851, 1859, 1871).

Itkudes, mis muudest laululistest žanritest tihedamini usundiga seotud, pidi maailmapildi muutumine paratamatult kajastuma. Nii ongi viimase sajandi jooksul "tare taivah" või "[elupaik] tõesõ korra pääl", "elo Eesuse mano" või lihtsalt abstraktne "igavene elu" muiste talupoegliku Toonela üha enam kõrvale tõrjunud. Jutustavates lauludes, mis pole usundi seisukohalt relevantsed, säilitati seevastu arhailised kujutelmad. (Meenutame, et setu omatermin jutustavate laulude jaoks on "vana' laulu'" või "vanaaolitse' laulu'".) Need laulud annavad märksa täielikuma ülevaate teisest maailmast kui itkud. Surnud elavad "Tooni nurmedel, manalaste maadel" suure pere või hõimuna niisamuti, nagu elatakse siin

ilmas, teevad samu töid, nad käivad kosjas ja neid kositakse jne. Piir selle ja teise ilma vahel on lauludes mõlemat pidi ületatav ning seda nii surnuile kui elavaile. Laul "Uba ja hernes" (Hurt 1904: 344) jutustab otse šamanistlikul mõtteviisil põhineva loo surnud mehe (hinge) tagasitoomisest Toonelast. Väga huvitavaid kujutelmi seoses surma ja Toonelaga pakuvad ka laulutüübid "Kalmuneiu", "Ema surm", "Arbijalaul", "Vend veehädas" jt. Kuigi osa Toonela-motiive esineb ainult setu jutustavates lauludes, on teistele olemas vasted ka muudes setu laululiikides ja itkudes, kolmandad aga ulatuvad üle setu ala piiride.

O. Loorits on varem märkinud, et teise ilma ja selle asukate nimetustena esinevad *Tooni* ja *Mana* mitmesuguste tuletiste ja sõnaühenditena ainult Ida-Eestis (Loorits 1957: 46). Täpsem oleks sel puhul kõnelda küll Kirde- ja Kagu-Eestist, sest Põhja-Tartumaal, mis ju kahtlemata kuulub Ida-Eestisse, esineb vaid üksikuid Toonela-motiive, nad on ilmselt ebasüsteemsed.

Kirde-Eesti laulude ja setu surnuitkude ühiste Toonela-motiivide hulk on küllalt väike. Üheks nendest on soov, et surnu pöörduks siia ilma tagasi Tooni hobustel:

*Kui et jäksa jala tulla,
too Toonilta hobune,
ohja otsi Jeesuselta,
looka Loojalta lunasta,
saa saani Maarijalta.*

(EstK 26, 1/2(1) < Jõhvi)

Setu itkudes vastab 'Tooni hobusele' paralleelvärsis "Mana vev" (= punane hobune), "Mana varss" või lihtsalt "Mana hobune":

*Tule' iks sa Tooni hobesel,
Mana maa varzakezel*

(Hurt 1907: 1834).

Näeme, et kokkukuuluvus on siin rohkem sisuline, sõnastus erineb tunduvalt. Itkudes on "Tooni hobustel" mitmekesisemad funktsioonid kui lauludes, nad on ka surma ja leina toojad. Kagu-Eesti lauludes "Tooni hobuseid" ei esine.

Järgmine kujutelm, mis on seotud surnu ülestõusmise takistajatega, on tuntud Kirde- ja Kagu-Eestis, setu ala kaasa arvatud. Virumaal seletab surnud ema, et ta ei saa hauast tõusta, sest:

*Tuone poeg on põlvillani,
Tuone tütar sülessani.*
(Veske 1879: 96.)

Setu itkudes ja lauludes, nagu ka Kagu-Eestis laiemalt, esineb see kujutelm mõnevõrra erineval kujul:

*Tooni um sull poiga pähütseh,
Tooni tütar' jalotsih.*
(Hurt 1907: 1859.)

Varianditi on kolmandaks hoidjaks veel "vana Tooni vahel,/ kena Tooni keskel". Selle ja järgnevate Toonela-motiivide levikuala on Võrumaa ja paar Lõuna-Tartumaa kihelkonda (Otepää, Sangaste), mis muudegi folkloorsete nähtuste pooldest ilmutavad kokkukuvuluvust Võrumaaga. Ka nende kihelkondade murrakutes on võru murdele omaseid jooni (Keem 1970: 28–31).

Ainult kagueestilisi värsivasteid setu itkudele on palju rohkem. Nii süüdistatakse Võrumaal surma:

*Tooni on ülitike,
Kadsku ülikadelik*
(H III 10, 617(6) < Hargla),

või veidi teistsuguses sõnastuses:

*Koolu tekki kurjaste,
Katsku ülikadõusi.*
(H II 32, 61/3(45))

Viimane näide on eriti lähedane itkuvärssidele:

*Mulle tegi ta Koolu kur'aste,
tegi Kadso kaleste.*
(Hurt 1907: 1851.)

Ühine on setu itkudele ja Kagu-Eesti lauludele ka soov saada teada Tooni~Koolu kodu asukoht:

*Olõs ma tiidnu Tooni tarõ,
tiidnu Tooni tarõ ii [= esiku].*

(HI 2, 589/91(19) < Rõuge)

Mõnel puhul (nii itkudes kui lauludes) põhjendatakse seda soovi nõnda:

*Kui ma tunnezi Tooni tarõ,
tiijäs maja Manalazel,
süs ta Koolu iketazi',
Manalazel maja palotazi',
kuis ta Koolu mu ikedi,
Kadzo pal'l'o pahandelli.*

(Hurt 1907: 1851.)

See huvitava Ingerimaa-paralleeliga ("Itkettäisin Tuonen lapset,/ Niinkuin Tuoni meiän lapset" — SKVR IV₁: 1105) motiiv on siiski haruldane. Tavalisemalt jätkatakse setu itkudes nii, et tema kodust leida loodetavat Koolu tahetakse esiti küll viia kohtusse, kuid lõpetatakse resigneerunult, et Koolul polegi kohut. Võrumaal seevastu kavatseb leinav laulik lõhkuda Tooni tare ukсед (paralleelvärsis muide sageli "põrgu väravad" — järjekordne näide usundilisest sünkretismist, nagu ka eespool toodud Virumaa-näite Tooni, Jeesus ja Maarja ühes paradigmas). Eesmärgiks on tuua surnu tagasi siia ilma.

Võrumaa laule ühendab setu surnuitkuga ka palve hauakaevajaile:

*Jätä pilu pääva poole,
akan ao nõsõnguhe.*

(EKS 8^o3, 254/6(63) < Kanepi)

Analoogilised itkuvärsid võivad olla sellised:

*Jätke' iks te paja pähütsehe,
jätke iks te lävi jalotsihe.*

(Hurt 1907: 1829.)

Itkudes on seda soovi põhjendatud kahel kombel. Ühelt poolt saaks surnu hauda jäetud ava kaudu välja tulla, et omakseid külastada:

*Kui iks tund ta pühi tulõvat,
sõs pääses ta pajast pakku par'dzikõnõ,
lävest iks ta vällä lähenes.
Käu iks ta kodo kärpsel,
lindas kodo liblikal.
Ummi tule ta iks vaesit kaema,
kurvalitsi kõstma.*

(Hurt 1907: 1829.)

Teiselt poolt võiksid mahajäänud perekonnaliikmed kadunu juurde hauda pääseda, kui nende elu liiga kibedaks muutub:

*Sõs me pajast sisse pakõ,
lävest sisse lähene.
Umma lää iks mi ohtu ütleva,
umma kaiho kaibama.*

(Hurt 1907: 1834.)

Ka karjala itkudes esineb palve jätta hauda ava, mille kaudu lahkunu võiks tulla omaste juurde, või aken, millest ta võiks välja vaadata. Mordvalastel on olnud veel mäletataval ajal tavaks teha hauda pilu (Konkka 1985: 29, 75).

Kagu-Eesti lauludes nimetatakse mitmes seoses Toonela elanikke (Tooni miniad, Kalmu naised) ja paiku (Tooni nurmed). Ühes laulus esinevad värsid

*Tooni nurme tulpa pantu,
uibilõ istutadu,
visnapuilõ veerütatu*

(H III 9, 870(27) < Urvaste).

Seal nimetatud uibud toovad paralleelina meelde setu itkud ja vaeslapselaulud, milles minategelane väidab, et kadunu taasnägemiseks

*läbi lääsi ma eätse jõe,
läbi tulistõ turvastõ,
üle lääsi ma sõõru uibost*

(Hurt 1905: 1163)

või siis jälle

*üle lääzi' ma sõõru uibutsõ,
üle nõgladzõ nurmõ.*

(Hurt 1907: 1411.)

Ilmselt on "uibune sõõrd" üks takistus Toonela teel. Sellele leidub huvitavaid paralleele rahvaluule proosaliikideski. Nii viiakse ühes setu muinasjutu AT 325 variandis nõiduseõpilane "läbi tulitse mere" ja "uibutse saarõ" (ERA II 209, 99/103(6)). Läbi "uibutsõ sõõru" viib Vanapagan vandumise tõttu tema võimusesse sattunud mehe ka ühes Võrumaa jutus (ERA II 126, 252/3(9) < Rõuge). Niisama traditsioonilised on nõelad Toonela teel, mida mainiti viimases setu näites. Ka Karjala eepiliste laulude keskne sangar, vana Väinämöinen peab teel teise maailma, ammusurnud nõia juurde loitse hagama minnes käima päeva

naisten neulojen nenie

(SKVR I₁: 507).

Ilmselt on aluseks sama usundiline kujutelm, kuid sõnastatud on see setu itkus ja karjala laulus iseseisvalt.

Ühiste värsside ja motiivide, sealhulgas eriti itkupäraste hulk setu itkudes ning muu Eesti, peaaesjalikult selle kirde- ja eriti kaugosa lauludes on suur, kuid asi pole ainult selles. Kagu-Eesti vaeslapselauludega tutvumisel äratub paljudel puhkudel tähelepanu nende kompositsiooni rabadus ja tuntav improvisatsioonilisus. Meeleheide ja lein paistavad olevat värsked, laulik nagu poleks veel leppinud oma saatusega. Huvitavad on teated laulikute kaasaelamisest niisugustele vaeslapselauludele sel määral, et neid esitades "pisarad silmist maha nirisesivad" (H II 32, 61/3(45) < Hargla — J. Pähn (1881)). Sageli kohtame otsesest pöördumist lahkunu poole, teda kõnetatakse teises isikus. See kõik mõjub väga itkulähedasena. Enamasti on need laulud registrites ja korraldatud koopiates paigutatud tüübi "Ema haul" alla, kuigi sageli võib nimetatud tüübile tunnuslik dialoog täiesti puududa, osas tekstidest on see küll olemas, kuid kõrvalise tähtsusega ega tõuse laulutervikust kuidagi esile. Võrumaa omadele mitmeski mõttes lähedastest Lutsi tekstidest (Kallas 1894: nr 12–13, 16, 23) on V. Pino pidanud kahte esimest surnu itkudega sõnastuse poolest suguluses olevateks lauludeks, viimaseid aga itkudeks. Piiri tõmbamine on

siingi raske ja tulemus jääb paratamatult mõnevõrra subjektiivseks. Nii tundub, et nr 13 võinuks vähemalt sama vabalt ka itkude hulka arvata, nr 12 on aga tõepoolest rohkem laululaadne. Peale vaeslapselaulude võib itkupäraseid jooni kohata ka leselauludes. Kagu-Eestis esineb neid küll võrdlemisi harva, kuid Kirde-Eesti itkulaadsete laulude seas on just leselaulud suhteliselt sagedased.

Kagu-Eesti repertuaaris on tähelepandav veel mõnede itkulaadsete vaeslapselaulude funktsioneerimine pulmalauludena. Sellistes lauludes leidub otseseid vasteid setu vaeslapsesest mõrsja itkude värssidele. Nii soovitatakse ühes pulmalaulus neile, kes tahavad näha “neiu ema, kabu kasvatajat”:

*Minge kalmu kaema,
Minge Tooni tunnistama.*
(ERA II 26, 103/5 < Rõuge)

Vastavalt itkes setu vaeslapsesest mõrsja enne kalmistule sõitmist kutsarina toimivale vennale:

*Ärä lää, v. [elekene], ma kalmu kaemahe,
Lää ma, v. [elekene], Tooni tundõmahe.*

Sama itku järgmistele värssidele:

*Ilmah um, v. [elekene], mull hõimu inämbä,
Kalmuh um, v. [elekene], mull hõimu katõ võrra,
Liivah umma, v. [elekene], viil hõimu ligimätse*
(Hurt 1905: 1459)

võib sõnastuselt sarnasena kõrvale asetada niisuguse Vastseliina kihelkonnast pärineva teate: “Vaeslaps abiellub ja läheb pulma kutsuma. [Mõtleb], et keda kutsuda enne siis. “Ilmah om küll inämbi, kalmuh omma kallimbi.”” (RKM Mgn. II.)

Tundub, et neid arvukaid ja süsteemseid ühisjooni setu itkude ja Kirde- ning Kagu-Eesti laulutraditsiooni vahel ei saa seletada suhteliselt hilise laenamisega itkudest lauludesse. Tõenäolisemaks võib pidada seda, et vastavate alade laulutraditsioon kannab märke kohalikust, mitte väga kauges minevikus kadunud itkutraditsioonist, mis eriti Kagu-Eestis võis olla väga lähedane setu omale. Samadelt aladelt (ja lisaks veel Põhja-Tartumaalt, kus ei leidunud konkreetseid värsiparalleele setu itkudega) on ju ka

väheseid hiliseid itkukirjapanekuid või teateid itkemisest, millest osa mõjub küll pigem paroodiana (Pino, Sarv 1981: 4–5).

Kuigi Kirde- ja Ida-Eesti hilisitkud on sõnastuselt ja mõttekäikudelt vaieldamatult primitiivsed, võib see olla degenereerumisest tingitud. Vastava žanri kaugemaagegsest eksisteerimisest antud alal peaks tunnistama ka itkutermioloogia. Kirde-Eestis on itkude esitamist nimetatud “loetamiseks” ehk “loetlemiseks”, millele on otseseks vasteks vadjä ‘lugõtölemin’ (Tampere 1960: 209). Võib osutada ka töigale, et nimelt Kirde-Eesti, aga ka Ingerimaa rahvalauludes on “loetaja” sageli “lauliku” paralleelsõnaks. Ühe Kodavere itku (või itkuparoodia) saatetekstis on kasutatud esitamise kohta väljendverbi “uiku laskma”, mida võib oletamisi seostada vepsakeelsete itkuterminega *voik* ‘itk’ ja *voikta* ‘itkeda’ (Salve 1986: 254–255).

Nagu oli raske vahet teha laulu ja itku vahel, nii pole ka küllaldaste selgitavate andmeteta teksti määramine ka itkuks või hoopis selle paroodiaks sugugi lihtne. Tänapäevainimese esteetilised kategooriad sellisel puhul lihtsalt ei toimi. Pealegi pole niisugused tekstid ka ühe näite piirides samas tonaalsuses; kõrvuti sujuvate üleminekutega leidub järske kontraste.

Mõnes kohtame küllalt ilmselt koomikataotlust ning kui veel päritoluandmed osutavad, et see võis funktsioneerida nn naabriruumorina, võime olla üsna veendunud, et tegemist on paroodiaga. Olgu näiteks paar kirjapanekut Kirde- ja Ida-Eestist: “Vaivara kihelkonna naine nutnud loetades oma meest taga hauajuures: kallis Tani, miks sa suresid ära, oli sul püksi puudo või püksi paula puudo?” (E 22932 (30) < Narva); “Kodavere naine oma mehe hauajuures nuttes: “O Joänike, o Joänike, mis häda ajas sinu ära surema, kas sul oli kellestki puudus, kas sul oli rõiva-räte puudus või sooja piraka puudus?”” (H II 27, 301(5) < Palamuse). Samuti naaberalal on kirja pandud naljandilaadne lugu setu itku kohta. Huvipakkuv on asjaolu, et see kajastab mehe itku (vend vennale), mis setude seas oli üliharuldane (Pino, Sarv 1981: 20). Algus on üsna sarnane tõelise itkuga: “Oh mu kuku, hüvvä vel-lekeist! Kasvi üteh, elli üteh, sündü elämä, olõ-õs kärbikudse, olõ-õs kärnädsse.” Edasi järgneb palju otsesõnalisemalt pikk lugu sellest, kuidas vennad ühiselt raha kogusid ja veski ehtasid, milliseid äpardusi algul juhtus ja kuidas lõpuks töö korda läks (H I 10, 335/6(5)). Argielu seiku meenutatakse küllalt sageli ka tõelis-

tes itkudes, kuid seal on neid näidatud idealiseerivas valguses ja kasutatud kujundlikku ütlemlaadi.

Kolme ülaltoodud teksti võib pidada naljandina käibinud itku-paroodiaks, ent ka järgmine, Kodaverest pärit tekst, on tõelisele itkule ehk ainult õige pisut lähemal. Sellegi sisu on ülimalt argine ja sõnastus ebapoeetiline:

*Oh sa mino miis, miis!
Mis sa ära suresse?
Õli sul riide puudus,
õli sul rättepuudus,
õli sul tubakukasinus?
Es ma ütél — hoiá kokku,
es ma tigo olnu küll.*

(H III 3, 278)

Ometi esitab eesti rahvalaulude antoloogia selle poeetiliste murelaulude seas pealkirja "Itk surnud mehele" all (ERIA 1969–1974, II: 350 (1239)). Nagu analoogilistes Ida-Eesti tekstides üldiselt (Sarv, Pino 1981: 5), on siingi põhiprobleemiks "millest sul puudu oli", mille konkretiseerimiseks oletatakse järgmööda mitmesuguseid konkreetseid "puudusi" toitluse ja riietuse alal. (Viimases näites küsimärgiliselt nimetatud "tubakakasinusel" pole paralleele teistes eesti tekstides, küll aga on tubakasuitsetamist meenutatud ühes nn poluvertsikute itkus (ERA Vene I, 651(1)).) Tähelepandavalt lähedane neile tänapäeva inimese jaoks liigproosalistele paroodiahõngulistele Alutaguse ja Põhja-Tartumaa tekstidele on J. A. v. Brandi 17. saj. lõpust pärinevas reisikirjas leiduv itk, mis on kirja pandud saksa keeles Vastseliina pastorilt kuuldu põhjal. (Pole sugugi võimatu, et Vastseliina pastor tundis ka setu traditsiooni ja et tema teade kajastab seda.) Tundes ainult lähiminekiviku setu itkutraditsiooni ja oletades, et kahe sajandi eest oli see ligikaudu samasugune, oleks sel juhul tõepoolest õigustatud kõnelemine J. A. v. Brandi "refereeringutest" (Pino, Sarv 1981: 4). On ju hõlpsasti kujuteldav, kuidas vahendaja kaudu võõras keeles edastatud itk kaotas oma arendatud motiivistiku ja kujundid. Sama on võidud täheldada ka 16–17. saj. samuti enamasti võõras keeles kirja pandud leedu itkude kohta (muide, huvitaval kombel on just sama J. A. v. Brandi reisikirjas leedu itk antud originaalis koos tõlkega saksa keelde) (Sauka 1971).

Kui aga eeldada, et kajastamist leidis siiski Vastseliina itk, siis on mõeldav, et see on üsna originaalilähedaselt edastatud, ning et Kagu-Eesti itk oli juba siis allakäiguseisundis. Kogu poeesia kaob, säilib ürgne meeleheitelküsimus: "Miks sa surid?" ja katse sellele vastata teise küsimuse kaudu: "Millest sul puudu oli?" Üllatava näite selliste küsimuste visast kestmisest pakkus mu 1912. aastal sündinud ema jutustus. Nimelt oli ta mõneaastaseks olnud oma kodukülas (Laiuse khk, Rohe) matustel, kus lesk oli oma mehe puusärgi juures hüüdnud läbi nutu: "Kas meil oli millestki puudust?"

Üksikuil juhtudel kohtame Kirde-Eesti itkudes siiski ka poeetilisemaid motiive, millele lähedased esinevad ka vadja ning setu itkudes. Nii öeldakse ainsana viisiga fikseeritud Kirde-Eesti surruitkus järgmiselt:

*Kui akkavad kuked kiirgama,
kui akkavad linnud laulama,
ei kuule mia ä'äm siu ialta.*

(Rjujtel, Remmel' 1980: 192.)

Lähedane mõttekäik leidub samalt alalt fikseeritud igas mõttes poeetilisemas nekrutiitkus:

*Kevadel, kui käüd ja linnud laulavad,
kui kõik pääsukesed pesa teevad —
kus oled siis sina, mu pojuke?*

(Tampere 1960: 205–6.)

Linnulaululist kevadet meenutatakse ka vadja itkus:

*Päiväd ilozat tševeällä,
linnud laulavad, tšägöt kukkuvad.*

(Ariste 1960: 9.)

Setu itku sõnastus ühendab kõik eelmised:

*Sino helü inäp kohki heräne i.
Nakasõ, tsitsikene, õnnõ käo' kuukma ja linnu' laalma.
Inne õks kinä tull keväjäkene, tsitsikene,
tull illos aokõnõ.*

(Pino, Sarv 1982: 81(57).)

Selle motiivi üheaegne esinemine Kirde-Eestis, vadjalastel ja setudel ei seletu ilmselt siiski hõimurahvaste omavaheliste kultuuri-suhetega. Palju tõenäolisemalt on see eri rahvail omaette laenatud vene itkudest, kus kevade ja linnulaulu meenutamine on väga traditsiooniline (Mahler 1935: 563jj). Vadjalased võisid siiski olla motiivi vahendajaks siia poole Narva jõge. Et tegemist on küllaltki arhetüüpse mõttekäiguga — inimelu ja looduse kõrvutamise, mis on väljendatud ilma komplitseeritumate kujunditeta, siis ei saa täiesti välistada ka iseseisva tekkimise võimalust.

Ühele vadja ja setu itkuvärsste vaieldamatu geneetilise kokkukuuluvuse juhule on osutanud A. Nenola-Kallio. Setu itkudes on ülitavaline palve kadunule:

*Anna iks sa käsi kääpält,
anna iks sa sõrm sõmeralt.
(Hurt 1907: 1842.)*

Vastavad värsid esinevad ka vadja itkus:

*Anna tšäpästä tšätyet,
sormet liivassa viritä.
(Nenola-Kallio 1982: 242–243.)*

Laenusuuna määramist raskendab vadja itkumaterjali vähesus.

Loodetavasti on eespool öeldust ilmnenud, et kuigi setu surnuik on mõnesugustes seostes paljude pärimusliikidega, on ta seosed runolauluga täiesti erilisel kohal. Siin on vähe rääkida ainult seostest, õigem oleks kõnelda tihedast läbipõimumisest ja kokkukasvamisest. Kas setu itk sai selliseks, nagu teda tunneme, ajapikku paralleelselt lauluga arenedes või reformiti varasemat itkulaadi kunagi põhjalikult juba väljakujunenud regilaulu eeskujul, seda ei julge praeguste teadmiste põhjal oletada. Küll aga võib kindlasti väita seda, et just lahutamatu side lauluga on setu surnuiku kunstiväärtuse ja elujõu olulisemaid allikaid.

Kirjandus

- Ariste, P. 1960. *Vadjalaste laule*. Tallinn
- ERIA = *Eesti rahvalaulud: Antoloogia*. 1969–1974. I–IV. Tallinn
- Honko, L. 1963. "Itkuvirsirunous." — *Suomen kirjallisuus I: Kirjoittamaton kirjallisuus*. Helsinki
- Hurt, J. 1904. *Setukeste laulud: Pihkva-Eestlaste vanad rahvalaulud ühes Rāpinā ja Vastseliina lauludega I*. Helsinki
- Hurt, J. 1905. *Setukeste laulud: Pihkva-Eestlaste vanad rahvalaulud ühes Rāpinā ja Vastseliina lauludega II*. Helsinki
- Hurt, J. 1907. *Setukeste laulud: Pihkva-Eestlaste vanad rahvalaulud ühes Rāpinā ja Vastseliina lauludega III*. Helsinki
- Kallas, O. 1894. *Lutsi maarahvas*. Helsinki
- Keem, H. 1970. *Tartu murde tekstid*. Tallinn
- Konkka, U. 1985. *Ikuinen ikävä: Karjalaiset riitti-itkut*. Helsinki
- Laugaste, E. 1963. *Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu*. Tallinn
- Loorits, O. 1957. *Grundzüge des estnischen Volksgläubens I*. Lund
- Mahler, E. 1935. *Die russische Totenklage*. Leipzig
- Nenola-Kallio, A. 1981. "Itämerensuomalaiset itkuvirret." — *Kansanmusiikki*. Toimittaneet Anneli Asplund, Matti Hako. Helsinki
- Nenola-Kallio, A. 1982. *Studies in Ingrian Laments*. (FFC 234.) Helsinki
- Pino, V., V. Sarv 1981. *Setu surnuited I*. Tallinn
- Pino, V., V. Sarv 1982. *Setu surnuited II*. Tallinn
- Rjujtjel, I., M. Remmel' 1980. "Opyt notacii i issledovanija vepsskih pričitanii." — *Finno-ugorskij muzykal'nyj fol'klor i vzaimosvjazi s sosednimi kul'turami*. Tallin, s. 169–195
- Salve, K. 1986. "O funkcijah, poëtike i sposobe ispolnenija srednevepsskih svadebnyh pričitanij." — *Muzyka v svadebnom obrjade finno-ugrov i sosednih narodov*. Tallin, s. 253–271
- Sauka, L. 1971. "XVI–XVII amžiu lietuviu raudos irjy eilėdara." — *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai*. A serija, 1 (35), t. (1971)
- SKVR = *Suomen Kansan Vanhat Runot*. 1908–1945. I–XIV. Helsinki
- Tampere, H. 1960. *Eesti rahvalaule viisidega II*. Tallinn
- Veske, M. 1879. *Eesti rahvalaulud: Esimene anne*. Tartu

KRISTI SALVE (sünd. 1942) on lõpetanud Tartu Ülikooli 1965. aastal folkloristina, töötanud Keele ja Kirjanduse Instituudi folkloristika osakonnas, avaldanud erialaseid uurimusi ja materjalikogumikke.

KAKS ITKU

Kristi Salve

Ilusad ilmalinnud
pühad pääsukesed
veel välgatavad tihedalt vepsa külatanumate kohal
kaugelt tulevad nad kevadeti tagasi
oma kaunitele kodurandadele
pesa ehitama poegi kasvatama
tuttavate katuste kaitse all
veel nad ei märka ei taha märgata
tarede tühjenemist
vanad perenaised viiakse kõrgete kalmude varjule
pannakse maasse magama
nende lapsed on jätnud oma võõraks
võtnud võõra omaks
võõrastel viludel randadel külmades kivikodades
oma lapsi kasvatavad
kodutarede ukсед lüüakse laudadega kinni
katused langevad looka
varisevad pesapaigad
vaibub vepsa keel
pühade pääsukeste vidin

*

Šondjala nōia Maša Joroškova
mälestuseks

Miks sa küll mõtlesid sellise mõtte
tegid sellise teo
seadsid end minekule
mahajääjaile teadmatuid teebruarusid pidi
arvamatuile asupaikadele
siinpoolse päikese paistmatuile
kukelaulu kuuldumatuile kohtadele
Aga polegi need kohad paljude penikoormate taga
taipamatus takistab küll teed nägemast
ometi on teispoolne me käeulatuses
meie maailmaga läbi põimunud
ainult õhuke kelme eraldab —
häält võimendav trumminahk
Sina oskasid juba siinpool olles ühendust hoida
mõistsid metsaga kõnelda
puidki pidasid inimesteks
Ehk nüüd marraskuu pilkases öös
astusid vaid üsna tasa nende hulka
üheks uueks vanade sõprade vahele
Vaimu saadetud sõnu kõneled meile siitpeale
kõrge kuusekõrve tormimühinas
leebes lehekahinas suviharja aegu.

Jüri Arrak. SILM
(Tušš, 1993)

ANTIIGI MAAILMAPILDIST SUURTE AVASTUSRETKEDENI

Raimo Lehti

Tõlkinud Kajar Pruul

AVASTUSRETKEDE AEG KUI ANTIIGI MAAILMAPILDI PÄRIJA

Mõiste “maailmapilt” võib tähistada mitmesuguseid asju ja nii-sama võib ka mõistesse “antiigi maailmapilt” mahutada laia skaalakuju kujutlusi, mis inimese ja maailma kohta on omaks võetud. Järgnevas kirjapanekus mõistan ma “maailmapildi” all füüsikalist välismaailma käsitlevat kujutluspilti, mis vähemalt mingil määral tugineb kriitilistele teabehankimismeetoditele. Neiski piirides käsitlen ma vaid üht, hiljem arutletavate teemade seisukohalt keskset eriküsimust. Vaatlen ühe näite varal küsimust, milline toime on teadmiste omaksvõtule, kinnistumisele, kasvule ja muutumisele olnud välismaailma teatavaid struktuurijooni puudutavatel kujutlustel. Mis mõju on see avaldanud “uute maailmade” — nii konkreetsete kui ka sümboolsete — avastamisele. Meie näitejuhtum puudutab küsimust, mil määral oli uusaja alguse inimeste poolt päritud maailmapildis muu kõrval elemente, mis edendasid ja inspireerisid inimestes julgust asuda uute teadmiste otsimise teele, ning elemente, mis sääraseid püüdlusi takistasid ja maha surusid.

Maailmapildi-mõiste niimoodi piiratud tarvitust võib siin vaadeldavais seoses kaitsta selle sõna ajaloolise algupära abil. Keskajal kirjutati mitmeid teoseid, mis kirjeldasid meie füüsikalist ja

Tõlke aluseks on käsikiri “Antiikin maailmankuvasta löytöretkiin” koos autori uute muudatustega. Mõningate kärbetega on soomekeelne tekst varem ilmunud kogumikus *Imago Mundi: Ihminen ja tieteen uudet maailmat*. Toim. Raimo Lehti ja Jan Rydman. Porvoo—Helsinki—Juva: Werner Söderström Oy, 1993, lk. 55–99.

geograafilist elukeskkonda ning mille pealkirjaks oli mingi variant pealkirjast "Imago Mundi", sõnasõnalises tõlkes seega "Maailma pilt". Üks sellenimeline oli ka uute maailmade avastamise kangelase Kolumbuse kõige tähtsamaks teadmisteallikaks. Raamatu oli 1410. aasta paiku kirjutanud kardinal Pierre d'Ailly, keda tuntakse ka ta nime akadeemilisema kuju Petrus Alliaco järgi. Raamat avaldati trükis kunagi 1480. ja 1483. aasta vahel Louvainis, koguteose koosseisus, kus on veel 15 muud d'Ailly teost ja ühe teise õpetlase Jean Gersoni 5 samateemalist teost. (Gillispie 1981: I, 84; Grant 1974: 630; Landström 1966: 15.)

Kolumbuse kätes leidis d'Ailly raamat — ja ühtlasi kogu antiigist pärinev maailmapilt — sellise rakenduse, missugust tolle maailmapildi-traditsiooni vahendajad ja arendajad ei oleks võimalikuks pidanud. Pierre d'Ailly ise teatab, et tema raamatu ajendiks on näidata, kuidas Piibli tekstidest õigesti arusaamise huvides on tähtis tunda maailma ehitust. Tema käsitlusobjektiks olev maailm, *Mundus*, võis toonase keelekasutuse järgi tähendada põhimõtteliselt kaht asja: kas maailmakõiksust tervikuna või siis "seda inimestemaailma", s.o maakera, selle pinda kõiges ta mitmekesisuses ning seda ümbritsevat elementide valdkonda. D'Ailly raamatu pealkirjas võib-olla tähendaski too sõna põhimõtteliselt seda esimesena mainitud, laiemat teemat, kuid tegelikult käsitleb raamat peaaegu jäägitult üksnes seda, mida me tänapäeval nimetaksime planeediks Maa. Teose kuuekümnest peatükist vaatlevad neli esimest Maast ja tähistaevast moodustuvat süsteemi kui ühtset tervikut, järgmised kümme peatükki annavad üldise kirjelduse Maa (seega maakera) põhijoontest ning raamatu põhiosa, 46 peatükki, kirjeldab detailselt eri maid ja maailmajagusid¹.

D'Ailly teose konkreetse geograafia osa jätan ma vaatlema. Antiigi ja keskaja konkreetsetest geograafilistest teadmistest

¹Vt Grant 1974: 630–632. *Imago Mundi* 1. peatükk käsitleb maailma ja selle osi üldse. Nenditakse, et maailm on kerakujuline, räägitakse, et ta koosneb neljast elemendist ja üheksast taevast, võimalik, et ka veel kümnest, liikumatust taevast ning Jumala ja õndsate asupaigast — *Caelum Empyreum*'ist. Viimati nimetatu ei kuulu d'Ailly järgi siiski filosoofia ega astronoomia valdkonda. 2. ja 3. peatükk käsitlevad taevaringe ning Päikese liikumist taevas. 4. peatükk räägib neljast elemendist ja nende paiknemisest allpool Kuud asuvatel sfääridel. Granti arvates pärineb nende peatükkide materjal Nicole Oresme'i teosest *Traite de l'esperre*.

mainin järgnevas vaid mõnd seika. Jätan kõrvale ka antiigi maailmapildi juurde kuuluva astronoomia. See antiikteaduse komponent oli küll arvatavasti tegur, mis euroopa teaduse arengut kõige rohkem mõjutas. Vaevalt et ühelgi teisel antiigi teadmistepärandi koostisosal on olnud meie teaduse matemaatilis-füüsikalistele seisukohtadele nii suurt mõju kui kreeklastelt päritud teorial planeetide liikumisest. Sedagi ma siin ei käsitle. Vormilise põhjuse selleks saan kas või asjaolust, et ka Pierre d'Ailly ei käsitle seda ainet ja et teooriatel planeetide liikumisest ei olnud tähtsust ega mõju avastusretkedega seoses. Nonde matemaatiliste teooriate mõju hakkas tugevasti avalduma alles ligikaudu pool sajandit pärast Kolumbuse mereretki, selle sündmustereaa ajal, mille oli põhjustanud Kopernikuse teose ilmumine.²

Piirdun niisiis "maailma pilti" puudutavate üldiste kujutelmadega Maast kui inimese asupaigast ja füüsikalise universumi osast. Aga selgi moel võib aine väga laiaks paisuda, nii et lihtsustan ja piiran oma vaatlust veel sellega, et keskendun eeskätt nendele mõttekujutlustele, millel 1500. aasta paiku eksplitsiitselt mõju oli, ja nendele autoritele, kelle teoste kaudu tollal nende mõttekujutlustega tuttav oldi.

Hakkame siis sel moel lihtsustatud maailmapildi-ajalugu lõpust alguse poole kerima. Juba mainitud Pierre d'Ailly (1350–1420) teos *Imago Mundi*, nagu enamik tolle aja loodusfilosoofilisi teoseid, oli kompilatsioon paljudest varasematest teostest, mida d'Ailly kohati lausa kopeeris. D'Ailly kõige otsesemaks allikaks olid Pariisis õpetanud skolastiku Nicole Oresme'i (u 1323–1382) prantsuskeelsed teosed, ennekõike maakera ja taevaskera geometriat käsitlev *Traite de l'esperie* (Õpperaamat sfäärist). Selles õpetas Oresme paljusid asju, mida me tänaseni peame sfääriastronoomia valdkonda kuuluvaks: kuidas näeb välja taevaskera pöörlemine (mida Oresme mõistagi pidas selle sfääri enese liikumiseks), kuidas toimub Päikese liikumine taevas ja kuidas nende liikumiste abil määratakse kindlaks nii taevaskeral kui maakera pinnal sellised tähtsad ringjooned nagu ekvaator, pöörijoon, po-

²Antiikastronoomiat käsitlevad näiteks kirjandusloetus mainitud Dreyer 1953; Heath 1966; Tannery 1893; Duhem 1958–1973: I–II. Selle keskaegsetest variatsioonidest leidub teavet teostes Duhem 1958–1973: III–X; Benjamin, Toomer 1971; Oresme 1968. Planeetide liikumise teooria tähtsust uusajal sündivale teadusele olen käsitlenud teoses Lehti 1989, vt ka Lehti 1984.

laarjooned jne. Üks teine Oresme'i teos, *Livre du Ciel et du Monde* (Raamat taevast ja maailmast), oli Aristotelese teose *De Caelo* prantsuskeelne tõlge, mis sisaldas ka lähteteosest märgatavalt ulatuslikumaid kommentaare, sealhulgas otseselt Oresme'i enda kirjutatud iseseisvaid uurimusi.³

Nood kaks teost sümboliseerivad üht teatavat dihhotoomiat, millega me edaspidi veelgi kokku puutume ja mis oli keskaja teadusele väga tunnuslik. Ühelt poolt võidi maailma, *mundus*'t, vaadelda abstraktse geomeetrilise struktuurina, nii et seda käsitlevat õpetust nähti matemaatika osana. Sel moel konstrueeritud "matemaatiline maailmapilt" oli enamasti ratsionaalselt ja vankumatult põhjendatud teadus; kui lisame maakera liikumisest põhjustatud muudatused, siis on suur osa sellest pädev tänapäevalgi ja selle on endale pärinud meieaegne sfääriastronoomia. Teiselt poolt saab maailma vaadelda loodusfilosoofilisest ehk toonase mõistevara kohaselt füüsika perspektiivist. Siin toetuti Aristoteleselt pärinevale, silmanähtavalt spekulatiivsele teoreetilisele konstruktsioonile maailma algprintsipiidest, *materia*'st ja *forma*'st, elementidest, mõjuvatest põhjustest jne. Mõnede punktidega sellest teooriakonstruktsioonist kohtume ka edaspidi. Selle dihhotoomia osapooli, matemaatilist ja loodusfilosoofilist maailmapilti, ei olnud alati kerge omavahel sobima panna.

14. sajandil Pariisi ülikoolis tegutsenud õpetlased suutsid kokku korjata, kommenteerida, arendada ja arvustada haridusvilju, mida oli kogutud Euroopa ülikoolides juba ligikaudu 200 aastat valitsenud traditsioonijooksul. Selle traditsiooni lähtekohaks olid kreeka teadlaste ja filosoofide teosed, mis Euroopas olid tuttavaks saanud 12. sajandil. See traditsioon kandis endas ka eespool mainitud dihhotoomiat. Skolastilise doktriini seisukohalt oli selles traditsioonis keskne osa Aristotelese teostel, mille puhul meie võime piirduda tema loodusfilosoofiliste teostega, eelkõige juba nimetatud, kosmose ehitust käsitleva teosega *De Caelo*. Matemaatilise maailmapildi alusteoseks omakorda oli Ptolemaiose suur astronoomia-alane käsikiri, mida tunti selle araabiakeelse pealkirja *Almagest* järgi. See oli keskaja õpetlastele siiski pea-

³Oresme'i kohta vt Gillispie 1981: X, 223–230, Duhem 1958–1973: IX, 202–204, 329–344; Lehti 1989: 103–110. Teose *Traite de l'esperance* mõjust d'Ailly teosele leidub palju tähelepanekuid teoses Grant 1974: 630–639. *Livre du Ciel et du Monde*'i prantsus- ja ingliskeelne väljaanne on Oresme 1968.

aegu et üle jõu käivalt raske teos ja seetõttu saadi matemaatilise astronoomia alased põhiteadmised pigemini mõnest *Almagest*'i lihtsustatud araabia lühendusest või sääraсте lühenduste põhjal koostatud lühenduste lühendustest. Kõige rohkem mõju avaldanud araabia päritolu teos oli al-Farghani ehk ladinapäraselt Alfraganuse õpperaamat.⁴

Antiigi parima teaduskirjandusega tutvumine andis 13. sajandil põhjust ulatuslikeks siinsegi käsitluse teemaga seotud loodusfilosoofilis-kosmoloogilisteks arutlusteks ja kirjatöödeks. Mõne neis osalenuga puutume kokku edaspidi; olgu siin nimetatud vaid kaht autorit, kelle mõju meie poolt lähtepunktiks valitud Pierre d'Ailly teosele on olnud eriti suur. Inglise frantsiskaaniõpetlane Roger Bacon (u 1214–u 1294) kirjutas mitmeid teoseid, millest iseäranis ta loodusfilosoofilisel entsüklopeedial *Opus Majus* oli suur mõju hilisemale kirjandusele. D'Ailly teos järgib paljudes kohtades Baconi käsitlust, vahel peaaegu sõna-sõnalt. (Näite nende autorite peaaegu identsetest tekstidest leiab teostest Grant 1974: 637 ja Landström 1966: 13.) Elementaarset geomeetrist astronoomiat omakorda käsitles samuti inglase Johannes de Sacrobosco (John of Holywood, u 1200–u 1256) teos *De Sphaera*, millest sai mitmeks aastasajaks kõige kasutatum astronoomia-alaste põhiteadmiste ülikooliõpik. Ka see teos on d'Ailly teosesse arvukalt jälgi jätnud. Skolastilisele eruditsioonile on tüüpiline see, et raske on kindlaks teha, kas on d'Ailly laenanud mõne fakti või terve tekstiosagi otse Baconilt või Sacroboscolt või siis Oresme'ilt, kes omakorda on laenanud varasematelt autoritelt. — Eelmaintud ei moodusta kahtlemata d'Ailly poolt kasutatud keskaja autorite kogu nimestikku, vaid annavad üksnes teatava "jäämäe tipu".

Tutvus antiigi kosmoloogilise traditsiooniga ei alanud ladinakeelses Euroopas 12. sajandil, vaid primitiivsemal kujul juba palju varem — õieti polnudki see traditsioon kunagi päriselt katkenud. Juba enne 12. sajandit tunti paljude rooma autorite algupäraselt

⁴9. sajandil elanud al-Farghani õpperaamat, mis tutvustas Ptolemaiuse süsteemi, oli selle süsteemi selgesti kvalitatiivne esitus ja sisaldas matemaatilist teooriat napilt. Teos tõlgiti 12. sajandil kahel korral ladina keelde ja sellest ajast peale oli see üheks tähtsamaks allikaks traditsioonilise planeediteooria kohta. Vt Gillispie 1981: IV, 541–545; Dreyer 1953: 246, 257–258; Duhem 1958–1973: II, 44–53, 204–214; III, 198–201.

ladina keeles kirjutatud teoseid. Need autorid olid elanud Roomas või Rooma varemotel moodustunud ühiskondades. Nad olid kogunud oma teadmised, sageli küllalt juhuslikul ja süsteemil viisil, varasematelt kreeka autoritelt ja aegamööda üha suuremal määral ka üksteiselt. Jäljendamisprotsessi jätkudes muutus raamatute teadmislilik sisu üha napimaks ja kummalisemaks. "Käsi kirjaliste rooma autorite" üsna suurest hulgast võime eriti sageli tsiteeritud autoriteetidena välja noppida esimesel kristlikul sajandil elanud Pliniuse (Gaius Plinius Secundus, 23–79 pKr), 5. sajandil elanud Macrobiuse (Ambrosius Theodosius Macrobius, 395–423) ning antiigi ja keskaja murdekohal elanud Sevilla piiskopi Isidoruse (u 560–636). (Nende ja teiste rooma autorite teoste kohta vt Stahl 1962; Lehti 1984: 7–10.) Nende autorite teostes segunevad muinasjutt ja tõde sageli õige hämmastaval moel. Veel 16. sajandil apelleeriti neile üleüldiselt kui suurtele autoriteetidele. Just neile ja sama tasemega teadmisallikaile toetumine tekitab kummalise ebahütluse 16. sajandi intellektuaalses pärandis.

Rooma käsi kirjaliste autorite teosed taanduvad omakorda sama tüüpi, kuid tasemelt kõrgematele kreeka kosmoloogiateadmiste kogumikele. Neist tuntuimad on Geminose (u 70 eKr), Kleomedese (u 40 pKr ?) ja Smürna Theoni (u 130 pKr) filosoofiakoolkondade õpetuslikel eesmärkidel kirjutatud teosed. 16. sajandini mõjutasid nad ladinakeelset Euroopat, peamiselt rooma autorite vahendatud variatsioonidena.

Kogu selle teadustraditsiooni esiisad leiame kreeka teaduse ja filosoofia suurmeeste teostest. Säilinud on neist ennekõike Ateena filosoofide Platoni (429–348 eKr) ja Aristotelese (384–322 eKr), hellenistliku perioodi matemaatikute Eukleidese (u 300 eKr) ja Archimedese (287–212 eKr) ning kreeka astronoomia pealiinid kokku koondanud Ptolemaiose (u 85–165 pKr) teosed. Need omakorda muidugi võlgnevad tänu paljude teiste teadlaste ja filosoofide teostele. Nende ajalugu ja seega ühtlasi kreeka maailmapildi eri variatsioonide ajalugu ei hakka me siin lähemalt puudutama, vaid piirdume selle maailmapildi teisenduste ja mõjutuste vaatlemisega tema ajaloolisel rännakul uusaja Euroopa suunas.

Keskset rolli selles teadmiste ja meetodite rändamises mängisid araablased. Nemad arendasid antiigilt saadud pärandit mitmeski mõttes iseseisvas suunas. Intellektuaalses pärandis, mille sai ladinakeelne Euroopa, oli palju komponente, mis ilmselgesti

olid pärit just araablaltelt; üheks selliseks oli näiteks arvutustehniliselt kasutuskõlblike aritmeetiliste ja trigonomeetriliste meetodite omaksvõtt. Maailmapildipärandis, mille ajalugu me siin uurime, on araablaltelt saadud ainest ometigi üksnes mõne üksikasja jagu. Lihtsuse huvides jätan järgnevas araablaste eneste aktiivse panuse kõrvale, mõni mainimine välja arvatud.

Euroopalike teaduste sünniajastu, mida "teadusrevolutsiooniks" nimetatakse, ei tähendanud sugugi üksnes ega isegi eeskätt antiikautoriteetide õpetustest loobumist või aktiivset vastuseisu neile. Pigem võiks tema vahekorda antiikpärandiga iseloomustada nii, et vähehaaval õpiti aru saama, kes on halvad ja kes head autoriteetid. 16. sajand tõi kaasa lahtiütlemise halbade autoriteetidest nagu Plinius, Macrobius ja Isidorus ning nende asendamise paremate autoriteetidega nagu Eukleides, Archimedes ja Ptolemaios. Muidugi tähendas see ühtlasi ka autoriteetide ahistava positsiooni murenemist, sest siis, kui autoriteete aktsepteeritakse või hüljatakse asjatundliku hindamise ja kriitika põhjal, ei valitse enam inimeste meeli autoriteediusk selle sõna rususvas tähenduses.

Kolumbuse aeg oli veel paljuski halbade või vähemalt küsitavate autoriteetide aeg. Osa nende vahendatud teabest oli siiski tõene. Asume nüüd jälgima mõne Kolumbusele mõju avaldanud maailmapildi-komponendi teekonda läbi aja, mis juba tollal oli kestnud kuni paar tuhat aastat.

MAA KERAKUJULISUS

Uskumatu küll, kuid tänapäevalgi arvavad paljud, et Kolumbuse kaasaegsed pidasid Maad lapikuks nagu pannkook. Ometi oli nägemus Maa kerakujulisusest traditsioonilise maailmapildi kõige vanemaid koostisosi ning — kõige pimedama keskaja suhteliselt lühikest perioodi arvesse võtmata — õpetlased ja üldse asjaga kursis olijad tunnistasid selle üleüldiselt õigeks juba ligikaudu alates 5. sajandist eKr. (Sellega ma muidugi ei mõtle, et asi oleks "üleüldiselt" heaks kiidetud, kui näiteks oleks korraldatud ses küsimuses rahvahääletus. Leidub ju tänapäevalgi lapiku maa poolehoidjaid.)

Õpetus kerakujulisest Maast oli osa laiemast "kahe kera universumit" käsitlevast õpetusest. Selle järgi moodustas kerakujuline tähistaevas maailmakõiksuse välispinna ja universumi keskel asus niisamuti kerakujuline Maa. Niisugust üldpilti universumist

õpetasid kõik "Imago Mundi" või "De Sphaera" tüüpi teosed, millest Kolumbuse-aegsed inimesed hankisid oma maailmapildi.

Selle kohta, kes esimesena tuli mõttele kerakujulisest kosmosest, annavad kreeka allikad veidi lahkuminevaid andmeid. Üsna üldiselt kalduti arvama, et kõige esimesena tegi seesuguse oletuse Elea koolkonna filosoof Parmenides 5. sajandi keskpaiku eKr. Kreeka varajastest filosoofidest jutustades kirjutab Diogenes Laertios tema kohta: "Ta oli esimene, kes kuulutas, et Maa on kerakujuline ja asub universumi keskkohas." Tõsi küll, toosama Diogenes kirjutab ka veelgi varem elanud Pythagorase puhul: "[---] elemendid muutuvad ja lähevad täienisti üle üksteiseks ja ühinevad, et moodustada hingestatud, mõistuslik ja kerakujuline universum, mille keskel asub Maa, ning ka Maa ise on kerakujuline ja kõikjal asustatud." See lugu on vist küll siiski näide sellest, kuidas hilisemad autorid kaldusid sageli pidama veidi müütilise Pythagorase teeneks mitmeid ilmselgesti hoopis hilisemaid leiutisi. (Diogenes Laertios 1979–1980: II, 342–343, 429–433. Vrd Duhem 1958–1973: I, 8; Dicks 1970: 50–52; Dreyer 1953: 19–22; Neugebauer 1975: II, 576; Thesleff 1972.)

Me ei hakka siin juurdlema selle üle, mis pani kreeka loodusfilosoofe tegema sellist julgena ja argiarusaamade vastasena tunduvat oletust kerakujulisest Maast. Kas põhinesid selle motiivid vaatlustel või omistati tähistäeva oletatav kerakujulisus analoogia põhjal ka Maale? Silmanähtavalt spekulatiivsel viisil põhjendab Maa kerakujulisust pütagorlikelt filosoofidelt mõjutusi saanud Platon, kes kerakujule viitab ennekõike kui täiuslikemale ja Jumala analoogiaga sobivale kujule. Neil spekulatsioonidel oli tugev mõju kogu keskaja ja renessansi jooksul kuni Keplerini välja⁵. Tugeva ja kaua mõju avaldanud põhjenduse Maa ja maailma kerakujulisusele andis Platoni õpilane Aristoteles. Lükka tema esitatud argumentatsiooni tutvustamise edasi meie vaatluse hilisemasse järku ning käsitleme siin seda, kuidas kerakujulisust motiveeriti tähistäeva kohta tehtud tähelepanekutega ning kuidas

⁵Vt Bialas 1982: 20–21; lk 22 arvab autor, et antiikastronoomia ei tuginenud eeskätt siiski mitte spekulatsioonile, vaid vaatlustulemustele, mida matemaatika abil püüti sobitada kindlakskujunenud süsteemi. Eriti tõid küsimuse Maa kerakujulist esile astronoomid-vaatlejad ja geograafid. Kerakujulist universumit käsitlevat teoloogilise varjundiga spekulatsiooni olen kirjeldanud teoses Lehti 1989, lk 277–284; samas on ka viiteid muule kirjandusele.

kerakujulisuse-oletus võimaldas luua noid tähelepanekuid seletava koherentse ja loogilise süsteemi. Jätan siin täiesti kõrvale Maa liikumise küsimuse. Kuni suurte avastusretkede ajani oli Maa positsioon liikumatu maailmakeskmene enam-vähem üksmeelselt aktsepteeritud tõsiasi.

Maa kerakujulisuse põhjendamiseks esitati antiikajal palju tõestuskäike, mis põhinesid kas maapealsetel või tähistaeva kohta tehtud tähelepanekutel. Viimased viitasid eriti sellele, et kui liikuda Maa pinnal lõuna või põhja suunas, siis vaadeldavate tähtede kõrgus muutub: lõuna suunas liikudes kerkib horisondi tagant üha uusi tähti nähtavale ja põhja suunas liikudes tõusevad põhjataeva tähtkujud taevas aina kõrgemale. Sellest põhjendusest on paljud autorid esitanud eri versioone. Näiteks Kleomedes kirjutab oma käsikirjas:

“Kõigepealt: maapealsed horisondid muutuvad, mistõttu kõik inimesed ei näe põhja ja lõuna suunas ühtesid ja samu tähti ega sama pooluse kõrgust ega ühesuurust arktilist ringi [=ringjoon taevas, mis eraldab põhjataevas alati nähtavad tähed sellistest, mis tõusevad ja loojuvad] ega isegi ühepikkusi öid ja päevi. See kõik näitab selgesti, et Maa kuju on kerajas. Kui nimelt oletada teistsugust kuju, siis ei saaks ükski neist nähtustest sel moel aset leida; ainult kera pinnal saavad asjad niiviisi toimuda.” (Kleomedes 1980: 118; vrd Duhem 1958–1973: I, 471.)

Üsna samasuguse põhjenduse esitab Ptolemaios oma *Almagest*'i I raamatu 4. peatükis. Sel viisil saab põhjendada kumerust põhja—lõuna suunas; ida—lääne-suunalist kumerust tuleb põhjendada teisiti. Ptolemaios teeb seda nii:

“Tõdemuseni, et meeleliste tähelepanekute järgi on Maa ka tervikuna vaadatuna kerakujuline, võib ehk kõige paremini jõuda järgmisel viisil. Kõik Maa asukad ei näe Päikese, Kuu ega teiste tähtede tõusu ega loojumist ühel ajal, vaid ida pool asujad näevad varem, lääne pool asujad hiljem. Paneme nimelt tähele, et samal hetkel toimuvad varjutusnähtused ja iseäranis kuuvarjutused ei toimu ühel ja samal tunnil, s.t keskpäevatunnist ühepalju erineval tunnil, vaid, nagu kõik vaatlejad on tähele pannud, kaugemal idas asuvate vaatlejate ülestähenduste järgi on need tun-

nid hilisemad kui kaugemal lääne pool asuvate vaatlejate omad.” (Ptolemaios 1963: I, 10.⁶)

Samasugused põhjendused Maa kerakujulisusele esitab 13. sajandil Sacrobosco oma õpikus ja hiljemalt seejärel korratakse neid kõigis ladinakeelse Euroopa “maailma pildi” esitustes. Sacrobosco versioon on niisugune:

“Et Maa on kumer nii põhja—lõuna-suunas kui ka vastupidi, seda võib tõestada nii. Põhja pool elavatele inimestele on mõned tähed alati nähtavad, ja nimelt need, mis asetsevad põhjapooluse lähedal, aga mõned tähed omakorda on nende inimeste eest alati varjatud, nimelt need, mis asetsevad lõunapooluse läheduses. Kui niisiis keegi liigub põhjast lõuna poole, siis võib ta liikuda nii kaugele, et tähed, mida ta varem alati nägi, hakkavad loojuma, ning neid tähti, mis loojuma hakkavad, on seda rohkem, mida kaugemale lõunasse ta jõuab. Ja seesama rändur võib nüüd näha tähti, mis varem alati tema pilgu eest varjatuks jäid. Vastupidine lugu juhtub sellega, kes liigub lõunast põhja poole. Just Maa kumerus ongi niisuguse asjaolu põhjuseks.

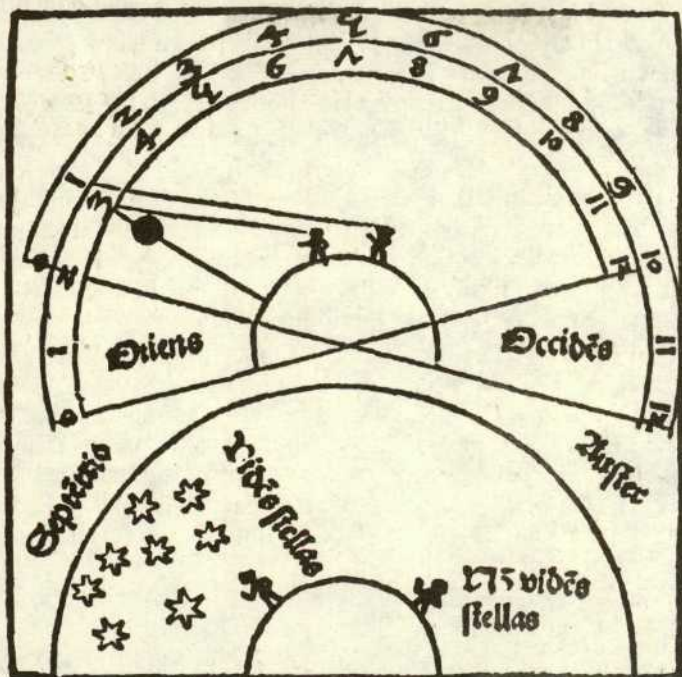
Järgmiseks: kui Maa oleks ida—lääne-suunas lame, siis tõuseksid tähed ühel ja samal ajal nii neile, kes elavad läänes, kui ka neile, kes idas. See aga ei ole nii.

Järgmiseks: kui Maa oleks lame põhjast lõunasse ja vastupidi, siis tähed, mida keegi alati näeb, oleksid talle nähtavad hoolimata sellest, kuhu ta ka liiguks. See aga ei ole nii. Inimese silmale näib Maa lame sellepärast, et ta on nii suur.” (Sacrobosco 1568: fol B7v; Grant 1974: 444; vt ka Lehti 1984: 23–29.)

Ainuüksi maapealsetele tähelepanekutele toetuv argument, mis puudutab avamerele purjetava laeva kadumist silmapiiri taha, näib olevat pärit geograaf Strabonilt. Seegi esineb seejärel üleüldiselt — näiteks Kleomedesel järgmisel kujul:

“Edasi: kui me purjetame merel ja hakkame lähenema rannale, siis kõige esimeseks näeme mäetippe, kuna muu on veel kumeruse taha peidetud. Teekonna jätkudes, kui ületame selle kumeruse, näeme järgmiseks mägede nõlvu ja jalameid. Teiselt poolt: meremeestel endil laevas on kombeks saada kumeruse poolt põhjustatud nägemistakistusest jagu sel teel, et nad tõusevad

⁶Kohe seejärel annab Ptolemaios üsna Kleomedese laadis ülevaate sellest, kuidas teistsugused mõeldavad Maa kujud võimatuks osutuvad. Vrd Duhem 1958–1973: I, 478–479; Dicks 1970: 77–82.

Joonis 1. Maa põhja—lõuna-suunalist kumerust põhjendati sellega, et põhjast lõunasse liikudes muutub tähtede nähtavus (alumine pilt), ja ida—lääne-suunalist sellega, et kuuvarjutus toimub kohaliku aja järgi eri aegadel idas või läänes olijaile (ülemine pilt; vrd joonist 10). Põhjendusd pärinevad antiikastronoomidelt ja neid korrati ladinakeelse Euroopa õpperaamatutes üha uuesti. Joonis on pärit 13. sajandil elanud Johannes de Sacrobosco raamatu 1494. aastal trükitud väljaandest.

masti otsa ja vaatlevad sealt kõiki neid paiku, mis laevatekilt või trümmist vaadates jäävad nähtamatuks. Teiselt poolt: kui laev eemaldub rannast, siis esimesena kaob silmist laeva kere, kuigi mast ja taglas on veel nähtaval, ja kui laev saabub ulgumerelt ja läheneb rannale, siis vastavalt on enne näha mastid, kuna leava-

kere on veel täielikult veekumeruse peidus. Kõik need järeldused osutavad selgesti Maa kerajale kujule, peaaegu sama hästi kui geomeetriline tõestus.” (Kleomedes 1980: 118. Selle argumendi esinemise kohta Strabonil vt Aujac 1966: 147; Bialas 1982: 25.)

Seda positiivset kerakujulisuse-tõestust täiendasid õpperaamatud vahel pisut burlesksete tõestustega sellest, kuidas Maa teatavad teistsugused kujutletavad kujud ei ole täheldatud nähtustega kooskõlas. Näiteks Kleomedes loetleb Maa kuju puhul järgmisi alternatiive: “Maa kuju on kas lame ja lapik või sügava lohuna õõnes või püramiidikujuline või kerajas.” Lameda ja lapiku kuju välistab Kleomedes järgmise järelduskäiguga:

“Kui Maale oleks antud lame ja lapik kuju, siis oleks kõigil inimestel üks ja ühine silmapiir. [---] Kui oleks ainult üks silmapiir, siis toimuksid tõusud ja loojangud kõigi inimeste jaoks ühel ja samal hetkel. Nii aga siiski tegelikult ei juhtu, vaid vastupidi: on tähele pandud, et neis asjus on Maa eri piirkondade vahel suuri erinevusi, sest paikkonnast sõltuvalt tõuseb Päike eri ajal. Õeldakse, et pärslasi idas hakkab Päike valgustama neli tundi varem kui iberlasi läänes.”

Toonud veel teisi, nii Maa lapikut kui ka õõnsat kuju ümberlökkavaid tõendusid, jätkab Kleomedes nii:

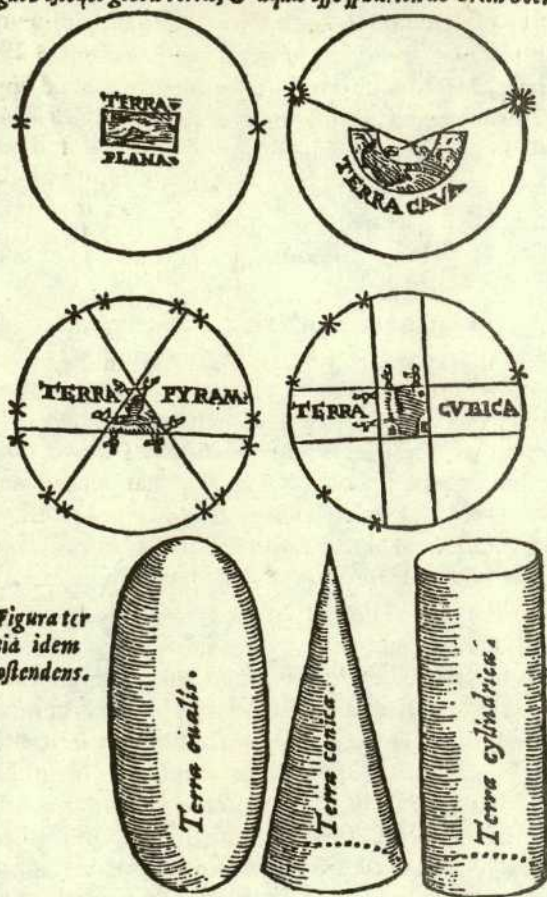
“Järgmised argumendid näitavad meile, et Maale ei ole antud ka õõnsaks uuristatud kuju.

Kui tal oleks niisugune kuju, siis koidaks päev iberlastele varem, kui ta koidab pärslastele, sest Maa serva kerkimine ülespoole looks nägemistakistuse neile inimestele, kes elavad serva lähedal, samas ei häiriks see põrmugi nende vaadet, kes elavad kaugemal. Tõepoolest: alati, kui Päike paistab sügavasse anumasse, on anuma päikesepoolne serv kiirte eest varjus, samas kui vastasserv on valguse käes. Kui Maa kuju oleks õõnes, siis tekiks unuversumis samasugune olukord. Inimesed, kes elavad läänes, oleksid esimesed, kes päikesetõusuga kohtuksid. Tegelikkus näitab meile vastupidist.”

Jätkanud Maa õõnsa kuju võimatuse demonstreerimist, lisab Kleomedes järgmist:

“Kui Maa oleks nelinurkne ja kuubikujuline, siis vältaks päev kuus tundi ja öö kuus tundi, sest kuubi iga tahk oleks valgustatud kuue tunni jooksul.

Figura ostēdet globū terra, & aqua esse sphericū ab Or. in Occ.

Figura ter
tia idem
ostendens.

Joonis 2. Kleomedese tõestused, miks Maa ei saa olla tasane, õõnes lohk, püramiidi- ega kuubikujuline; neidki korrati üha uuesti. Francesco Barocio 1570. aastal ilmunud teoses *Cosmographia* täiendati neid tõestusi, lisades veelgi võimalikke kujusid, mida Kleomedes polnud maininud. Joonis on võetud teose 1585. aasta trükist.

Kui Maa oleks püramiidikujuline, siis oleks iga tahk valgustatud kaheksa tundi.”

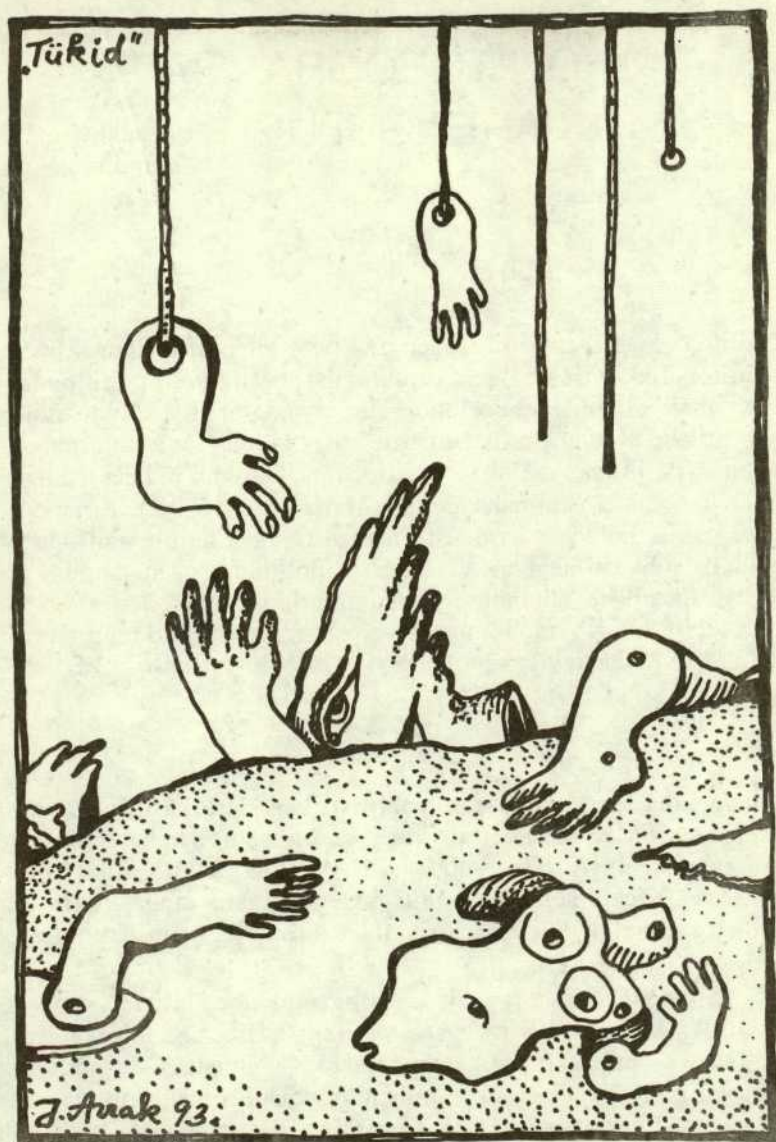
Tõdeme, et Kleomedese geomeetria siin pisut lonkab, sest neis juhtumeis ajab ta segi tasapinnalised ja ruumilised kujundid: oma põhijärelduse on ta teinud tasapinnaliste kujundite põhjal. Seesugused segadused on hilisemale, Kolumbuse-ajani püsivale õpikutraaditsioonile täiesti tüüpilised.

Igal juhul jõuab Kleomedes oma suureks rahulduseks lõpuks tulemuseni: “Et need nähtused niisiis osutavad, et ükski neist kujudest Maale ei sobi, siis on ta [---] tingimata kerakujuline.” (Kleomedes 1980: 114–118.)

Kleomedese “tõestus” võib tunduda meile puudulik: see ei näita ju veel sugugi, et Maa ei võiks olla näiteks kohvitassi- või kringlikujuline. Siiski esitasid põhijoontes samasuguse tõestuse paljud hilisemadki autorid, isegi Ptolemaios *Almagest*’i peatükis I 4 (Ptolemaios 1963: 11). Sacrobosco kiituseks tuleb öelda, et tema oma õpperaamatus seesuguseid tõestusi ei anna, kuid muudel ladinakeelse Euroopa autoreil esineb neid küll, isegi veel nii hilja kui 1585. aastal Francesco Barocio õpperaamatus, kus seda tõestust täiendab mõjurikas illustratsioon (Lehti 1984: 83–84).

Kõik siiani mainitud Maa kerakujulisuse tõestused on põhimõtteliselt ebatäiuslikud: nad viitavad üksnes sellele, et maapind on kumer, aga ei näita, et tegu oleks just nimelt kerapinnaga. Ilmselt on antiikajal seegi küsimus kõne all olnud, kuid minu teada ainuke asjasse puutuv märges leidub Pliniusel. Ta nimetab võimalust, et Maa võiks olla “korrapäratu kera, nagu männikäbi” (Plinius 1979: II, 161; I, 296–297; vrd Tannery 1893: 104). Küsimus Maa kuju võimalikust kõrvalekaldumisest kerakujust kerkis tähelepanuväärse probleemina esile alles 18. sajandil; puudutame seda järgmises peatükis. Kreeka loodusfilosoofid esitasid lisaks eespool tutvustatutele ka teistsuguseid põhjendusi, mis määratlesid kumera kujuga Maad otseselt kerana; nende juurde tuleme tagasi aristotellust käsitlevas peatükis.

(Järgneb)

Jüri Arrak. TÜKID
(Tušš, 1993)

POLIITGEOGRAAFIA ARENGULUGU

Ott Kurs

Poliitgeograafia (poliitiline geograafia) uurib poliitiliste nähtuste piirkondlikku eripära: nende muutumist ja valitsevate poliitjõudude vahetekord, pidades seejuures silmas geograafiliste olude mõju poliitikale ning poliitiliste otsuste mõju loodus- ja kultuurmaastikule (Poliittinen... 1980). Poliitgeograafiat võib pidada teadusliku geograafia vanimaks haruks (Matznetter 1977: 1). Erinevalt geograafia muudest harudest kasutab traditsiooniline poliitgeograafia rohkesti naaberteaduste, eriti politoloogia, majandus- ja sotsiaalteaduste, sõjanduse ja ruumiuurimise meetodeid (Politsche... 1970). Ta on läbinud terve rea arenguastmeid ning tal on olnud ka rohkesti tagasilööke, eriti pärast Teist maailmasõda.

EELLUGU

Geograafia nimetus pärineb teatavasti Vana-Kreekast, kus ta tähendas nii Maa kirjeldamist kui joonistamist (tänapäeva mõttes — kaardistamist). Herodotos (u 484–425 eKr), euroopaliku “ajaloo isa” (Cicero sõnad) oli ühtlasi ka geograafia rajajaks. Herodotos sai tuntuks nii Maa kirjelduste kui ka joonistuste poolest. (Beck 1982: 11.)

Riikide tekkimisest peale on geograafilisi teadmisi kasutatud poliitika huvides. Nii oli see veel enne Kreeka linnriike ehk poliseid — millest poliitika-sõna tulebki — muistses Mesopotamias, Egiptuses ja Foiniikias ning muidugi hilisemates riikides — Roomas, Bütsantsis ja Araabia islamimaades, rääkimata kesk- ja uusaja Euroopa riikidest, kust saadeti andmete kogumiseks teistesse maadesse diplomaate ja uurimisreisijaid. Näiteks võiks tuua itaallase (veneetslase) Giovanni Battista Ramusio (1485–1557),

eriti aga inglase Richard Hakluyti (1552–1616) tegevuse. Rikkalikult on teaduseelse pragmaatilise poliitgeograafia põhialuseid Prantsuse marssali Sébastien Le Prestre de Vaubani (1633–1707) teoses *Un Projet de dîme royale* (1707).

Teaduslikult arvestatavaid poliitgeograafilisi algeid võib leida prantsuse majandus- ja õigusteadlase Jean Bodini (1530–1596) ning filosoofi Charles de Montesquieu (1689–1755) töödest. Bodin rõhutas geograafilise asendi mõju poliitilisele elule. Montesquieu teose *De l'esprit des lois* (1748) järgi on kliimal suur tähtsus inimühiskonna kultuuriliste ja poliitiliste seaduspärasuste arengule. Prantsuse majandusteadlane Anne Robert Jacques Turgot (1727–1781) käsitles Montesquieule toetudes 1750. a geograafilist seisundit ja poliitilist protsessi distsipliinis, mida ta nimetas *géographie politique* (Ante 1981: 11). Turgot' järgi on poliitiliseks ja majanduslikuks tegevuseks vaja häid geograafilisi teadmisi (Ante 1985: 30).

Poliitgeograafia tõelised eelkäijad olid siiski sakslased Johann Michael Franz (1700–1763, põhiteos *Der Deutsche Staatsgeographus*, 1753) ja Anton Friedrich Büsching (1724–1793, *Vorbereitung zur gründlichen und nützlichen Kenntnis der europäischen Reiche und Republiken*, 1761). Neist võttis eeskuju Albrecht von Roon (1803–1879, *Militärische Länderbeschreibung von Europa*, 1837) (Politische... 1970). Filosoof Immanuel Kant (1724–1804) eristas matemaatilise ja füüsikalise geograafia kõrval omaette osana ka poliitilist geograafiat (Ante 1985: 31). Kanti poliitgeograafias on looduse ja inimese suhete tagajärgi ning "maailma rahvuste ja rahvaste olukorda" hinnatud kahel omavahel läbipõimunud viisil. Esiteks vaadeldakse seda, kuidas mõjutasid inimese seisundit juhuslikud ja lühiajalised tegurid nagu valitsusevahetused, territoriaalanneksioonid või poliitilised intriigid. Teine lähenemisviis pakub maade asendi ja seisundi, toodete, kaubanduse, kommete ja rahvastiku analüüsi näol püsivamaid tunnusjooni. Vastastikku seotult mõjutavad kogupilti mõlemad lähenemisviisid (Büttner, Hoheisel 1980: 59).

Üldiselt asuvad uusaja poliitgeograafia juured 17.–19. sajandi statistikas ja riigiteaduses. Esimene neist sai saksa ülikoolides õppeaineks 17. sajandil. Selles käsitleti kvantitatiivselt riigisiseseid poliitilisi, majanduslikke ja sotsiaalseid seoseid. Eriliselt on

esile tõstetud Leibnizi memorandumit riiki iseloomustavatest tabelitest (*Entwurf gewisser Staatstafeln*) hertsog Ernst Augustile aastaist 1680–1685 (Boesler 1983: 21). Seda laadi skeeme ja kameraalstatistikat kasutati kuni 19. sajandi keskpaigani. Tuntumad autorid olid Franzi ja Büschingi kõrval veel G. Achenwall (*Staatsverfassung der heutigen vornehmsten europäischen Reiche und Völker im Grundrisse*, 1768) ja J. C. Gatterer (*Ideal einer allgemeinen Weltstatistik*, 1773). Statistika “nooruspäevil” kavatseti paigutada sinna ka riigiteadus (Kjellén 1940: 23). Erinevalt ajaloolistest ülevaadetest käsitleti riigiteaduslikes töodes kaasaegseid riike ja nende osi (Boesler 1983: 22). Riigiteaduslike ja statistiliste käsitlustega paistsid silma ka omaaegsed uurimisreisijad. Näitena võiks tuua Peter Simon Pallase (1741–1811) ja teadusliku geograafia alusepanija Alexander von Humboldti (1769–1859) koostatud kirjeldused kahe suure impeeriumi osadest.

18. sajandi suurimaid uurimisreisijaid P. S. Pallas (alates 1768. aastast Peterburi TA liige) juhatas ekspeditsioone Venemaa koosseisu lülitatud Volgamaale, Uuralisse ja Siberisse (1768–1774) ning Uus-Venemaale ja Krimmi (1793–1794). Nende reise kirjeldustes (Pallas 1771–1773, 1799–1801) on loodus- ja rahvateaduse materjali kõrval rohkesti ka statistilist ja riigiteaduslikku andmestikku. Pallase geograafilisi töid ja reisikirjeldusi (kokku 31 teost) tõlgiti vene, prantsuse, inglise ja itaalia keelde; ka August von Hupel (1737–1819) avaldas tema Venemaa-reisikirja katkendeid Maini-äärses Frankfurdis ja Leipzigis (Wendland 1992: 438, 441).

Humboldt tegi aastail 1799–1804 ulatusliku uurimisreisi Hispaania Ameerika-valdustesse, kus ta loodusteaduslike uuringute kõrval tegeles ka maade- ja riigiteaduslike küsimustega. Tema sellealastest töödest tuleb esile tõsta teoseid Kuubast (Humboldt 1826) ja Uus-Hispaaniast (Humboldt 1811). Kaheosalises Kuuba-teoses analüüsitakse algul riigi kaarti ning seejärel antakse maateaduslik ülevaade kõikidest keskustest ja piirkondadest. Kuubat võrreldakse teiste Lääne-India saarte ning Hispaania valdustega Ameerikas. Eraldi peatutakse suhkrutootmisel. Rahvastikutabeleis teose lõpus on toodud asulate ja piirkondade kogurahvastik ja orjade arv. Viieosaline Uus-Hispaania käsitlus on eriti põhjalik. Esimeses köites (456 lk) analüüsitakse Uus-Hispaania

atlast ning iseloomustatakse loodusolusid ja rahvastikku. Teine köide (522 lk) tutvustab rahvastiku rassilist koosseisu ja statistikat, kolmas (419 lk) — põllumajandust ja maavarade kaevandamist. Neljandas köites (564 lk) jätkatakse kaevanduste käsitletu ning iseloomustatakse tööstust ja kaubandust. Viimas köites (350 lk) iseloomustatakse riigi tulusid ja kaitsejõude ning esitatakse ulatuslikud registrid.

19. sajandi alguseks oli tekkinud siiski selge vahe loodusteadustele suundunud geograafia ja riigiõpetuse vahel. Viimane hõlmas tavaliselt vaid entsüklopeedilis-poliitilist maakirjeldust, kus oli andmeid riigi, kliima, liikluse, piiride, territooriumi suuruse ja geomeetrilise kuju, tooraineallikate ning asendi kohta. 19. sajandi riigiteadus ei kajastanud enam Bodini, Voltaire'i, Montesquieu ja Turgot' vaateid (Boesler 1983: 23).

KAASAEGSE POLIITGEOGRAAFIA RAJAMINE FRIEDRICH RATZELI POOLT

Kaasaegne teaduslik geograafia sai alguse Saksamaalt, kus 19. sajandil tegutsesid sellised suundarajavad teadlased nagu Alexander von Humboldt, Carl Ritter (1779–1859), Ferdinand von Richthofen (1833–1905) ja Friedrich Ratzel. Järgnevalt vaatlengi Friedrich Ratzeli elu ja tööd.

Friedrich Ratzel sündis 30. augustil 1844 suurhertsogi kamerteenri perekonnas Karlsruhe Badenis. Rikkalik lossiraamatukogu pakkus mitmesugust lugemismaterjali ning üks aednikest õpetas teda taimi tundma. Juba 13-aastaselt oli Ratzel koostanud suure herbariumi. Vanemad soovisid, et poeg õpiks kaupmeheks või inseneriks (Bassin 1987a: 123), kuid 1858. aastal sai temast hoopis Kraichgau külaapteekri õpilane. Pärast nelja-aastast õpiaega töötas Ratzel lühikest aega assistendina Zürichi ja Krefeldi lähistel, misjärel loobus apteekri tegevusest. Sooritanud 1866. aastal küpsuseksamid, õppis ta Karlsruhe ja Heidelbergis geoloogiat, zooloogiat, paleontoloogiat ja mineraloogiat ning promoveerus 1868. aastal *summa cum laude*, tööga võrdleva anatoomia alalt. Jätkanud samal aastal välitööid Sète'i laguunijärvedes, kuulus ta Montpellier's tollase juhtiva botaaniku Charles Mar-

tini loenguid. Teeninud raha *Kölnische Zeitung*'i kirjasaatjana, reisis ta Marseille', Nizza, Genova, Firenze, Rooma ja Messina kaudu 1869. aastal tagasi Heidelbergi. Pärast seda töötas ta ajakirjanikuna, loobudes oma sõprade meelehärmiks Stuttgardi loodusajaloo muuseumi assistendi kohast. Elanud sügisel 1869 Jenas ja Dresdenis, siirdus ta Berliini, kus alustas malai keele õpinguid. Reis Kagu-Aasiasse jäi siiski ära, sest 1870. aastal puhkes Preisi—Prantsuse sõda. Ratzel läks vabatahtlikult rindele, kus teda autasustati vapruste eest raudristiga. Sõjaväljal sai ta kaks korda haavata ning lasti seejärel koju. Järgnevalt õppis ta ungari keelt, tutvus Budapestis Doonaumaade probleemidega ning külastas Transilvaaniat (sks Siebenbürgen, ungari Erdély), Valahhiat ja Bukoviinat. Pärast lühemat peatumist Münchenis reisis ta Lipari saartel, Sitsiilias, ronis kaks korda Etna tulemäele, tegi uusi reise kuni Itaalia Alpideni. Juulis 1873 siirdus ta kaheks aastaks USAsse, Kuubale ja Mehhikosse. Naasnud 1875. aastal Saksamaale, sai ta eradotsendi koha Müncheni tehnikaülikoolis (Bassin 1987a: 124). Järgmisel aastal habiliterus ta samas uurimusega hiinlaste väljarändamisest. Detsembris 1876 sai Ratzel tehnikaülikooli erakorraliseks, 1886. aastal korraliseks professoriks. Münchenis, nii nagu ka hiljem Leipzigs, osales ta poliitilistes organisatsioonides, mis taotlesid Saksamaale asumaade soetamist ja Saksa riigi huvide kaitsmist maailmas (Bassin 1987a: 125). 1886. aastal kutsuti ta Berliini loodusgeograafia professoriks siirdunud Ferdinand von Richthofeni järglaseks Leipzigi, kus töötas kuni oma äkilise surmani 9. augustil 1904 (Beck 1982: 164–167).

Darwini ja Ernst Haeckeli teoste uurimine ning isiklikud sidemed Moritz Wagneriga (1813–1887) viisid Ratzeli alguses loodus-, eriti biogeograafia juurde. Oma uurimust hiinlaste väljarändamisest nimetas ta lisandiks kultuuri- ja kaubandusgeograafiale. Järgnesid teosed USA füüsikalisest geograafiast (*physikalische Geographie*) (1878) ja kultuurigeograafiast (1880). Hilisemas väljaandes (Ratzel 1893) nimetas ta USA maateadusliku käsitluse teise osa Friedrich Büschingi eeskujul "Poliitiliseks geograafiaks, milles on jälgitud iseäranis loodustingimusi ja majandussuhteid". Järgmiseks sammuks oli antropo- ehk inimgeograafia kui teadusharu rajamine. 1882. aastal ilmunud suurteost nimetab

Ratzel "Antropogeograafiaks ehk maateaduse ajaloole kohaldamise põhijoonteks" (*Anthropo-Geographie oder Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte*). Hilisemates väljaannetes jääb selline nimetus teose esimesele osale. Teise osa pealkirjaks pannakse "Inimese geograafiline levik" (vt Ratzel 1975). 1885–1890 järgnes kolmeköiteline teos rahvateadusest (*Völkerkunde*) (Beck 1982: 167–169, 172). Tollal peeti rahvateadust ehk etnograafiat geograafia osaks. Saksa keele piirkonnas tehakse kuni seniajani vahet oma rahva (*Volkskunde*) ja võõrrahvaste etnograafia (*Völkerkunde*) vahel.

Ratzeli inimgeograafia ja rahvateadus kuulusid biogeograafia alaliikide hulka. Järgmiseks sammuks oli Ratzelil riigi- ja majandusteaduse sidumine geograafiaga ning nende baasil täiesti uue teadusliku käsitluse rajamine. Tulemuseks oli *Politische Geographie* (Ratzel 1897). Teose esimese ja teise trüki (Ratzel 1903) täielik pealkiri "Poliitgeograafia ehk Riikide, liikluse ja sõja geograafia" viitab veel riigiteaduse traditsioonidele, kuid sisu on siiski midagi muud. Teose 25 peatükki jagunevad osadeks: 1) seos maapinna ja riigi vahel, 2) ajalooline liikumine ja riikide kasv, 3) riikide ruumiline kasv, 4) asend, 5) ruum, 6) piirid, 7) siirded maa ja mere vahel, 8) vee maailm, 9) mäestikud ja tasandikud. Inim- ja poliitgeograafiale on pühendatud ka Ratzeli viimased tööd — kaheosaline teos võrdlevast maateadusest (*Die Erde und das Leben: Eine vergleichende Erdkunde*, 1901–1902) ning eluruumi (*Lebensraum*) biogeograafiline käsitlus (Ratzel 1901).

Kuigi Ratzeli "Poliitgeograafia" täielik pealkiri viitab teatud sidemetele riigiteadusega, näitab väljaande cessõna, et autor on võtnud ülesandeks täita paljude riigiteadlaste ja sotsioloogide ning ka ajaloolaste poolt jäetud lünk, sest seni olid need riigi pinda vaadelnud "vaid suure maavalduse liigina" (Ratzel 1897: IV). Ratzel soovis anda antropogeograafiale niisama kindla teadusliku aluse, nagu oli füüsibilisel geograafial (Ratzel 1885: 249). Selleks pidi ta lõpule viima ka poliitgeograafia süstemaatilise ülesehitamise. Loodusteaduslik põhikäsitlus tuleb esile nii tema antropogeograafias (Ratzel 1909) kui ka selle alljaotusena mõistetud poliitgeograafias (Ratzel 1909: I, 64). Tema järgi uurib poliitgeograafia "sidemeid riigi ja maapinna vahel" (Ratzel 1903: IV), sest riik ja maapind on "orgaaniliselt seotud" (Ratzel 1903: 199). Or-

ganismile on olemuslik otstarbekohane eluühtsus, koosnegu ta kui tahes erinevaist ja ebavõrdseist osadest. Kuigi igal sellisel osal on oma otstarve, on nende talitus suunatud tervikule, mis omakorda hoiab osad tegevuses. Nii muutub riik organismiks, millega astub ühendusse teatud osa maapinnast, nii et riigi omadused rahva ja maapinna omadustega liituvad (Ratzel 1897: 5). Organismi kui midagi rohkemat oma koostisosade summast käsitati riigi analoogina juba saksa klassikalises filosoofias (Fichte, Hegel). Saksa 19. sajandi ajaloolased Leopold von Ranke ja Heinrich von Treitschke vaatlesid riiki kui elusat individuaalset objekti, mille põhiolemuseks on võim (Holdar 1992). Riigi kui organismi tunnustena on loetletud järgmisi omadusi: 1) riik on kõrgemat järku terviku (maailma) orgaaniline osa; 2) riik pole mehaaniline moodustis, vaid elav terviklik vorm; 3) riik pole inimese poolt meelevaldselt loodud, vaid looduse loomusunniline saadus; 4) riiki iseloomustavad loomulikud eluprotsessid, nt orgaaniline kasv ja kahanemine, 5) riigi nagu iga organismi otstarve on ta ise, ta ei ole otstarbe (eesmärgi) saavutamise vahendiks (Kaufmann 1908; Busse 1928). Hiljem on eristatud loodusliku ja ühiskondlikku organismi (Melchior 1935). Juba Ratzel on toonud oma riigiorganismi teooriasse terve hulga piiranguid. Ta märgib, et bioloogiline võrdlus alati ei sobi — eraldiseisvaid kehi võib siduda vaimne kokkukuuluvus (Ratzel 1903: 11). Nii toob ta esile ka “ühiskonnaelu ruumilised nähtused” (Ratzel 1903: 12).

Ratzeli geograafia põhikateooriateks on asend, ruum, ajalooline liikumine (*geschichtliche Bewegung*) ja piirid. Nendega tahab ta haarata seoseid riikide elutoimingute ja looduse põhi- aluste vahel. Ratzeli poliitgeograafia võtmeks on ajaloolise liikumise mõiste (Boesler 1983: 24). Poliitilis-geograafilise käsitluse tuumaks peab ta rahvaste ja riikide ajaloolisi “liikumisi ja vastuliikumisi”, mis toimuvad sarnaselt taime- ja loomariigiga. Tema järgi on “rahvad pidevas sisemises liikumises, mis kasvab üle väliseks liikumiseks siis, kui osa maakera pinnast uuesti hõivatatakse või varem hõivatud ala ära antakse” (Ratzel 1897: 83). Üksikute riikide kasvu ja kahanemise protsessid on aga väga erinevad. Selle põhjusi leiab Ratzel kord kultuuritasemest, kord rahva hallatava ruumi looduspotentsiaalidest. Näiteks on ta toonud Ameerikas ja Austraalias nõrgalt maapinna ja mullaga seotud al-

gelise rändava eluviisiga põliselanike väljatõrjumise "maapinda kõrgemalt hinnanud" ja "tõusva maanäljaga" sisserändajate poolt (Ratzel 1897: 22). Ta näeb tihedat sisemist seost riikide ruumilise laienemise ja nende geograafilise eristumise ehk diferentseerumise vahel (Ratzel 1909: I, 123jj). Ruumilisest eristumisest tulenevad "vähehaaval nood kaugenemise, asendi, ruumitäitumise, maapinna liigi ja vormiga seostatuse erinevused, mis üldse suurelt osalt poliitilist geograafiat määratlevad" (Ratzel 1897: 97).

Kasvu ja eristumise füüsilisi aluseid käsitleb Ratzel "Poliit-geograafia" neljandas ja üheksandas osas, mis moodustavad kokku neli peatükki 25-st. Nii et lahknevused põhikontseptsiooni ja selle esitamise mahu vahel on ilmsed. Ratzeli töö "asümmeetrilisusele" on hiljem tähelepanu juhitud (Maull 1925: 22). Osa sõjajärgseid uurijaid (Carl Troll 1947. a ja Peter Schöller 1957. a) on Ratzelil hoomanud tugevat geograafilist determinismi ja bioloogilisust, teised (J. Steinmetzler 1956. a ja Hermann Overbeck 1957. a) aga mitte. Mõlema seisukoha tõestamiseks on toodud rohkesti tsitaate (Boesler 1983: 28). Ratzeli determinismis on nähtud põhiliselt kahte asja. Esimeseks oli 19. sajandi postdarwinistlikust teaduslikust materialismist inspireeritud seisukoht, et universumit valitsevad immanentsed loodusseadused. Nii hakati inimühiskonda vaatlema kasvava, areneva ja kaduva nähtusena nagu kõike muudki. Teiseks tähendas Ratzeli determinism niisugust inimühiskonna ja looduskeskkonna suhet, kus viimast peeti esimese vormivaks elemendiks. Ei võetud arvesse ainult kohaliku maastiku, taimkatte, loomastiku, kliima ja mullastiku mõju, vaid pöörati tähelepanu ka sellistele mõistetele nagu suhteline asend, vahemaa ja ruum (Bassin 1987b).

Nagu märgib *Politische Geographie* kolmanda trüki väljaandja ja toimetaja Eugen Oberhummer, leidis Ratzeli teos esmalt mõistmist riigiteadlaste ringkondades, kuna geograafid suhtusid sellesse algul kõhklevalt (Ratzel 1923: 597). Majandusteadlastest hindasid Ratzelit kõrgelt Albert Schäffle ja Ludwig Gumpowicz, ent ka mitmesuguse suundumusega poliitikateadlased, nende hulgas Venemaa marksismi "isa" Grigori Plehhanov (Bassin 1987a: 128). Alles II maailmasõja järel esitasid võitjariikide poliitikud ja ka teadlased tagantjärele Ratzelile (nagu ka Nietzschele ja Hegelile, vt nt Beck 1982: 164) kui sakslasele ränki süüdis-

tusi natside ideoloogiale pinna loomises. Hiljem on nendest küll loobunud. Ratzeli täielikuks mõistmiseks tuleb uurida kõiki tema teoseid, sest vaid siis selgub tema antud tähendus mõistetele (vt ka Ratzel 1896, 1898).

GEOPOLIITIKA

Tänapäeva poliitgeograafia õpikutes ja käsiraamatutes käsitletakse geopoliitikat omaette peatükina (vt Ante 1985: 42–45; Boesler 1983: 36–45; Glassner, de Blij, Yachter 1980: 261–300; Taylor 1989: 42–90), kuid termin ise ei pärine geograafiast, vaid rootsi riigiteadlaselt Rudolf Kjellénilt aastast 1899 (Holdar 1992: 307). Ilma geopoliitika nimetust (sks *Geopolitik*, ingl *geopolitics*, pr *géopolitique*) kasutamata käsitlesid möödunud sajandi lõpul ja käesoleva alguses samalaadseid küsimusi ka ameeriklane Alfred Thayer Mahan ning inglane Halford J. Mackinder. Hiljem on seda hakatud nimetama geostrateegiaks (*Geostrategy*, vt Glassner, de Blij, Yachter 1980: 264–268; Taylor 1989: 54). Saksamaal arendas geopoliitilist suunda Karl Haushofer.

Johan Rüdolf **Kjellén** sündis 13. juunil 1864 kirikuõpetaja perekonnas Skaris Vänerni järve Torsö saarel (62 km²). Lõpetanud kohaliku lütseumi, astus ta 1880. aastal Uppsala ülikooli, kus habiliteerus 1891. aastal filosoofiadoktori väitekirjaga. Sama aasta sügisel sai ta politoloogia- ja geograafiadotsendi koha uues Göteborgi ülikoolis. Tema esimesed tööd olid pühendatud Rootsi konstitutsioonile ja teiste riikide seadusandlusele. Nende kõrval käsitles ta ka Rootsi ja Norra uniooni. Rootsi vastuseis Norra iseseisvumisele mõjutas Kjelléni mõtlemisviisi ning ta hakkas riiki võrdlema organismiga. Et Kjellénil puudus geograafiaalane akadeemiline haridus, arendas ta oma geograafilist mõtlemist saksa teadlaste Ritteri ja Ratzeli töid lugedes. Tema sulest ilmusid ka mõned puhtgeograafilised tööd, nt “Sissejuhatus Rootsi geograafiasse” (*Inledning till Sveriges geografi*, 1900) ja “Maasisese geograafia süsteem” (*Den endogena geografiska system*, 1915), ning oma loengutes sidus ta geograafiat politoloogiaga. Juba 1895. aastal hakkas ta õpetama rahvusvahelise poliitikaardi kursust. Suviti rändas ta loenguid pidades ning geograafilisi ja geoloogilisi moodustisi uurides ringi mitmel pool Rootsis.

1904. aastal viibis ta USAs ning 1909. aastal sooritas ümbermaailmareisi. Saanud 1902. aastal Göteborgis korraliseks politoloogiaproffessoriks, hakkas Kjellén aktiivsemalt avaldama artikleid ja raamatuid Rootsi poliitikast. Tema tuntuim teos "Suurvõimud" (*Stormakterna*) oli ilmunud juba 1905. aastal. Hiljem avaldati see täiendatult kolme uue väljaandena Rootsis (*Stormakterna I–IV*, 1911–1913; *Samtidens Stormakter*, 1914; *Stormakterna och världskrisen*, 1920) ning 22 väljaandena Saksamaal (1914–1930, viimast väljaannet toimetab Karl Haushofer). Samaaegselt tegutses Kjellén Rootsi suuremate konservatiivsete ajalehtede juures vaatlejana ja väliskommentaatorina. Juba 1908. aastal oli ta pidanud loenguid riigi kui organismi analüüsist. Oma süsteemi põhijooned avaldas ta 1916. aastal raamatuna *Staten som livsform* (saksa keeles 1917, eesti keeles 1940 *Riik kui eluvorm*). Selle süsteemi täiendusena avaldas ta 1918–1920 artikleid ajakirjas *Statsvetenskaplig Tidsskrift* ning 1920 Saksamaal väljaandena *Grundriß zu einem System der Politik*. Aastail 1905–1917 osales Kjellén Rootsi poliitilises elus, oli ka parlamendi liige. Pärast prestiižika Uppsala ülikooli politoloogia ja retoorika professori koha saamist 1916. aastal oli Kjelléni põhiline teadustegevus suunatud valitsussüsteemide analüüsile. Haigestumine ja varajane surm 14. novembril 1922 katkestasid ta töö. (Elvander 1975–1977.) Nii jäi tema põhisaavutuseks riigisüsteemi analüüs ja geopoliitika arendamine (Holdar 1992: 308–309).

Eestikeelsesotsioloogiliste ja majandusteaduslike teoste sarjas "Ühiskond ja Majandus" välja antud Kjelléni teose *Riik kui eluvorm* eessõnas tutvustab toimetaja Edgar Kant muuseas ka autori mõttekäigu arengut. Selgub, et esimesena visandas Kjellén oma süsteemi juba 21./22. märtsil 1901 artiklis "Poliitika kui teadus" ajalehes *Göteborgs Aftonbladet* (Kjellén 1940: 8). Teos ise koosneb järgmistest osadest: 1) riigi üldine olemus, 2) riik kui territoriaalühik, 3) riik kui rahvas, 4) riik kui majandusorganism ning 5) riik elu seaduse all. Lõppsõnas valgustatakse riigi otstarvet.

Kjellén leiab, et "riigiteadus ei pea riiki vaatlema ainuüksi kui õiguslikku, vaid ka kui sotsiaalset ja majanduslikku jõudu" (Kjellén 1940: 17). Selle teaduse "vasem tiib pole mitte geograafia, vaid **geopoliitika**, mille objekt pole mitte maa, vaid ikka ja ainult poliitilisest organisatsioonist läbipõimitud maa, s.o. riigi

territoorium. Ta parempoolne tiib pole mitte riigiõigus ja veel vähem riigikordade ajalugu, vaid konstitutsiooni- ja halduspoliitika ehk — väljendudes teisiti — **valitsemispoliitika**. Keskpunktis seisab õpetus poliitiliselt organiseeritud inimhulgast, kes kannab riigitegutsemist, s.o. rahvas: seega mitte rahvateadus, vaid **etno** ehk **demopoliitika**. Selle distsipliini ja geopoliitika vahel asetseb õpetus rahva majanduselust, riigist kui majanduslikust organismist: seega mitte rahvamajandusteadus, vaid **rahvamajanduspoliitika**. Etnopoliitika ja valitsemispoliitika vahel leiame lõppeks õpetuse rahvast tema loomulikult ja kultuuriliselt kujunenud jagunemises, s.t. riigist kui ühiskonnast spetsiifilises mõttes: mitte sotsioloogia, vaid **sotsiopoliitika**.” (Kjellén 1940: 36–37.)

Geopoliitika on niisiis Kjelléni riigianalüüsi süsteemi esimene kategooria. Kjellén kasutas riigi analoogina organismi ning kirjeldas seda pigem dünaamiliselt arenevana kui seadusetähtedest koosneva ning statistiliselt mõõdetava kogumina (Berg 1993: 470). Kjellén määratleb, et “geopoliitika on õpetus riigist kui geograafilisest organismist või kui nähtusest ruumis: nõnda siis riik kui maa, maa-ala, territoorium või **territoriaalühik**” (Kjellén 1940: 39). Põhiliselt iseloomustab Kjellén riiki sama skeemi alusel mis Ratzelgi: aluspind, ruum, piirid, asend, maa-ala kuju ja suurus. Käsitletud on ka eluruumi. Ratzelile toetudes arvab Kjellén, et iga riigi lõplik eesmärk on saavutada täiuslikkus — muutuda geograafiliseks indiviidiks (mõiste pärineb Carl Ritterilt aastast 1817) ning ühineda oma orgaanilise aluspinnaga. Sellist pinda ümbritseb looduslik välispiir (veekogud, mäed, kõrbed, metsad, sood) ning sisemine piirkondlik harmoonia (hea ühendusteede võrk ja veondus). “Hea piir on liiklemistakistus, aga see ei tohi olla absoluutne, täiesti eraldav,” märgib Kjellén (1940: 54). Tugev riik (nt Saksamaa) talub halbu piire, kuid nõrgale riigile võivad nad saada saatuslikuks (Kjellén 1940: 59). Looduse poolt on antud siiski vaid raamid ja tooraine, rahval tuleb see kõik täita ja kujundada (organiseerida). “Mida organiseeritumaks muutub maa, seda enam paneb end kehtima ulatuslik ruum suurte riikide kujul” (Kjellén 1940: 62). Ent autor rahustab: “Väikestel riikidel ei maksa vaadata nii kurva pilguga tulevikku. [...] Ka poliitikas kehtib seadus, et puud ei kasva mitte taevasse ja põõsad ei lämbu täiesti nende varjus” (Kjellén 1940: 64). Eriti tähtsustatakse

riigi asendit teiste riikide suhtes: "Kõigi geograafiliste tegurite seast, mis avaldavad mõju riigi tegevusele, peaksid asendist tingitud mõjud olema arvukamad ja tugevaimad" (Kjellén 1940: 66). Asendi juures märgitakse ka puhver- ja perifeerseid riike. Kjellén leidis, et "suurvõimude ajastul puhverpoliitika on väikestele riikidele elukindlustuseks" (Kjellén 1940: 68). Ideaalseks riigikujuks pidas ta keskühist (kontsentrilist) kuju, sest see "sobib kõige paremini riigi kooshoidmiseks ühe keskpunkti ümber". Riigi maa-ala väljavenitatus aga "raskendab liiklust ja kaitset" (Kjellén 1940: 65). Kjelléni töös on ka mõtteid jõudude tasakaalu säilitamisest (vrd Mahani ja Mackinderi geostrateegia). Tema järgi "eri ajad mõõdavad erinevate mõõtudega". "Kui Friedrich Suure **Preisi-maast** piisas Euroopa tasakaalu säilitamiseks, vajati 19. sajandil selleks juba Bismarcki **Saksamaad**, ja nüüd, millal normaalmõõduliseks on paisunud Inglismaa, Venemaa ja Ühendriikide hiigelterritooriumid, näib tasakaal nõudvat kogu **Kesk-Euroopat**. [...] Näeme siin kujunevat riikidekompleksi või **riikideblokki**, et täita eluruumi nõudeid." (Kjellén 1940: 63.)

Nagu eespool märgitud, ei uuritud poliitilise arengu loodusruumilist alust mitte ainult Saksamaal ja selle kultuuriipiirkonnas (Rootsis), vaid ka anglosaksi maades.

USAs sünnitas "ilmse ettemääratuse" kujutlus mitu geopoliitilist kontseptsiooni. Ameerika esimeseks geopoliitikuks peetakse William Giplinit, kes 1836. aastal kuulutas Ühendriikide südamaks Mississippi jõe oru, sest St. Louis oli tema arvates hästi sobiv pealinnaks (Kristof 1984). Ajalukku on siiski läinud 27. septembril 1840 New Yorgis sündinud ja 1. detsembril 1914 samas linnas surnud admiral ja mereajaloolane Alfred Thayer **Mahan**, kes avaldas oma erialal parkümmend raamatut, nende hulgas ka ülevaate admiral Nelsoni elust (*The Life of Nelson*, 1897). Tema mõjukaimad raamatud olid siiski merejõudude ajaloost ja Prantsuse revolutsioonist (*The Influence of Sea Power Upon History, 1660–1783*, 1890; *The French Revolution and Empire, 1793–1812*, 1892). Oma teostes ta väidab, et kontroll mereteede üle kaubanduse ja majanduse kaitsmiseks on riigile väga tähtis ning seetõttu tuleb riikidel ülal pidada suurt merelaevastikku. Ta toob esile kuus merejõudude arendamise ja ülalpidamise põhitegurit: 1) geograafiline asend, 2) riigi "kujundus" (rannikute

iseloome), 3) territooriumi ulatus (rannajoone pikkus), 4) elanike arv, 5) rahvuslik iseloom ja 6) valitsuslik iseloom (Glassner, de Blij, Yachter 1980: 265). Praktilise mehena suunas Mahan oma ettepanekud USA välispoliitikasse. Ta propageeris Havai saarte hõivamist, kontrolli kehtestamist Kariibi mere piirkonnas ning kanali ehitamist Atlandi ja Vaikse ookeani vahele. Tema vaated said tuntuks ka Saksamaal, Suurbritannias ja Jaapanis. Poliitgeograafia seisukohalt on huvipakkuv ka Mahani töö Aasiast (*The Problem of Asia*, 1900), milles võetakse vaatluse alla Aasia tuumikala ja Venemaa domineerimine selle üle. Mahan ennustab võitlust Vene maajõudude ja Briti merejõudude vahel. Ta eeldab, et Briti merejõud suudavad tõrjuda Vene ekspansiooni. Veel eelmisel sajandil arvas Mahan, et Venemaa ohjeldamine ja Hiina kontrollimine saab toimuda vaid USA, Suurbritannia, Saksamaa ja Jaapani ühisjõul. Ta nägi Venemaal sirutumas Hiina soojade merede sadamateni, unustades siiski selle, kus paikneb Venemaa rahvastiku ja tootmisvõimsuste põhiosa (Glassner, de Blij, Yachter 1980: 266).

Inglismaal viljeles geopoliitikat ja -strateegiat 15. veebruaril 1861 Lincolnshire' Gainsborough's sündinud Halford J. **Mackinder**, keda peetakse üldse moodsa geograafia rajajaks Suurbritannias. Ta õpetas geograafiat Oxfordi, Readingi ja Londoni ülikoolis ning oli 1903–1908 Londoni majandusteaduskonna direktor. Konservatiivsete vaadetega Mackinder oli 1910–1922 ka Alamkoja liige. Aastail 1919–1920 oli ta Briti ülemkomissar Lõuna-Venemaal ning 1920–1945 impeeriumi laevanduskomitee esimees. Geograaf, majandusteadlane ja poliitik Mackinder suri 6. märtsil 1947 Dorseti Parkstone'is. Trükitoodang on tal palju väiksem kui eelkäsitletud geopoliitikutel. Lisaks õpikutele olid tema suuremateks üllitisteks *Britain and the British Seas* (1902) ning *Democratic Ideals and Reality* (1919), milles ta arendas edasi oma 25. jaanuaril 1904 Londoni geograafiaseltsis peetud ettekannet Euraasia "sagaralast" (vt Mackinder 1904). Mackinderi teosed rõhutasid riikide jagunemist mandri- ja mereriikideks ning näitasid nende vaheliste konfliktide võimalikkust. Mandriiigi musternäiteks pidas ta Venemaad.

Mackinder hoiatas oma ettekandes jõudude tasakaalu rikku-
mise eest Euraasias. See pidi toimuma juhul, kui Euraasia mandri-

riigid eesotsas Venemaaga moodustavad bloki (eriti hädaohtlikuks pidas ta Vene—Saksa blokki). Esialgu (1904) nimetas Mackinder Euraasia äravooluta ja Jäämerre suubuvate jõgede valgmaid sagaralaks (*Pivot Area*), hiljem (1919) aga südamaaks (*Heartland*). Seda ümbritses “sisemine ehk marginaalne poolkaar” (*Inner or Marginal Crescent*) ning viimast omakorda “välised maad ehk saareline poolkaar” (*Lands of Outer or Insular Crescent*). 1919. aastal formuleeris Mackinder oma hüpoteesi nii:

“Kes valitseb Ida-Euroopat, see käsutab Südamaad. Kes valitseb Südamaad, see käsutab Maailmasaart. Kes valitseb Maailmasaart, see käsutab maailma” (*Who rules East Europe commands the Heartland Who rules the Heartland commands the World-Island Who rules the World-Island commands the World*). Märkimisväärne on see, et Mackinderi esmakordne seisukohavõtt sagarala suhtes toimus kaks nädalat enne Vene—Jaapani sõja puhkemist. Sõja tulemusena sündis teatavasti Briti—Jaapani liiduleping. Maailmasaare all mõistis Mackinder Euraasiat ja Aafrikat. 1924. aastal esitas ta uue hüpoteesi: Südamaad võib tulevikus tasakaalustada Lääne-Euroopa ja Põhja-Ameerika rahvaste ühendusega. Ta nimetas Põhja-Atlandit Vaheookeaniks (*Midland Ocean*) ning Volga ja Kaljumäestiku vahelist ala “Lääne tsivilisatsiooni põhiliseks geograafiliseks asumiskohaks” (*habitat*). II maailmasõja ajal (1943), mil Briti impeerium, USA ja Nõukogude Venemaa võitlesid ühel poolel, nihutas ta Südamaa Jenisseist itta ja nimetas Leenamaaks. Sellele vastandus Keskmää Bassein (*Midland Bassin*) ehk Põhja-Atlandiga piirnevad ja kõrbete ja Arktikaga ümbritsetud alad.

Mackinderi geostrateegilise teooria nõrkuseks on peetud seda, et ta ei võtnud arvesse Põhja-Ameerika kasvavat võimu, Venemaa/N. Liidu suhtelist nõrkust ning õhujõudude ja tehniliste vahendite arengut. Nii nagu Mahangi, käsitas ta ajalugu liiga lihtsustatult ning toetus liiga tugevalt determinismile (Glassner, de Blij, Yachter 1980: 267).

Mackinderi põhiline kritiseerija oli Amsterdamis 1893. aastal sündinud, Berkeleys õppinud ning 1920. aastal Yale’is rahvusvaheliste suhete professoriks ja 1928. aastal USA kodanikuks saanud Nicholas John **Spykman** (surn. 1943). Oma töödes rõhutas ta geograafia tähtsust poliitikale, kuid hülgas Saksamaa geopoliitii-

tilise koolkonna seisukohad. Tema kahes põhiteoses (*America's Strategy of World Politics*, 1942; *The Geography of the Peace*, vt Spykman 1944) on näidatud, et Mackinder hindab üle Südamaa jõuvarusid, sest seal on suuri probleeme siseveonduse ja ümbritsevate barjääride ülefamisega ning Südamaa pole kunagi olnud mereriikidele suureks vastuseisjaks. Euraasia tõelist jõudu näeb ta hoopis Mackinderi poolt "sisemiseks ehk marginaalseks poolkaareks", Spykmani enda poolt aga äärismaaks (*Rimland*) kutsutud vööndis. Et see ala on haavatav nii maa- kui ka merejõudude poolt, tuleb sel tegutseda mõlemas suunas. Ajalooliselt on alati ühinenud kas Äärismaa või siis Südamaa ja Äärismaa jõud. Kokkuvõtlikult ütleb Spykman: "Kes kontrollib Äärismaad, see valitseb Euraasiat; kes valitseb Euraasiat, see kontrollib maailma saatust" (*Who controls the Rimland rules Eurasia; Who rules Eurasia controls the destinies of the world*, Spykman 1944: 43).

Geopoliitika rakenduslik tähtsus on kasvanud sõdade ja vastasseisude (nt "külma sõja") ning suuremate piirimuudatuste ajal. Soodsad tingimused geopoliitika arenguks kujunesid I maailmasõja tulemusena suuri maa-alasid ning kõik välisvaldused kaotanud Saksamaal, osalt ka võitjate poolt väikeriikideks muudetud Austrias ja Ungaris.

Saksa geopoliitika keskne kuju oli 27. augustil 1869 Müncheni aristokraatlikus perekonnas sündinud Karl **Haushofer**. Nooruses maalimisega tegelnud Haushofer valis pärast gümnaasiumi lõpetamist 1887. aastal sõjaväelase elukutse. 1889. aastal ohvitseriks saanud, juhatas ta I maailmasõja lõpus diviisi ning läks 1919. aastal erru kindralmajori auastmes. Teadusega hakkas Haushofer tegelema suhteliselt hilja. Talle oli abiks abikaasa Martha (neiuna Mayer-Doss, 1877–1946); 10. märtsil 1946 läksid nad koos vabaturma (Heske, Wesche 1988: 95–97). 1908–1909 reisisid nad koos Tseiloni, India ja Birma kaudu Jaapanisse, kus peatusid pikemalt, külastades ka Koread ja Hiinat. Pärast naasmist Münchenisse 1910. aastal avaldas Haushofer uurimused Jaapani kaitsejõududest (1911), talvemanöövritest (1912) ja Baieri sõjaväemissioonist seal (1913) ning dikteeris naisele u 400-leheküljelise raamatu *Dai Nihon* (ilmus 1913. aastal). Professor Erich von Drygalski (1895–1949) juhendamisel valmis tal 1914. aastal doktoritöö sakslaste osast Jaapani ja allpiirkondade uurimises ("Der deutsche An-

teil an der geographischen Erschließung Japans und des subjapanischen Erdraums"). 1919. aastal sai Haushofer eradotsendiks. Ta sõpradeks said tollane üliõpilane Rudolf Hess (1894–1987) ning doktorand, hilisem sõjateaduse professor Berliini ülikoolis Ritter von Niedermayer (1885–1948). Siitpeale jäi Haushofer valitsusringkondade nõuandjaks Ida-Aasia küsimustes. Ta osales ka salajastes läbirääkimistes Jaapani ja N. Liiduga 1923. aastal (Heske, Wesche 1988: 96). 1920. aastate alguses ilmus talt kirjutisi ja raamatuid Jaapanist, Vaikse ookeani ruumist ja natsionaalsotsialismist. 1924. aastast hakkas Haushoferi toimetamisel ilmuma *Zeitschrift für Geopolitik*, mille väljaandmises osalesid ka tema Saksamaa teaduslikes ja poliitilistes ringkondades tuntud pojad Albrecht (1903–1945) ja Heinz (sünd. 1906). Esimene neist toimetetas hiljem (1928–1938) väljaannet *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde* (praeguse nimega *Die Erde*). 1928. aastal andis Karl Haushofer koos oma nooremate kolleegide Hermann Lautensachi (1886–1971), Otto Maulli (1887–1957) ja Erich Obstiga (1886–1981) välja teose "Geopoliitika ehituskivid" (*Bausteine zur Geopolitik*). Kuni 1931. aastani jätkati ühiselt ka ajakirja *Zeitschrift für Geopolitik* toimetamist, seejärel (1932–1944) tegi seda tööd Haushofer üksi. 1933. aastal sai Haushofer professoriks ja Saksa Akadeemia liikmeks (1933–1934 oli viitsepresident ja 1934–1937 president). Haushofer tegutses aktiivselt ka välismaal elanud sakslaste (*Volksdeutsche*) ja saksluse (*Deutschtum im Ausland*) ühendustes: oli 1933–1935 *Volksdeutscher Rat*'i ja 1938–1942 ühingu *Volksbund für das Deutschtum im Ausland* esimees. 1939. aastal jäi ta Müncheni ülikoolist pensionile. Järgmisel aastal hakkas ta koos poja Albrechtiga otsima võimalusi rahu saavutamiseks Suurbritanniaga. Selle kulminatsioon oli Hessi lend Šotimaale 10. mail 1941. Poeg Albrecht liitus edaspidi vastupanuliikumisega. Isa oli sellepärast neli nädalat Dachau vanglas. Mõlemad pojad arreteeriti, kusjuures Albrecht mõrvati SSi poolt. Pärast sõda heideti Karl Haushoferile ette koostööd natsionaalsotsialistidega, kuigi ametlikku süüdistust talle ei esitatud.

Alates 1919. aastast üle neljakümne raamatu ja mitusada artiklit avaldanud Haushofer ei tegelnud geopoliitika kui aine otsese määratlemisega; selle jättis ta oma kolleegidele. Nii nägi Maull alguses geopoliitikas rakenduslikku poliitigeografiat, siis

aga hakati põhiliselt Lautensachi ja Obsti poolt geopoliitikat pida-
ma õpetuseks poliitilise sündmuste (protsesside) seostest maaga
(Matznetter 1977: 14). 1936. aastal avaldas Maull teose geo-
poliitika olemusest (*Das Wesen der Geopolitik*). Selles määratleti
poliitigeograafiat õpetusena riiklikest ruumitingimustest (*Raumge-
gebenheiten*) ja geopoliitikat õpetusena poliitilistest ja riiklikest
ruuminõuetest (*Raumerfordernisse*). Haushoferit on peetud pigem suurte ideede, eklektiliste teadmiste ja teatud müstitsismiga
teoinimeseks kui akadeemilise treenitusega teadusliku meetodi
viljelejaks (Heske, Wesche 1988: 98). Võib-olla sellepärast, et ta
suundus teaduse valdkonda alles küpses meheeaas. Tema töödest
on kõrgemalt hinnatud triloogiat võimust ja maast (*Macht und
Erde*) (Matznetter 1977: 17). Haushoferi vaated ja geopoliitiline
mõtteviis kujunesid Ratzeli, Kjelléni ja Mackinderi mõjul. Ka-
heks peamiseks maailmapoliitika kujundajaks pidas ta mere- ja
maismaajõudu. Esimese moodustasid Inglismaa, USA ja Jaapan,
teise N. Liit. Nende alusel eristas ta nelja pan-regiooni. Jaapan pi-
di domineerima Kaug-Idas ja Austraalias, USA Ameerikas, ühine-
nud Euroopa Aafrikas ja Lähis-Idas ning N. Liit sisemises Aasias.
Samal ajal pooldas Haushofer Saksamaa, N. Liidu ja Jaapani liitu.
Üldse on tema geopoliitikat peetud sotsiaaldarvinistlikuks (Heske,
Wesche 1988: 98–100). Tema teoreetilise pärandi kavatses poeg
Albreht kokku võtta kolmeköitelise teosena. Postuumselt ilmus
siiski vaid esimene osa (Haushofer 1951). Suurimat vastukaja
leidsid Haushoferi tööd Jaapanis, kus 1939–1948 ilmusid tema
raamatud Vaikse ookeani geopoliitikast, geopoliitika ehituskivi-
dest, geopoliitika alustest ning võimu ja maa vastuoludest Vaikse
ookeani ruumis (algupärandis vastavalt: Haushofer 1924; Haus-
hofer, Obst, Lautensach, Maull 1928; Haushofer 1936, 1937).
Itaalias protestiti Haushoferi riigipiire käsitleva raamatu (Haus-
hofer 1927) 1939. aasta uustrüki vastu: põhjuseks oli Lõuna-
Tirooli saksameelne käsitlemine. See-est avaldati aga Itaalias
aastail 1939–1942 tõlgetena tema artikleid ajakirjast *Zeitschrift
für Geopolitik*. Muudes maades suhtuti Haushoferi ideedesse krii-
tiliselt. Uus huvilaine tema pärandi vastu tekkis alles 1970. aastail
(Heske, Wesche 1988: 101).

POLIITGEOGRAAFIA JA GEOPOLIITIKA EDASINE ARENG

Pärast II maailmasõda kandus poliitgeograafiline uurimistö ja geopoliitiliste kontseptsioonide viljelemine võitjariikidesse. 1940. aastate teisel poolel, kui oli kujunenud USA ja NSV Liidu vastasseis, muutus Mackinderi, Mahani ja Spykmani õpetuse põhiseisukohtade tutvustamine ja edasiarendamine Läänes oluliseks. Sellega lakkas anglosaksi kirjanduses vahetegemine poliitgeograafia ja geopoliitika vahel (Boesler 1983: 46). Poliitiliselt lõhestatud maailm otsekui tellis geopoliitilisi uurimusi ja käsiraamatuid. Üheks selliseks oli ka Saul Bernard Coheni toimetatud ameerika—inglise väljaanne (esmatrükk 1963), milles käsitletakse geopoliitikat Ameerika Ühendriikide jt mereriikide vaatenurgast. Selles leidub poliitgeograafia kontseptsioone ja rakendusi, mineviku ja kaasaja geopoliitilisi perspektiive ning iseloomustatakse geopoliitilisi ja geostrateegilisi regioone. Sellisele üldosale järgnevad eriosad maailma võimutuumikuist (USA, Mere-Euroopa, N. Liit ja Mandri-Hiina) ning kontakt- ja mõjusfääridest ülejäänud maailmas. Teost ilmestavad 20 kaarti ja 9 tabelit (Cohen 1973). Inglise—austraalia mitmekülgse geograafi Griffith Tylori (1880–1963) 1951. aastal ilmunud teoses *Urban Geography: A Study of Site, Evolution, Pattern and Classification in Villages, Towns and Cities* ettevõetud katse velmata geopoliitikat vabaduse ja humaansuse geograafilise käsitlusena nime all *geopacifics* ei leidnud vastukaja (Boesler 1983: 46).

Prantsusmaal tegelesid poliitgeograafiliste ilmingute uurimisega Paul Vidal de la Blanche'i (1845–1918) ja Albert Demangeoni (1872–1940) järel ka Maurice Le Lannou (sünd. 1906) ja Jean Gottmann (sünd. 1915 Harkovis, töötanud lisaks Pariisile ka USAs ja Inglismaal).

Kohe pärast sõda suhtuti Prantsusmaal Ratzeli rajatud poliitgeograafiasse üldiselt negatiivselt, eriti saksa geopoliitikasse. Suurimad teened moodsa prantsuse poliitgeograafia arendamises on Sorbonne'i professoril Paul Clavalil (sünd. 1932) ning pikeimat aega Montréalis töötanud professoril André-Louis Sanguinil (sünd. 1945). Viimane avaldas rahvusvahelise bibliograafia (Sanguin 1976) ning poliitgeograafilise komplekskäsitluse, mil-

les nimetab poliitgeograafiat inimgeograafia seaduslikuks lapseks, kuid peab geopoliitikat veel pseudoteaduseks (Sanguin 1977: 7, 9). Nii selles kui ka hilisemates hispaaniakeelsetes väljaannetes (Sanguin 1981a, 1981b) meenutab Sanguini lähenemisviisi tugevasti Ratzeli oma. Ratzeli poole on ta pöördunud hiljemgi. Kaasmaalasest geograafile ja kirjanikule André Siegfriedile (1875–1959) pühendatud ning Ratzeli tsitaadiga alustatud Šveitsi poliitgeograafias käsitleb ta riigi maa-ala morfoloogiat, riigi idee arengut, sisemist territoriaalkorraldust, valimiste ruumilist väljendust ning piiride ja asendi küsimust (Sanguin 1983). Nii nagu mujal Läänes, on ka Prantsusmaal viimastel aastatel toimunud poliitgeograafia ja geopoliitika lähenemine. Nii vaatleb Strasbourg'i geograaf Richard Kleinschmager (sünd. 1947) oma "Elsassi geopoliitikas" regionaalsõltuvuse dialektikat (ajaloolis-geograafilist arengut), geopoliitilist konfiguratsiooni (valimistulemuste ruumilist analüüsi) ja rakenduslikku geopoliitikat (rahva- ja kommunaalmaajandust) (Kleinschmager 1987).

N. Liidus rõhutati veel riigi lõpu eel kapitalistliku ja sotsialistliku süsteemi vastandlikkust (Kolossov 1988: 5) ning avaldati poliitgeograafilisi käsiraamatuid (nt Šiger 1971) ja uurimusi vaid vastasleeri kohta. Ülikoolide geograafiaüliõpilastele oli ette nähtud välisriikide majandus- ja poliitgeograafia kursus, mille raames käsitleti kapitalistlike riikide ja arengumaade kõrval ka nn Välis-Euroopa ja Välis-Aasia käsumajanduslikke ("sotsialistlikke") riike. N. Liitu sellises plaanis tundma ei õpitud ning kursuse nimeks oli NSV Liidu majandusgeograafia. Küll oli mõningate ülikoolide ajalootudengitele ette nähtud NSV Liidu ajaloo-geograafia kursus (Drobižev, Kovaltšenko, Muravjov 1973), mis käsitles poliitgeograafilist arengut. Käesoleva kirjutise autori venekeelne töö halduspoliitiliste süsteemide ümberkorraldamisest (Kurs 1979) leidis nõukogude geograafide poolt refereerimist ja viitamist vaid selle välisriike käsitlevas osas, N. Liidu käsitlus vaikiti maha.

Raskelt kulges poliitgeograafia taastamine Saksamaa Liitvabariigis. Esialgu sellealast uurimistööd ei tehtud ning geopoliitikkasse suhtuti kui poliitgeograafia propagandistlikku rakendusse. Alles 1950. aastate teisel poolel võttis Peter Schöller (sünd. 1923) kõne alla võimaluse arendada poliitgeograafiat sotsiaalgeograafia raames (Schöller 1958). Riigisiseseid poliitruume hakati vaatle-

ma sotsiaalruumide liigina. Taas pöörduti Maulli ja anglosaksi teadlaste viljeldud kultuurmaastike õpetuse poole ja seostati see poliitgeograafilise probleemistikuga (Schöller 1960; Ante 1985: 49–51). Saksa minevikupärandi häbenemisest hakati loobuma 1970. aastail, mil *Wissenschaftliche Buchgesellschaft* hakkas avaldama uusväljaandena Ratzeli jt poliitgeograafilisi väärtteoseid ja kogumikke (nt Matznetter 1977). Edasi tutvustasid Ulrich Ante (sünd. 1931) ja Klaus-Achim Boesler (sünd. 1932) poliitgeograafia ainet ja meetodeid juba laiemalt (nt Ante 1981, 1985; Boesler 1983). Tänapäeva Saksamaal on poliitgeograafia täielikult rehabiliteeritud. Saksamaal väljaantud teosed paistavad silma sisutiheduse ja faktirohkuse poolest.

Üha rohkem hakkas poliitgeograafia silma paistma sõjajärgses USAs, kus esialgu avaldati uustrukke poliitgeograafia alustest (nt Jackson 1964). Populaarseks sai 1967. aastal esmaja 1989. aastal neljandas trükiis ilmunud Martin Ira Glassneri (sünd. 1932) ja Harm J. de Blij (sünd. 1935) üldise poliitgeograafia õpik, milles tutvustatakse lühidalt aine arengut ning käsitletakse põhjalikult riiki ja selle alljaotusi, geopoliitikat, imperialismi, kolonialismi ja dekoloniseerimist, kaasaegseid rahvusvahelisi suhteid, Antarktika ja maailmamere õigusalaaseid probleeme, poliitgeograafia sidemeid igapäevase eluga ning selle arenguvõimalusi tulevikus. Raamatus on uuesti ära trükitud olulisemad poliitgeograafia-ainelised artiklid ning toodud katkendeid suurematest teostest. Igale peatükile järgneb põhjalik bibliograafia (raamatud, monograafiad ja ajakirjade artiklid), mis igas uusväljaandes on leidnud täiendamist.

1960. aastate alguses tekkisid uued suunad poliitgeograafias ning uurimisobjekt laienes. Seni oli tegeldud meso- ja makrotasandiga ehk vastavalt riikidevaheliste ja globaalsete probleemidega, nüüd arendati välja mikrotasand: riigisisene poliitgeograafiline uurimistöö, mille raames käsitleti haldusüksuste võrku, analüüsi valimistulemusi, aga ka linnade ja nende osade munitsipaalteenuseid. Muutused toimusid ka uurimisaines endas, sest hakati enam tähelepanu pöörama sellistele ruumiteguritele nagu heaolu, teenuste ja ideede levik. Geograafid hakkasid analüüsima poliitjõude, konflikte, väärtussüsteeme, territoriaalsust ja avalikku haldust. Seejuures oli tähtis osa kvantitatiivmeetoditel ja inim-

käitumise uurimisel. Nii sai poliitgeograafia endale kindla koha teiste geograafiharude kõrval. Eialgu oli aga vähe teoreetilisi uuendusi ja puudus erialajakiri.

Juhtivaks maaks poliitgeograafia alal kujunes siiski Inglismaa. Seal välja antud üldteostes käsitleti poliitgeograafia sisu ja meetodeid, rajasid ja piire (*frontiers and boundaries*), elektoraal- ehk valimisgeograafiat ning poliitgeograafia sidemeid avaliku haldusega (vt nt Prescott 1972). Inglismaalt on alguse saanud mõned uued poliitgeograafilised lähtekohad. Aastail 1963–1966 õppis Liverpooli ülikoolis geograafiat Peter J. Taylor (sünd. 1944), kuid seal puudus tal tollal võimalus pühenduda poliitgeograafiale selle madalseisu tõttu (Taylor 1989: xii). 1982. aastal pani Taylor aluse eri maade poliitgeograafe ühendavale ajakirjale *Political Geography Quarterly* (alates 1992. aastast lihtsalt *Political Geography*). Newcastle-upon-Tyne'i ülikooli geograafiadoktori (hiljem professori) Taylori abiliseks sai USA Illinoisi ülikooli geograafia ja käitumisteaduste professor John O'Loughlin. Ajakirja avanumbris käsitleb toimetus poliitgeograafia senist arengut ja püstitab ülesanded alanud aastakümneks. Välja on toodud geograafilised teemad ja perspektiivid ning metodoloogia ja teooria küsimused, kokku 21 teemat. Geograafiliste teemade hulgas on antud raamistikud aja ja ruumi, asustuse, kontekstuaalse (käitumusliku) mõju, etnilise regionalismi, pluralistlike ühiskondade, rahvusriigi kontseptsiooni, riigisüsteemi tuleviku, rahvusvaheliste piiride erineva loomuse ning riigi põhiseadusliku ja haldusliku ruumistruktuuri uurimiseks. Perspektiive käsitlevasse küsimusterangi olid hõlmatud Harold Lasswelli poliitika definitsiooni (*who gets what, where and why?*) geograafiline tõlgendus, paikkondlike konfliktide uurimine, erakonnad ja valimised, poliitika ja riigi välissuhted, sõltuvus ja poliittegevus ning maailmamajanduse toime ja poliittegevus. Metodoloogia ja teooria osas vaadeldi normatiivse ja positiivse teooria kujundamist, riigi ja valitsuse olemust, tegeldi poliitgeograafia ajaloo ja ideoloogiaga. Iga teema kohta on antud kuni 1981. aastani ilmunud põhiline kirjandus (Editorial... 1982). Poliitgeograafia kaasajale ja tulevikusuundumustele on hiljem pühendatud rahvusvahelisi eriväljaandeid. Näiteks Taylori ja John William House'i toimetatud koguteoses (Taylor, House 1984) osalesid tuntud uurijad

Inglismaalt (Taylor, R. J. Johnston), USAst (Stanley D. Brunn, O'Loughlin), Kanadast (David B. Knight, Bryan H. Massam), Prantsusmaalt (Paul Claval), Saksamaalt (Jürgen Ossenbrügge), Hollandist (H. van der Wusten), Lõuna-Aafrikast (G. H. Pirie), Brasiiliast (Bertha K. Becker) ja Iisraelist (Stanley Waterman).

Kuigi ajakohaseid poliitgeograafia küsimusi (vt nt O'Loughlin 1991) valgustatakse ka teises Inglismaal (Kentis) väljaantavas rahvusvahelises ajakirjas *Progress in Human Geography*, on tooniandvaks siiski *Political Geography*, kus rubriik "Political Geography around the World" pakub võimalusi paljude maade esindajatele. Nii ongi selles avaldanud kriitilise kirjutise Soome II maailmasõja aegsest geopoliitikast (Paasi 1990) Oulu ülikooli geograafiaprofessor Anssi Paasi (sünd. 1954). Õnneks pole Eesti riigil vaja sel viisil endale tuhka pähe raputada, sest puudub territoriaalekspansiooni õigustamise vajadus üldse. Eesti pole ühelgi ajajärgul oma ajalooliselt kujunenud maa-ala püüdnud laiendada. Küll on eesti geograafid käsitlenud oma riigi asendit ja geograafilist kuuluvust (Haltenberger 1925, 1926; Kant 1990, 1992 (algu-pärandid vastavalt 1931, 1933)) ning piiride, Nõukogude-aegse etnilise genotsiidi ruumilise väljenduse ja geopoliitilise asendi küsimusi (Kurs 1990, 1991, 1992, 1993). Mis puutub poliitgeograafia arengusse sõjajärgses Soomes, siis on selles üldküsimuste kõrval olnud valdav rahvusvaheline kaubandus (vt Vuoristo 1979: 92–113), viimastel aastatel aga eriti rahvusvaheline turism.

Inglismaal rahvusvahelises koostöös välja arendatud poliitgeograafia kontseptsioon jõudis laiema tarbijaskonnani 1985. aastal, mil Taylor avaldas praegu kõrgkooliõpikuna kasutatava raamatu. Selle Karl Liebknechtile (1871–1919) pühendatud teose täiendatud teine trükk koosneb seitsmest peatükist, bibliograafiast ja aineregistrist. Autor käsitleb ainet ülemaailmse majandussüsteemi (*world-economy*), rahvusriigi ja paikkonna tasandil. Teoses analüüsitakse maailmasüsteemi, geopoliitikat, imperialismi geograafiat, territoriaalriike, rahvust ja rahvuslust, elektoraalgeograafiat ning kohalikku poliitgeograafiat, pidades sealjuures eriti oluliseks asumiökoloogilise pärandi ja paikkondliku sotsialiseerumise käsitlemist (Taylor 1989: 251–288).

Kirjandus

- A n t e, Ulrich 1981. *Politische Geographie*. Braunschweig: Georg Westermann Verlag
- A n t e, Ulrich 1985. *Zur Grundlegung des Gegenstandsbereiches der politischen Geographie: Über die "Politische" in der Geographie*. (Erdkundliches Wissen. Heft 75.) Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH
- B a s s i n, Mark 1987a. Friedrich Ratzel 1844–1904. — *Geographers: Biobibliographical Studies*, vol. 11, pp. 123–132
- B a s s i n, Mark 1987b. Race contra space: The conflict between German 'Geopolitik' and national socialism. — *Political Geography Quarterly*, vol. 6, no. 2, pp. 115–134
- B e c k, Hanno 1982. *Große Geographen: Pioniere — Außenseiter — Gelehrte*. Berlin: Dietrich Reimer Verlag
- B e r g, Eiki 1993. Geopoliitika suhtelisest asendist. — *Akadeemia*, nr 3, lk 469–475
- B o e s l e r, Klaus-Achim 1983. *Politische Geographie*. (Teubner Studiebücher der Geographie.) Stuttgart: B. G. Teubner.
- B u s s e, G. von 1928. *Die Lehre vom Staat als Organismus*. Berlin
- B ü t t n e r, Manfred, Karl H o h e i s e l 1980. Immanuel Kant 1724–1804. — *Geographers: Biobibliographical Studies*, vol. 4, pp. 55–67
- C o h e n, Saul Bernard 1973. *Geography and Politics in a World Divided*. New York—London—Toronto: Oxford University Press
- D r o b i ž e v, K o v a l t š e n k o, M u r a v j o v 1973 = Дробижев Владимир Ш., Ковальченко Иван Б., Муравьев Анатолий Б. *Историческая география СССР*. Москва: Высшая школа
- E d i t o r i a l e s s a y: Political geography — research agendas for the nineteen eighties. 1982. — *Political Geography Quarterly*, vol. 1, no. 1, pp. 1–17
- E l v a n d e r, Nils 1975–1977. Kjellén, Johan Rudolf. — *Svenskt biografiskt lexikon. Band 21*. Stockholm, s. 203–206
- G l a s s n e r, Martin Ira, Harm J. de Blij, Leon Yachter 1980. *Systematic Political Geography*. New York—Chichester—Brisbane—Toronto: John Wiley & Sons
- H a l t e n b e r g e r, Michael 1925. *Gehört das Baltikum zu Ost-, Nord-, oder zu Mitteleuropa?* (Publicationes Instituti Universitatis Dorpatensis Geographici, nr 1.) Tartu
- H a l t e n b e r g e r, Michael 1926. *Landeskunde von Eesti*. (Publicationes Instituti Universitatis Dorpatensis Geographici, nr 6–10.) Tartu

- Haushofer, Karl 1924. *Geopolitik des Pazifischen Ozeans: Studien über die Wechselbeziehungen zwischen Geographie und Geschichte*. Berlin: Kurt Vowinckel
- Haushofer, Karl 1927. *Grenzen in ihrer geographischen und politischen Bedeutung*. Berlin: Kurt Vowinckel
- Haushofer, Karl 1936. *Geopolitische Grundlagen*. Berlin: Spaeth
- Haushofer, Karl 1937. *Gegenspiel von Macht und Erde im pazifischen Raum. — Verhandlungen und wissenschaftliche Abhandlungen des 26. Deutschen Geographentages*. Breslau: Hirt, S. 54–66
- Haushofer, Karl 1951. *Allgemeine politische Geographie und Geopolitik*. Heidelberg: Kurt Vowinckel
- Haushofer, Karl, Erich Obst, Hermann Lautensach, Otto Maul 1928. *Bausteine der Geopolitik*. Berlin: Kurt Vowinckel
- Heske, Henning, Rolf Wesche 1988. Karl Haushofer 1869–1946. — *Geographers: Biobibliographical Studies*, vol. 12, pp. 95–106
- Holdar, Sven 1992. The ideal state and the power of geography: The life-work of Rudolf Kjellén. — *Political Geography*, vol. 11, no. 3, pp. 307–323
- Humboldt, Alexandre de 1811. *Essai politique sur le royaume de la Nouvelle-Espagne*. Paris: Chez F. Schoell
- Humboldt, Alexandre de 1826. *Essai politique sur l'île de Cuba*. Paris: Libraire De Gide Fils
- Jackson, W. A. Douglas (ed.) 1964. *Politics and Geographic Relationships: Readings on the Nature of Political Geography*. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall
- Kant, Edgar 1990. Eesti geoliitilisest ja geökonoomilisest asendist, eriti Venemaa suhtes. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1229–1250
- Kant, Edgar 1992. Eesti kuulus Baltoskandiasse. — *Akadeemia*, nr 2, lk 354–396
- Kaufmann, E. 1908. *Über den Begriff des Organismus in der Staatlehre des 19. Jahrhunderts*. Heidelberg
- Kjellén, Rudolf 1940. *Riik kui eluvorm*. Tallinn: Kirjastus-Osaühing Kultuurkoondis
- Kleinschmager, Richard 1987. *Geopolitique de l'Alsace*. Strasbourg: B F éditions
- Kolossov 1988 = Колосов Владимир А. *Политическая география: Проблемы и методы*. Ленинград: Наука
- Kristof, Ladis K. D. 1984. Geopolitics. — *The Encyclopedia Americana: International Edition. Volume 12*. Danbury: Grolier Incorporated, p. 508

- Kurs 1979 = Курс О. Социально-экономические основы переустройства политико-административных систем. — Изучение проблем социально-экономической и социальной географии. Тарту: Тартуский государственный университет, с. 94–109
- Kurs, Ott 1990. Eesti Vabariigi asendi ja piiride uurimisest. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1252–1259
- Kurs, Ott 1991. Sur la géographie ethnique et politique en Ingrid et Estonie. — *Revue Géographique De L'Est*, 2, p. 171–172
- Kurs, Ott 1992. Estlands geopolitische Lage. — *Estland: Express Reisehandbuch*. Leer: Mundo Verlag, S. 14–24
- Kurs, Ott 1993. Eesti piirid Euroopa riikide taustal. — *Akadeemia*, nr 3, lk 451–468
- Maackinder, Halford J. 1904. The Geographical Pivot of History. — *Geographical Journal*, vol. XXIII, pp. 421–444
- Matznetter, Josef (Hrsg.) 1977. *Politische Geographie*. (Wege der Forschung. Band CCCCXXXI.) Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft
- Mauil, Otto 1925. *Politische Geographie*. Berlin: Verlag von Gebrüder Borntraeger
- Melchior, W. 1935. *Das Wesen des organischen Staatsgedankens*. Berlin
- O'Loughlin, John 1991. Political geography: returning to basic conceptions. — *Progress in Human Geography*, vol. 15, no. 3, pp. 322–339
- Paasi, Anssi 1990. The rise and fall of Finnish geopolitics. — *Political Geography Quarterly*, vol. 9, no. 1, pp. 53–65
- Pallas, Peter Simon 1771–1773. *Reisen durch verschiedene Provinzen des Russischen Reichs in den Jahren 1768–74*. St. Petersburg
- Pallas, Peter Simon 1799–1801. *Bemerkungen auf einer Reise in die südlichen Statthalterschaften des Russischen Reichs in den Jahren 1793 bis 1794*. St. Petersburg
- Poliittinen maantiede. 1980. — *Maat ja kansat: Otavan maantieteellinen tietosanakirja*. 4. Helsinki: Otava, s. 1417–1418
- Politische Geographie. 1970. — *Lexikon der Geographie*. Band III. Braunschweig: Georg Westermann Verlag, S. 867–868
- Prescott, J. R. V. 1972. *Political Geography*. London: Methuen & Co Ltd
- Ratzel, Friedrich 1885. Entwurf einer neuen politischen Karte von Afrika: Nebst einigen allgemeinen Bemerkungen über die Grundsätze der Politischen Geographie. — *Petermann's Geographische Mitteilungen*, S. 245–250

- Ratzel, Friedrich 1893. *Die Vereinigten Staaten von Amerika. Band 2: Politische Geographie unter besonderer Berücksichtigung der natürlichen Bedingungen und wirtschaftlichen Verhältnisse.* München
- Ratzel, Friedrich 1896. Die Gesätze des räumlichen Wachstums der Staaten. — *Petermann's Geographische Mitteilungen*, 42, S. 97–107
- Ratzel, Friedrich 1897. *Politische Geographie oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges.* München—Leipzig
- Ratzel, Friedrich 1898. Politisch-geographische Rückblicke: I Allgemeines. Mitteleuropa mit Frankreich. II Das Englische Weltreich. III Das Russische Reich. — *Geographische Zeitschrift*, S. 143–156, 211–224
- Ratzel, Friedrich 1901. Der Lebensraum: Eine biogeographische Studie. — *Festgabe für Albert Schöffle zur Wiederkehr seines siebenzigsten Geburtstages.* Tübingen, S. 103–189
- Ratzel, Friedrich 1903. *Politische Geographie oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges.* 2. Auflage. München—Berlin
- Ratzel, Friedrich 1909. *Anthropogeographie.* Stuttgart
- Ratzel, Friedrich 1923. *Politische Geographie.* Dritte Auflage. Durchgesehen und ergänzt von Eugen Oberhummer. München—Berlin: R. Oldenburg
- Ratzel, Friedrich 1975. *Anthropogeographie. Zweiter Teil: Die geographische Verbreitung des Menschen.* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft
- Sanguin, A.-L. 1976. *Géographie politique: Bibliographie internationale.* Montréal: Les Presses De L'Université Du Québec
- Sanguin, André-Louis 1977. *La géographie politique.* Presses Universitaires de France
- Sanguin, André-Louis 1981a. *Diccionario de Geografía política.* Valparaiso: Universidad Católica de Valparaiso
- Sanguin, André-Louis 1981b. *Geografía política.* Barcelona: Viassar de Mar
- Sanguin, André-Louis 1983. *La Suisse: Essay de géographie politique.* Gap: Éditions Ophrys
- Schöller, Peter 1958. Das Ende einer politischen Geographie ohne sozialgeographische Bindung. — *Erdkunde*, 12, S. 313–316
- Schöller, Peter 1960. Kulturraumforschung und Sozialgeographie. — *Aus Geschichte und Landeskunde.* Bonn, S. 672–685
- Spymann, Nicholas John 1944. *The Geography of the Peace.* New York: Harcourt Brace Jovanovich

- Šiger 1971 = Шягер Абрам Г. *Современная карта зарубежного мира*. Москва: Мысль
- Taylor, Peter J. 1989. *Political Geography*. Second Edition. New York: Longman Scientific & Technical, John Wiley & Sons, Inc.
- Taylor, Peter, John House (eds.) 1984. *Political Geography: Recent Advances and Future Directions*. London & Sydney: Croom Helm
- Vuoristo, Kai-Veikko 1979. *Poliittiset ja taloudelliset alueet*. (Helsingin Kauppa- ja Korkeakoulun Julkaisuja, C-47.) Helsinki: Gaudeamus
- Wendland, Folkwart 1992. *Peter Simon Pallas (1741–1811): Materialien einer Biographie*. (Veröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin. Band 80.) Berlin—New York: Walter de Gruyter

OTT KURS (sünd. 1939), lõpetas Tartu ülikooli geograafiaosakonnas 1963. aastal. Geograafiakandidaat 1971. a Tartus. Tartu ülikooli inimgeograafia dotsent. *Akadeemias* avaldanud artiklid "Eesti Vabariigi asendi ja piiride uurimisest" (nr 6, 1990, lk 1252–1259), "Ingeri põliselanike saatus" (nr 7, 1990, lk 11484–1499), "Krimmitatarlased" (nr 2, 1991, lk 321–344), "Hõimud hääbumas: Karjalased Ida-Karjalas" (nr 1, 1992, lk 120–136), "Edgar Kanti teaduspärand" (nr 3, 1992, lk 578–606), "Euroopa ruumiline taassünd" (nr 5, 1992, lk 899–911), "Halduspoliitilised ruumid" (nr 12, 1992, lk 2613–2630), "Eesti piirid Euroopa riikide taustal" (nr 3, 1993, lk 451–468), "Sakslased Venemaal" (nr 7, 1993, lk 1452–1483); lisaks 5 arvustust ja järelsõnu.

ARVUSTUS

KAMTŠATKA VALLUTAMISE LOOST

Jaanus Paal. *Kamtšatka lugu: Näide Vene vallutuspoliitika ja kolonialismi ajaloo kohta.* Tartu: Tartumaa Muuseumi Toimetised, nr 2, 1993, 209 lk.

Retsenseeritav raamat ilmus selle aasta kevadel. Vaatamata autori tagasihoidlikule vihjele, et töö ei ole mõeldud range ajaloolise uurimusena (lk 8), on siiski tegemist teosega, mis oma ülesehituse poolest on rohkem kui üks "lugu". Karta on, et raamat pole kättesaadav paljudele huvilistele vähese leviku ja kõrge hinna tõttu. Nähtavasti on viimane asjaolu seoses mingite trükiasjanduse finessidega, sest vaevalt et autorit honoreeritakse. Seda lubab oletada väljaandjana nimetatav Tartumaa Muuseum.

Kamtšatka lugu tõendab veel kord, et väikerahvaste käekäik on olnud igal pool peaaegu ühesugune. Nende allaheitmise motiiv on ikka üks ja sama, ükskõik mille varjus seda tehakse. Olgu tegemist Kristuse haa päästmisega, paganate pööramisega õigele teele või "tõelise" kultuuri kandmisega, tulemus on ikka üks. Keegi ei suuda enam kindlaks teha kõigi igavesti kadunud rahvaste nimesidki, rääkimata nende ajaloo kirjutamisest. Kas on tegemist mingi seaduspärasusega, mis ei sõltu ühiskondlikust korrast ega arengutasemest? Seda mõtet võiks kindlalt asjaolu, et praegugi tahetakse Kanadas indiaanlasi välja ajada oma kodupaigust, et rajada golfiväljakuid. Brasiilias tapetakse metsikult põlisrahva kilde. Riik ei suuda täita oma funktsioone oma elanike kaitsmisel üksteisegi eest. Slovakkias leiab vastutustundetu ametnik, et mustlased ei ole adapteeruvad. Kummaline ja kurvastav on tõdeda, et mõne arvult suure rahva liige, kes tundub kõrgesti haritud, intelligentne ja mõistev olevat, muutub kohe šovinistiks, kui talle mainida, et tema rahvus on väiksearvulistele rahvastele kannatusi toonud. Seepärast näib lootusetu, et keegi kunagi heastaks kasvõi mingil määral selle kahju, mille osaliseks on saanud eesti rahvas. Arvata on, et niisugust kahet-

sust, nagu seda avaldas Jaapani valitsus nendele Kaug-Ida ja Kagu-Aasia riikidele, kes kannatasid Jaapani okupatsiooni all Teises maailmasõjas, ei saa kuulda Venemaa poolt veel lähemas tulevikus.

Muidugi ei ole kõigile mõõdetud ühe mõõdupuuga. Kindlasti on neid mõjureid palju, mis kokkuvõttes päästsid mingi rahva (sealhulgas ka eestlased) täielikust hävingust. Uurimine on raskendatud juba selle tõttu, et me ei tunne ega oska neid mõjureid hinnata. Ilmselt üks paljudest põhjustest, miks Euroopa väikerahvastel on paremini läinud, on see, et Euroopast sai kaasaegse kultuuri häll sellest hoolimata, et kaugel ida pool oli "tsiviliseerimisel" ammu kaugemale jõutud. Siin võib laskuda targutusteni, mis meid vähe aitavad. Sellepärast oleks ehk kasulikum pöörduda tagasi Jaanus Paali raamatu juurde, eeldades, et geograafiliste avastuste ajalugu on peamiselt vallutussõdade ajalugu. Raamatus esinevad isikunimed on suurelt osalt samad, mida me leiame Kaug-Ida, Ida-Siberi ja Kamtšatka geograafilise uurimise ajaloost. Avastusreisijate kuulsate nimede järele võime sageli rahumeeli kirjutada: seikleja, kaabakas, rõõvel. Kuid eelnev on siiski vaid avastuste üks külg. Käsitledes geograafiliste avastustega seonduvat, ei tohi me eirata XVI–XVIII sajandi mõttemaailma mõjujõudu indiviidile — ekvaatori läheduses kees vesi, palavus pidi olema talumatu ning nende alade alalised asukad olid üks silmad jt suisa fantastilised koletised. Kõik see sunnib arvama, et tänapäevased fantastid on leidnud endale nendest kirjeldustest tänuväärset inspiratsiooni kirjeldamiseks kosmoseelanikke. Meie kartused UFOde ees on võrreldavad keskaja elanike pelgusega tundmatute maade elanike uurimise ees. Nii tuleb konkistadooride tegevust heaks kiitmata siiski ka imetleda nende isiklikku vaprust, sest vaatamata vaimupimedusest tulenevale teadmatusele asusid nad maadeavastamise teele. Henrique Meresõitja sunnitööliste sisemised heitlused laevaretkel "keeva" veega aladele on võrreldavad venelastest konkistadooride kartusega retke ees Kamtšatkale, kus pidavat elama üks silmad.

Meie peame eelkõige omaks võtma, et ajalugu on aja lugu oma erinevate moraalsete tõekspidamistega eri ajalooperioodidel. Seepärast tundub, et J. Paali raamat on tükati oma suhtumiselt "maadevallutajatesse" liiga karm, sest ta on kirjutatud tänaseid moraalinõudeid järgides.

Oma teose üleschitamisel on J. Paal oskuslikult kasutanud ainevaldkonna kronoloogilise järjestatuse võtet, mis on ajalookirjanduses üldlevinud. Raamat annab ulatusliku ülevaate Siberi ja Kaug-Ida vallutamislõost alates 1582. aastast, mil Jermak alistas Siberi khaaniriigi pealinna Kašlõki e Sibiri (autor on lk 14 ekslikult kirjutanud "Kašlõki (Iskeri)"), ja lõpetades Kamtšatka allaheitmisega XVIII sajandi keskel.

Venemaa koloniaalajaloo pikast ja sündmusterohkest ajajärgust leiab raamatus põhjalikku käsitlemist sündmustik, mis järgneb Jakutski asutamisele. Isegi ainult Kamtšatka alistamine Vene võimule on vägagi ulatuslik teema, nagu raamatust selgub. Sellele perioodile on Jaanus Paal soovinud läheneda professionaalse ajaloolase pilguga, tahtmata vahele jätta vähem tähtsaid isikuid ja pisimatki sündmuseraasu. Nõnda avaneb lugejale detailiderohke Kamtšatka vallutamise lugu alates Vladimir Atlassovi retkest 1697. aastal kuni XVIII sajandi keskpaigani, kui põlisrahvaste — itelmeenide ja korjakkide vastupanu välisvaenlasele rauges. Kahjuks ei ole raamatu maht võimaldanud kõiki tegelasi võrd-sel määral valgustada, kuigi see on olnud autori sooviks. Nii on raamat tegelaskujudega liigselt koormatud. Igal leheküljel astub meie ette uus funktsionäär või maadeavastaja ja nad vahelduvad pidevalt nagu tõelises kaleidoskoobis. Seetõttu on raamatut lugedes tihtipeale sündmustikku raske jälgida, sest “lool” on palju kangelasi ja pahatihti korduvad nimed, mis sageli on varustamata ees- ja isanimegagi. Tundub, et raamatu parema loetavuse nimel tulnuks loobuda vähem tähtsate tegelaste ja sündmuste kirjeldamisest. See aidanuks vältida liigset koormatust faktidega ja võimaldanuks komplekssemalt pühenduda kasvõi Semjon Dežnevi või riukaliku “püha isa” Ivan Kozõrevski osale Kamtšatka ajaloos, sest raamatu lehekülgedel tuleb nende eluloo järgi mitmelt poolt otsida. Nii ei osutu üldiselt üsna õnnestunud kronoloogilise printsiibi järgimine alati kõige õigemaks, kuid see ei vähenda veel kirjutatu väärtust.

Nagu eespool viidatud, pakuvad suurt huvi leheküljed, kus on jut-tu Kamtšatka anastamisest kuni põlisrahvaste vastupanu lõppemiseni XVIII sajandi keskpaiku. Meile avaneb ka pilt itelmeenide ja korjak-kide eluraskustest, mis olid seotud maksustamise ja teoorjusega (varus-tuse küütimine) talvel. Kahjuks on J. Paal vähem tähelepanu pööranud XIX sajandile, mil põlisrahvaste verd enam nii ohtrasti ei valatud. Nii jääb arvatavasti paljudele lugejatele ebaselgeks nende “tsiviliseerimi-sega” seonduv. Põhijoontes on tähtsamad tegurid esile toodud, kuid paikseks jäämist soodustanud maksude ja eelkõige põllunduse osast itelmeenide ja korjakkide integreerimisel vene kultuuri ei kõnelda nii ülevaatlilikult.

XIX sajand oli Kamtšatka ajaloos võrreldamatult sündmustevaesem eelmisest: lõppenud olid põlisrahvaste ülestõusud ja prikaztšikute oma-vahelised hõõrumised olid jäädavalt unustatud. Kamtšatkast oli jälle saanud rahulik maanurk Vene okupatsiooni all. XIX sajandit iseloomus-tab Kamtšatka koloniseerimise ajaloos kolonistide võitlus itelmeenide ja korjakkide hinge eest, sest selle sisimas oli säilinud paganlus. Nende ristimine XVIII sajandil ei toonud veel kaasa venestumist. Hästi kajas-

tub itelmeenide ja korjakkide venestamine Vändras sündinud hilisema Kärü mõisniku Carl von Ditmari kaheköitelise monograafia *Reisen und Aufenthalt in Kamtschatka in den Jahren 1851–1855* (St. Petersburg, 1890) lehekülgedel. Praegugi ei saa ükski tõsisem Kamtšatka ajaloo ja looduse uurija minna sellest monumentaalteosest mööda. Kahjuks ei võimalda retsensiooni maht anda ülevaadet omal ajal tuntud maadeuurijast, kuigi see vääriks pikemat käsitelu, sest eestikeelne teave tema kohta on napp.

XIX sajandi alguses oli Kamtšatka põlisrahvaste elu ja olu XVIII sajandiga võrreldes märgatavalt muutunud. Rahvaarvu katastroofiline vähenemine (XVIII sajandi alguse u 25 000 pärismaalaselt 7000-ni sajandi lõpus) peatus (lk 159) ja järgmise aastasaja lõpus ilmutas rahvaarv isegi kasvutendentsi (9000–10 000 el.). Kõik see viitab stabiilsusele, sest võimud ei soovinud kaotada seda vähestki säilinud maksubaasi. Tsaarivõim püüdis isegi leevendada näljahäda, mida kinnitab ka C. v. Ditmari raamat. Abi ei olnud küll piisav, kuid päästis põliselanikud täielikust väljasuremisest. Sedalaadi näljahädaliste abistamine tuli aga eilsetele hädalistele bumerangina tagasi. J. Paal tsiteerib N. Jadrintsevit (lk 141): “Õppides leiba, viina, tubakat, püssirohtu ja rauda tundma, hakkasid nad neid pidevalt vajama. Kuid saades nimetatud asju üksnes uskumatult kõrge hinna eest, on nad kõik oma vara ära raisanud, müünud maha kõik oma saagi, kuid vajadus on ikkagi jäänud rahuldamata ja nad on sattunud sureva Tantalose seisusesse. Just see on majandusliku viletsuse põhjus. [---] Nad võtsid leivavilja võlgu, kuid ei suutnud seda tasuda; niipea kui viljaandmine lõpetati, hakkasid nad välja surema.” Nii see tegelikult oli, kuid pidev näljahäda sundis itelmeene ja korjake ise tera- ja juurvilja kasvatama. Seda sammu tuleb pidada otsustavaks; nüüd algas venestumine täie hooga, sest põliselanikud jäid paikseks ja tasapisi hakkas neile omaseks saama venelaste kombestik. Peab märkima, et tõelisse viletsusse sattusid eelkõige pärismaalased, kes õppisid leiba sööma (lk 144), ja kõigepealt tabas selline saatus itelmeene, kes asustasid Kamtšatka viljakamaid ja parema kliimaga alasid Ida- ja Kagu-Kamtšatkal. Endiselt jätkus ka röövkaubandus, mis omakorda veelgi süvendas itelmeenide sõltuvust Kamtšatka võimudest.

Ei tahaks aga kuidagi nõustuda J. Paali väitega, et itelmeenid ja korjakid olid paiksed juba enne venelaste Kamtšatkaale jõudmist (lk 32). Itelmeenid ja mõningad korjakkide hõimud korjasid tõesti juba taimejuuri (leivaliilia, magus karuputk) ja tegid neist putru. Eraldamaks neid elatusviisi järgi (korjamine, küttimine, loomakasvatus, põllundus) on Lennart Meri oma raamatus *Lähenevad rannad* (Tallinn, 1977) liigitanud itelmeenid saagikogujaks rahvaks (lk 378), paigutades nad põllu-

harijate ja loomakasvatavate vahele uude kõrgemasse elatusgruppi, ent samas esitab ta retoorilise küsimuse: “[---] kas paiksus oli põllumajanduse eeldus või tulemus?” ja vastab sellele üheselt, et põllumajandus on siiski paiksuse eeldus ja mitte vastupidi. Seda seisukohta peab allkirjutanu õigeks. Põllunduse edasisel levikul itelmeenide seas tekkis eeldus segaabeludeks kasakatega ja algas paratamatu assimileerumine. Siinkohal tekib küsimus: kas käsitleda termineid *itelmeenid* ning *kamtšadalid* sünonüümidenä, nagu kasutab neid J. Paal, või pidada õigemaks seisukohta, et *kamtšadalid* on venelaste ja itelmeenide segunemisel tekkinud rahvusrühm? *Eesti Nõukogude Entsüklopeedia* (1989, IV köide, lk 275) ja *Vene Impeeriumi rahvaste punane raamat* (Tallinn, 1993, lk 140–142) arvestavad *kamtšadalide* hulka ka venestunud korjakid. Viimati mainitud koguteoses küll tõdetakse (lk 142), et *kamtšadalid* on siiski rohkem vahepealne rahvus, mille toel on itelmeenide venestamine edenenud. Allkirjutanu nõustub viimase väitega ja peab otstarbekaks käsitada *kamtšadale* eraldi rahvusgrupina. Peaaegu samal seisukohal oli ka C. v. Ditmar, kes nimetas itelmeene *Alt-Kamtschadalen*.

Erinevalt itelmeenidest ei venestunud korjakid täielikult. Neid päästis see, et korjakide hõimud elasid üksteisest eraldatuna Kamtšatka eri piirkondades. Ditmar uuris neid hõime pikema perioodi vältel ja eristas nende puhul erinevaid venestumise astmeid (*Вестникъ Императорскаго Русскаго Географическаго Общества*, 1855, том 15/16, стр. 51–63). Sedamööda, kuidas juurdusid venelaste toodud tavad (riietuses ja põlluharimisviisides) ning kaotasid tähtsust traditsioonilised tegevusalad (kalandus, jahindus), eristas Ditmar Kamtšatkal viis erinevat hõimugruppi: ukintsid, olutortsid, pallantsid, kamenetsid ja karjakasvatavad korjakid, kes kõik keelelt erinesid. Eelnimetatud artiklis on Ditmar veel püüdnud tšuktše ja korjake vaadelda teineteisele lähedaste rahvustena, toetudes just keele ja tavandite sarnasusele. Allkirjutanu peab võimalikuks, et ka Ditmaril on oma osa Leopold von Schrencki (hilisema Peterburi TA akadeemiku ja Etnograafia Muuseumi direktori), paleoasiaatide teooria kujunemisloos, sest nad olid sõbrad ja kohtusid 1854. aastal Kamtšatkal ning järgmisel aastal Amuurimaal. On kindel, et nad kõnelesid kohalike põlisrahvaste tavadest, sest Schrenckil endal polnud võimalust uurida kohalikku rahvastikku ja ta pidi arvestama Ditmari tähelepanekutega.

Oma reisidel koges Ditmar korduvalt seda viletsust, mis Kamtšatkal valitses, ja selle leevendamise vahendiks pidas ta eelkõige toiduainete importi Hiinast ja Jaapanist vahetusena neis maades hinnalise lõhe ja hülgerasva vastu, sest teel Kesk-Venemaalt läbi põhjatute teede Ajani hävis sageli suurem osa kaubast (Ditmar 1890: 144). Teiseks tähtsa-

maks abinõuks põlisrahvaste säilitamisel pidas Ditmar arstiabi organiseerimist Kamtšatkal, sest koolera ja süüfilis peremehetsesid igas majas pärismaalaste külades (Ditmar 1890: 181).

Kahjuks ei kajastu J. Paali raamatus veel üks oluline tegur Kamtšatka koloniseerimise ajaloos: maapõue hõlvamine ja üldgeograafilised uurin-gud. Selles oli suur osa ka baltisakslastel (peale C. v. Ditmari ka Adam Johann v. Krusensternil, Otto v. Kotzebuel, krahv Friedrich Benjamin Lütkel jt) ning veel tänagi meenutavad neid aegu Kamtšatkal kõrvuti põlis- ja vene nimedega Ditmari vulkaan, Lütke väin jt. See iseloomus-tas koloniseerimise sekundaarset tasandit (loodusvarade kasutuselevõtt teaduslike ekspeditsioonide tulemuste põhjal) võrreldes primaarse ta-sandiga (pärismaalaste alistamine ja jassaki kogumine). Raamatu täien-damine andmetega koloniseerimisest ja üldgeograafilisest uurimistööst, millele oleks võinud veel lisanduda eestlaste tegevus Kamtšatkal, sest neid on seal käinud palju (nt L. Meri, Ants Raik, Erast Parmasto), või-nuks tunduvalt suurendada tema lugejaskonda.

Jaanus Paali raamat on vägagi informatsioonirohke ja see asetab autorile ränga kohustuse vastutada kirjutatu tõepärasuse eest. Vigu tuleb ette aastaarvudes. Lk 69 väidab J. Paal, et kolm nädalat enne oma surma, 25. detsembril 1724. a, kirjutab Peeter I alla korraldusele Põhja-Ameerika ranniku ja Kirdeväila otsimiseks. Samas ei maini ta, et tegemist on vana kalendriga ja nii tekib Peeter I surma (8. II 1725) ja ukaasi allakirjutamise vahele kahenädalane lisaaeg. Samuti on näpuvea tõttu autoril saanud poolakast Maurycy Beniowskist ungarlane Moric Beniowski (lk 121). Beniowski küll sündis Ungaris, kuid pole veel sel-lepärast rahvuselt ungarlane. Poola rahvuskangelane sattus Katariina II ajal venelaste kätte vangi ja saadeti Kamtšatka asumisele, kust ta põge-nes 1770. aastal laevaga Macaosse ja sealt Madagaskarile. Et Beniowski oli Euroopas tuntud ja tema tagaotsimine muutus juba avalikkuse ees piinlikuks, siis käskis Katariina II otsingud lõpetada 1793. aastal, mitte 1733. aastal, nagu märgib J. Paal (lk 122). Kui seda võiks pidada trü-kiveakuradi teoks, siis miks autoril on saanud Moskva Tobolski kõrval Siberi linnaks (lk 66)?

Vigu on sisse lipsanud ka geograafiliste terminite kasutamises. Nii ajab autor kahetsusväärsel moel segamini mõisted Beringi väin e Kirde-väil (lk 20), sest ta peab neid sünonüümideks. Ometi on üldiselt teada, et esimene neist termineist märgib konkreetset väina, teine aga tähistab oletatavat mereteed, mille kaudu inglased ja hollandlased püüdsid jõuda Indiasse.

Vastuoksusi esineb ka Kamtšatka vallutamise kirjeldamisel. Nii jõudsid Fedot Aleksejevi kasakad (moodustasid osa S. Dežnevi eks-

peditsioonist) meritsi ümber Kamtšatka lõunapoolseima Lopatka neem juba 1649. aastal (lk 24), ent 40 lehekülge hiljem kirjutab autor: "1717. aastal õnnestus kasakatel esimest korda ümber Kamtšatka lõunatipu purjetada." Seega jääb mulje, et Lopatka neem avastati kaks korda nagu Ameerika.

Kahju on sellest, et Jaanus Paalil ei ole olnud mahti kõikide geograafiliste nimetuste vastavust kaardil olevatega võrrelda. Tema märgitud Ugutšu jõge (lk 22), mida mööda Vassili Pojarkov olevat suundunud Jakutskist Amuurimaale, ei ole olemas, küll on kaardil aga Utšuri jõgi.

Olulise osa raamatu kogumahust moodustab 235 nime sisaldav isikunimede loend ja nende transkriptsioon vene keelest (lk 171–179). Tekib küsimus, kellele on see mõeldud. Raamatu seisukohast ei lisa ta midagi uut, vaid tekitab segadust, sest pole kasutamiskõlblik. Oleks oodanud, et loend hõlbustab raamatu lugemist, nagu on kohane traditsioonilisele ajaloo-alasele teosele, kuid ei. Juhatamata kätte lehekülgi, millel huvipakkuv isik esineb, pakub ta sootuks nimede transkribeerimist ja sedagi ebatäielikult. Isikunimede loend tekitab veelgi küsimusi. Loendis on Suvorovi nimi ilma ees- ja isanimeta, ja kui nüüd asjast huvitatu loodab raamatu lugemisel leida generalissimus Aleksandr Suvorovi seotust Kamtšatkaga, siis ta peab pettuma, sest lugemisel selgub, et raamatus on vaid korra mainitud kedagi tundmatut seersant Suvorovit (lk 109). Sama laadi raskusi tekib veel 92 perekonnanime kuuluvusega. Mõistetavad on keerukused paljude ees- ja isanimede leidmisel, mida ajalugu meile pole säilitanud, kuid (James) Cooki, (Hernán) Cortési ja veel paljude teiste tuntud isikute eesnimede leidmine ei oleks tohtinud raskusi valmistada.

Omapärane on lugu ka transkribeerimisega. Nii on Jerofei Habarovist saanud Jerofei Habarovsk (lk 22, 173): kas seega mees sai nime linna järgi või vastupidi? Ümberkirjutamisvigu on teisigi: Krōžanovski peab olema Krōžanovski, Belobordov Beleborodov, Antziferov Antsiferov, Muhhoplev Muhhopljov, Solovjev Solovjov, Smalev Šmaljov.

Isikunimede loendis on niisiis märgata suurt ebaühtlust, mis kehtib ka "Geograafiliste nimede ja ja nende transkribeerimise kohta vene keelest" (lk 180–188) puhul. Eestlased on palju vaielnud selle üle, kuidas kirjutada mõningaid kohanimedid: kas põhimõttel, et rahvuslik nimi on ühtlasi rahvusvaheline nimi (Rīga, St. Petersburg, Berlin, Gdov), või tohib neid nimetada ka eesti keeles ajalooliselt kujunenud nimedega e naabrusnimedega (Riia, Peterburi, Berliin, Oudova). Kokku on lepitud, et eespool toodud nimesid ja lisaks veel mõningaid tohib kirjutada traditsioonipäraselt. J. Paali nimestikust leiame aga selliseidki "traditsioonilisi" nimevariante, mis näevad transkribeerimisel ilmaval-

gust esmakordselt. Sel moel on saanud Najahhanskist Najahana, Jamskist Jama, Tauiskist Taui, Peterburist Peterburg, Tumanskist Tumanõ ja Ivaškinskist Ivaška. Tundub, et paljudel pole aimugi nende asustatud paikade eeldatavast asukohast. Seepärast ei tuleks neid pidada naabrusnimedeks ja jääda ikka Najahhanski ja Tauiski juurde analoogselt Nikolajevskiga, mis transkribeerimisel ei ole muutunud Nikolajevkaks. Alaska nime puhul jääb mulje, et ümberkirjutamine on toimunud vastupidiselt pealkirjas pakutavaga: Alaskast on saanud **Аласка** (peab olema **Аляска**).

Samuti nagu isikunimede loendi puhul, tekib siingi küsimus selle vajalikkusest. Taas leiame transkribeerimata jäänud nimetusi nagu Anadõrimaa ja Utrecht, samas on tõlgitud Inglismaa ja Venemaa nimed. Kõik viitab sellele, et mõlemas loendis esineb palju läbimõtlematust ja parandamist vajavat, mida olnuks võimalik vältida. Ometi näitavad need loendid, et autor on teinud tõsisist tööd raamatu koostamisel ja see pole lihtne olnud. Tore on see, et raamat on varustatud illustratsioonidega, mis loovad meeleolu, kuid lugejana tahtnuks teada nende autoreid ja daatumeid.

Vaatamata J. Paali uudse teose mõnele pisipuudusele on see tore töö. Üle pika aja on ilmunud midagi Vene impeeriumi kolooniate hõlvamis- ja uurimisajaloo kohta. Raamat aitab eesti lugejail aimu saada vägivallast, mis geograafiliste avastustega alatasa kaasnes, ja pakub ainet mõtisklusteks teemal: mis saanuks siis, kui soomeugrilaste esivanemad rännanuksid hoopis itta tookord valitud läänepoolse suuna asemel. See-
ga täidab J. Paali töö olulise tühimiku eestikeelses geograafiaajalooalases kirjanduses ja valgustab minevikku vajunud sündmusi sootuks teisiti, kui seda tehti veel mõned aastad tagasi. Nii on Jaanus Paali *Kamtšatka lool* suur väärtus ja jääb vaid loota, et see innustab teisi autoreid.

Erki Tammiksaar

EDITORIAL NOTE

This year's last issue starts with an investigation by Alari Purju, researcher at the Institute of East-European Studies, Stockholm University of Economics. He presents two scenarios for the future development of Estonian economics: one in an environment of a strong monetary policy and the other in the case of a soft monetary policy.

Kaljo Villako, professor emeritus of radiology and oncology at Tartu University, writes about the legendary Estonian statesman Jaan Tõnisson (1868–1941?) who was Prime Minister in 1919–1920, State Head in 1927–1928, 1933 and Foreign Minister in 1931–1932. Jaan Tõnisson was also among the first ones who declared publicly in 1917 that Estonia should become an independent state.

Literary scholar Ants Oras (1900 Estonia — 1982 USA) writes about the grand old man of Estonian literature Gustav Suits (1883 Estonia — 1956 Sweden). The *Noor-Eesti* (Young Estonia) grouping led by him and his own poetry introduced new European trends in Estonian literature. Gustav Suits worded the slogan of the group as: "Let's remain Estonians, but let's also become Europeans." Ants Oras reviews the poetry written by Suits in 1905–1922, concentrating on its links with Western, Finnish and Russian Symbolism.

Searching for absolutely pure beauty, Heinrich von Kleist (1777–1811) finds that it is almost impossible to generate it consciously. Consciousness degrades real beauty and changes it into indulging in beautiful fancies. Kleist's "eschatological" paradox is that grace can really reveal itself only in a marionette or in God, hardly ever in man. Thereafter we continue with an essay by Claus Sommerhage, professor extraordinary of German literature at Tartu University, where he intertwines his interpretation

of Kleist with an outsider's impressions of Estonia. The piece of writing by emeritus professor of philosophy Jean François Lyotard is in a sense a fugue about the cognitive limits of time and in particular of its musical (aesthetic) subdivisions. As a metaphor of these borderline moments Lyotard also makes use of Kleist's "similarity between God and the marionette". Lyotard's fugue can also be viewed as a development of Kleist's paradox of pure beauty.

Timo Airaksinen, professor of practical philosophy at Helsinki University, speaks about practical ethics — a new trend in analytical philosophy of morals. In his opinion the aim of practical ethics is to show that the ideas about the philosophers' alienation and about their withdrawal into an ivory tower are erroneous. If philosophy of morals can face the challenge of general human and social problems, it has a right to exist in the academic world which is getting into ever more serious straits. The author studies just one essential problem, namely to which extent the findings of theoretical ethics should direct the investigations in practical ethics. This is the question about the independence of practical ethics. As an example of solving the practical problems of morals, the author analyses the pertinent studies by Peter Singer, Nicholas Rescher and Urpo Harva.

Folklorist Kristi Salve's article is about the folklore of the southernmost ethnic group in Estonia — the Setus. One of their folklore genres — the lament — has deserved more detailed investigation. The author analyses the origins of the genre which is relatively unknown elsewhere in Estonia. If we suppose that the plots, motifs, etc. unknown elsewhere have been borrowed, the question arises from whom — either from the kindred peoples in the East, or from the Baltic and Eastern Slavic neighbours. The article shows that the lament of the Setus is closely related to the Karelian and Finnish *runos*. As an illustration, we publish two laments written by Kristi Salve herself.

During the Middle Ages several books were written which described our physical and geographical environment. Their titles contained a variant of the title *Imago Mundi*. Raimo Lehti, professor emeritus of mathematics at Helsinki Technical University, concentrates primarily on the ideas which explicitly had an impact

around the year 1500, and the authors through whose works the public learnt about these imaginations at that time. R. Lehti traces back the representatives of this scientific tradition to its forefathers like Plato, Aristotle, Euclid, Archimedes — and Ptolemy whose work summed up the chief achievements of Greek astronomy. The methods of proving the spherical shape of the Earth and calculating the Earth's circumference have been discussed in greater detail. The following pages deal with political geography which studies the regional peculiarities of political phenomena and the relations between dominant political forces bearing in mind the influence of geographical environment on politics and the influence of political decisions on natural and man-made landscape. This branch of knowledge has experienced several setbacks, especially after World War II. The story of development of political geography comes from Ott Kurs, associate professor of human geography at Tartu University.

In the section of book reviews Erki Tammiksaar analyses Jaanus Paal's book describing a period in Russian colonial history from 1582 when Yermak seized the capital of the Siberian Khanate to the conquest of Kamchatka in the mid-18th century.

We end the issue with Part 5 of Max Weber's *Protestant Ethics and the Spirit of Capitalism*.

Scenarios of Estonia's future development

Alari Purju

The article describes the main results of the research done in the Estonian Institute of Future Studies. The goal of the research was to depict the economic environment of Estonia for a potential investor. The results of the research have been used for the Master Plan of Estonian power engineering development worked out by Eesti Energia, Swedish Vattenfall AB and Finnish Imatran Voima OY.

The period of prognosis has been divided into two subperiods: 1) the transition period after the currency reform in 1993–1995; 2) the period of development of market economy starting from 1996. The scenarios forecast the influence of relationships between four factors of economic development: macrostabilization, privatization, foreign investment and relations with the Commonwealth of Independent States (CIS). Maybe more important than forecasting the future volume of the economy was the estimation of the influence of relationships between these factors. Although the number of different combinations of factors could be used in the prognosis, in this analysis two main ways of development will be discussed.

Scenario I describes the economic development in the case of a

restrictive monetary policy. While calculating the figures of this scenario, it was assumed that in twenty years the Estonian economy will reach a level and structure rather similar to the Finnish economy of 1990. It was assumed that in addition to the growth of the physical amount of economy increase in prices should be accepted as an adjustment of the price structure to the market economy, which would increase real GDP. Expected inflation is 2% per month until 1996 and 1% per month after that period. The growth rate of GDP (without price factor) will be 0% in 1993–1995 (after the economic decline, the level of 1992 will be achieved again in 1995), and 7% per year after 1995.

In privatization this scenario envisages relatively lower importance of the vouchers scheme and restitution. This approach to privatization seems to be more advantageous for foreign investment. The predominance of buy-outs by domestic or foreign capital gives enterprises new owners with means for real investment and makes deeper restructuring of the economy possible. The estimated value of foreign investment which makes the economic growth forecasted in this scenario possible will be 200–400 million USD per year after 1996 and 300–600 million USD per year after 2000. The share of CIS in Estonian foreign trade is expected to continue to be 25–30%. Such

tendencies should bring about important changes in the structure of the Estonian economy. At the beginning of the 1990s the Estonian economy was characterized by the dominating role of manufacturing (35% of GDP) and agriculture (21%) and a modest share of trade (7%) and service sector (14%). The share of these activities estimated after twenty years is the following: manufacturing 20–25%, agriculture and forestry 8–10%, services (including the financial sector) 40–45%.

Different economic factors of this scenario are interdependent: low inflation facilitates buy-outs and also makes possible to finance privatization through credit; the economic environment is more favourable for foreign investment, relationships with CIS are declining. A sufficient amount of foreign investments is also a very important precondition for other factors to be in correspondence with the requirements of this scenario.

Scenario II describes the development in the framework of a soft inflationary economy. Under this scenario the restrictive monetary policy will not be successful. One reason for this might be the weakness of the government which therefore fails to oppose the aspirations of state enterprises for expansion of credits. This will result in relatively high 100–200% inflation per year during the period of 1993–1995, and moderate

for a transition economy 2% per month inflation after that period.

In the privatization process, restitution and vouchers scheme will prevail and buy-outs will be less frequent. This scheme may yield quicker realization (or failure) of privatization, but as restitution and the use of vouchers do not necessarily result in new investments, this approach may perpetuate the former economic structure and create inflationary pressure inside the economy. One reason for the realization of this scenario could be the limited volume of foreign investments (30–100 million USD per year) covering only 2–3% of the average growth of GDP per year.

Relationships with the CIS are rather important in this scenario. If the former economic structure is maintained to some extent, the share of inputs from the East should be higher. There are also some ambivalent issues concerning the relations with the CIS. To some extent the amount of foreign investment is related to the degree of continued contacts with the CIS (Estonia is seen as a gateway to this big market). But if inflation and the unstable economic and political situation continue in the CIS, trade and other economic relations with the CIS will be complicated.

According to this scenario, the decline of the Estonian economy will not be so deep and growth will start earlier, but the growth

Summaries

rate will be much more modest. Changes in the structure of the Estonian economy will not be so deep as in scenario I. Manufacturing could give 30–32%, agriculture and forestry 13–15%, services 22–26% of GDP.

One of the most important development issues associated with the two scenarios relates to the definition of roles and limits for Estonian economic agents. For a small country like Estonia where the conditions for further economic development are to a greater extent than in big countries determined elsewhere, it is important to identify the results and responsibilities for various development approaches. Scenarios describing possible relationships between the main areas of the economic reform provide a good basis for such kind of estimations.

Jaan Tõnisson — flashbacks after decades

Kaljo Villako

Jaan Tõnisson began to play a significant role in Estonian public life in 1896 when he became editor-in-chief of the first Estonian daily Postimees, and quickly turned a popular leader. During the first period, until the beginning of World War I, his field of activity was very broad. He was an organizer, initiator, pathfinder. He participated in political struggle with the ve-

hemence and tempestuous energy characteristic of him.

A great merit of J. Tõnisson was educating people. He emphasized ethics more than anyone else of Estonian public figures. Even nationalism was an ethic issue for him. He inspired the Estonians with national self-reliance and idealism, and in his own life he always adhered to the moral principles he preached, thus being a living paragon for his contemporaries. In this way he prepared the Estonians for gaining independence. In 1917 J. Tõnisson was the first in the legally elected representative assembly to express the idea that Estonia should become an independent republic.

As time passed, J. Tõnisson's political views became more and more leftist. In 1926 he calls the trend pursued by him and his People's Party social liberalism, and a liberal he really was.

Gustav Suits and European symbolism

Ants Oras

The literature of Estonia underwent a remarkable transformation in the first decades of the twentieth century. A new generation, with its center in the university city of Tartu, began to turn its eyes westwards, away from Baltic provincialism. New influences—French, Scandinavian, English, Italian—

stimulated thought and art, dormant energies were released, affecting all areas of life, most conspicuously that of literature. The "Young Estonians," a group of writers and artists of varied persuasions, but all as European- as Estonian-minded, sought and established new standards of excellence. In poetry, these standards were most markedly influenced by the Symbolist movement in France and by parallel developments in the rest of Europe, from Finland and Scandinavia to England and, beyond Europe, America. Most of these stimuli converge in the work of the leader of that generation, Gustav Suits, poet, scholar and critic. Though never a mere formalist or aesthete of the ivory tower type, Suits renewed poetical technique, rapidly availing himself of the devices Western Symbolism had developed for a subtler, more poignant expression of the private life of the mind. After a striking *début* as a highly rhetorical revolutionary poet, he turned inwards upon himself, disclosing in his verse the deep-seated contradictions of his character: transcendental reverie, otherworldly ecstasies even, but interwoven with militant sarcasm and bitter self-analysis. His style became elusively evocative, now fluidly lyrical, now angular and sharp. A translator of the *Internationale*, he also with full conviction wrote some of the finest patriotic hymns of that period. For these warring

tendencies in himself he needed and achieved a vast enlargement of the means of poetic expression, both by borrowing and by inventing. The intensity with which he transformed his borrowings makes it difficult to define his models, but on closer scrutiny one finds him to have received impulses from the entire range of European Symbolism: from Verlaine as well as Rimbaud, Mallarmé as well as Corbière and Laforgue; Fëdor Sologub as well as Stefan George; and, beyond the Symbolist circle, also from Shelley, Poe, Whitman, and — much further back — Horace. Like the Symbolists elsewhere, he used all of the past for his own very individual purposes. The result is a poetry in many ways anticipating the achievements of the generation of Pound and Eliot in England and America. Other poets of remarkable talent — Villem Rিদala and Ernst Enno, among others — added their own nuances to the Symbolist breakthrough, but Suits remained its center of energy, invigorating the entire subsequent development of poetry in Estonia.

From: *The Yale Lectures on Estonian Poetry*. S.l., s.a., pp. 8-9.

Some notes on inter-genre and geographical relations of Setu laments

Kristi Salve

The Setus are an ethnic group of Estonians who evolved from part of speakers of the South-Estonian language when the boundary drawn between the East and the West in medieval Europe separated them from other Estonians both denominationally and politically. Even when Russia conquered the whole of Estonia at the beginning of the 18th century, the administrative separation continued as the Setus belonged to a different guberniya. The Tartu peace treaty of 1920 united the territory of the Setus with the Republic of Estonia, but after World War II when Estonia was occupied by the Soviet Union part of it was again separated administratively and annexed to the Pskov region. The Setu territory has remained split even after Estonia's independence was restored. The negotiations for restoring the borders as settled by the Tartu peace treaty have yielded no results yet.

As the rest of the Estonians became Lutherans after the Restoration, Estonian-language books began to be published, since the 17th century schools were founded and literacy soon became general, then the Orthodox Setus remained untouched by the book culture. Therefore their rich oral tradition sur-

vived much longer. Since the end of the last century, Setu folklore has been an object of particular interest for Estonian (and Finnish) folklorists. One of the reasons for this has also been the peculiarity of Setu folklore as compared to that of other regions of Estonia. Several types of fairy-tales unknown elsewhere, interesting narrative songs with often mythological plots, specific polyphony, etc. could be mentioned.

The article discusses the laments (itk), mainly those connected with mourning the dead (surnuitk). Most Baltic-Finnic peoples know several subcategories of laments, although the corresponding traditions are rather different. Of the laments of all Baltic-Finnic peoples, those of the Setus are the most similar to the old folksongs (runo). The "language" of the Setu laments is in principle "the language of songs", a specific "language of laments" that is very highly developed, for instance, in Northern Karelia is missing. We should presume that the Setu laments and songs have evolved in parallel. This does not concern their form only—transition of motifs of content between both genres can also be noticed. Therefore, in the case of many texts which have been written down without melodies and whose genre has not been fixed, it is difficult to decide whether we have to do with a lament or a song.

The Setu laments have much in common with widows' and orphans' songs from elsewhere in Estonia, particularly from the North-East and South-East. Similar wording to express the feelings of mourning and similar images of the other world can be found. It can also be noted that Setu narrative songs contain more elaborate and more ancient motifs of the other world that do not exist in the laments (continuation of earthly work, getting married, bringing the dead (or their souls) back from there to here, etc.). It is possible that these motifs began to be avoided in the laments when Christianity became more familiar, the laments reflect the actual beliefs of their time more precisely than the epic songs do.

From elsewhere in Estonia only a few rather short and primitive laments and some parodies of laments with a clearly jocular function have been recorded. Still, these and some old written sources suggest that in a more distant past laments were known on a wider territory. The recorded texts in their primitivity can represent an earlier level of development, or they can bear marks of degeneration. They do not contain any motifs with similar wording which would hint at their common origin with the Setu laments.

On the development of political geography

Ott Kurs

Considerable rudiments of political geography as a science can be found in the works of the French economist and jurist Jean Bodin (1530–1596) and philosopher Charles de Montesquieu (1689–1755). Although the French economist Anne Robert Jacques Turcotte (1727–1781) used the term 'géographie politique' in 1750, the actual predecessors of this branch of knowledge were still the Germans Johann Michael Franz (1700–1763) and Anton Friedrich Büsching (1724–1793). Immanuel Kant (1724–1804) separated political geography, which studied the relations between man and nature, from mathematical and physical geography. Generally, the roots of modern political geography lie in statistics and political science taught at German universities since the 17th century. The works of Alexander von Humboldt (1769–1859) on New Spain (1811) and Cuba (1826) are also noteworthy for their extensive political geographical treatment.

Present-day scientific geography was founded by Humboldt, Carl Ritter (1779–1859), Ferdinand von Richthofen (1833–1905) and Friedrich Ratzel (1844–1904). Ratzel, who had a basic education in natural sciences and the experi-

ence of a journalist who had travelled in a number of countries, developed human geography and ethnology which were closely connected with biogeography. His work *Politische Geographie*, published in 1897, treats the relation between the territory and the state, historical movement (*Ger geschichtliche Bewegung*), spatial growth of the states, their location, space, borders, transitions between the sea and the land, waterworld, mountains and flatlands. Ratzel's last works — a two-part comparative geography (1901–1902) and a treatment of living space (*Ger Lebensraum*, 1901) — were also devoted to human and political geography. The basic categories of Ratzel's geography are location, space, historical movement and borders. He sees the essence of political geography in historical 'movements and countermovements' of peoples and states, analogous to those in the plant and animal kingdoms. According to Ratzel (1897: 83) "the peoples are in continuous internal movement which grows into external movement when a part of the Earth's surface is re-occupied, or a territory occupied earlier is given away." Ratzel's political geographical principles first found understanding in the circles of political scientists. Studying Ritter's and Ratzel's works, the Swedish professor of political science Rudolf Kjellén (1864–1922) developed his theory of geopolitics. In his chief

work *The State as an Organism* (1916 in Swedish, 1917 in German) geopolitics belongs to the principal categories of the system for analysing a state. According to Kjellén, "geopolitics is a theory about the state as a geographical organism or a spatial phenomenon". Kjellén characterizes the state following basically the same scheme as Ratzel does (surface, space, boundaries, location, shape and size of territory). Based on Ratzel, Kjellén considered that the ultimate aim of every state was to achieve perfection — to become a geographical individual (the notion comes from Ritter, 1817) and join its organic basis. In the USA the geopolitical trend was developed by admiral and marine historian Alfred Thayer Mahan (1840–1914) who, as a practical person, primarily kept in view the development of naval forces. In Britain geopolitics and -strategy were developed by Harold J. Mackinder (1861–1947). He stressed the division of states into continental and maritime powers and drew attention to the possibility of conflicts between them. First he called the catchment basins of Eurasian rivers without any outflow and those flowing into the Arctic Ocean the Pivot Area (1904) and later the Heartland (1919). In the latter case Mackinder formulated his hypothesis as follows: "Who rules East Europe commands the Heartland | Who rules the Heartland com-

mands the World-Island/Who rules the World-Island commands the World." Mackinder's World-Island was Eurasia and Africa. In 1924 he presented a hypothesis that the Heartland could be balanced by uniting the peoples of Western Europe and Northern America. The weakness of Mackinder's theory was that he did not take into account the growing strength of Northern America, the relative vulnerability of Russia / the Soviet Union and the development of air forces and technology. Like Mahan, he treated history in an oversimplified way and relied too much on determinism. Mackinder's critic Nicholas John Spykman (1893–1943), professor of international relations at Yale, saw the real strength of Eurasia in the belt extending from Europe through Southern Asia to the Far East which Mackinder called the "Inner or Marginal Crescent" and Spykman himself the Rimland. Spykman stated in 1944: "Who controls the Rimland rules Eurasia; Who rules Eurasia controls the destinies of the world." The father of German geopolitics was Karl Haushofer (1869–1946) who retired from military service in 1919 as Major General and took up research, publishing more than 40 books and several hundred articles. In 1924–1944 he was the editor of *Zeitschrift für Geopolitik*. Haushofer's views and geopolitical thinking were influenced by Ratzel, Kjellén and Mackinder. In his opinion the prin-

cipal maritime powers of the world were Britain, the USA and Japan, the principal continental power — the Soviet Union. Accordingly, he singled out four pan-regions in the world: Japan was to dominate the Far East and Australia, the USA the Americas, United Europe Africa and the Middle East, and the Soviet Union the interior of Asia. Outside Germany Haushofer's works found wider recognition in Japan, which he knew well, and in Italy.

After World War II the unification of geopolitics and political geography was like an order by the politically split world. The former Soviet Union emphasized the contrast between the socialist and the capitalist systems, and published political geographical investigations and handbooks only about the opposite camp. Both in the Soviet Union and in post-war France the prevailing attitude to Ratzel and German geopolitics was negative. The greatest names in present-day French political geography are Paul Claval (b. 1932) and André-Louis Sanguin (b. 1945). In the early 1960s new trends sprang up in Western political geography, the object of investigation shifted from the macro- or meso-level to the micro-level or to the level of the state. In this context the perfection of the administrative system and analysis of election results began to be dealt with. Quantitative methods and research into people's behaviour ac-

Summaries

quired an important role. The leading countries were the USA (Martin Ira Glassner, b. 1932, and Harm J. de Blij, b. 1935) and Britain (Peter J. Taylor, b. 1944). Taylor founded the periodical *Political Geography* in 1982 and published a novel textbook of political geography in 1985. In Germany, on the initiative of Peter

Schöller (b. 1923), political geography began to be connected with the problems of social sciences and cultivated landscapes. Ulrich Ante (b. 1931) and Klaus-Achim Boesler (b. 1932) have acquainted the public with the subject and methods of modern political geography on a wider scale. German publications are notable for their thorough content and richness in facts.

PROTESTANTLIK EETIKA JA
KAPITALISMI VAIM

Max Weber

Tõlkinud Jaan Isotamm

V

Maailma "lummusest vabastamine", **maagia** välistamine lunastusvahendina,⁷⁰ polnud katoliiklikus vagaduses sellise järjekindlusega teostatud nagu puritaanlikus (ja enne seda üksnes judaistlikus) religioossuses. Katoliiklase⁷¹ käsutuses olid tema enda puudulikkuse kompenseerimiseks ta kiriku **sakramendid armuvahendina**: preester on transsubstant-siooni* imet sooritav maag, kelle kätte on antud võtme meeleva^{ld}**. Tema poole võidi pöörduda patte kahetsedes ja valmina pihiks, tema jagas lepitust, lootust lunastusele, veendumust pattude andekssaamises ning tegi sellega võimalikuks tolle tohutu **pinge maandamise**, milles elamine oli kalvinisti möödapääsmatu ja mitte millegagi leevendatav saatus. Kalvinisti jaoks polnud olemas neid sõbralikke ja inimlikke lohutusi ning ta ei saanud ka loota, et teeb nõrkus- ja kergemeelsushetked tasa suurendatud hea tahtega teistel hetkedel nagu katoliiklane ja luterlanegi. Kalvinistide Jumal ei nõudnud neilt üksikuid "häid tegusid", vaid **süsteemiks** tõstetud pühadust tegude kaudu (*Werkheiligkeit*).⁷² Polnud juttugi katoliiklikust, võltsimatult inimlikust üles-alla kõikumisest patu, kahetsu-

⁷⁰Nagu juba kord mainitud, tuleb selle asjaolu absoluutselt keskne tähendus järk-järgult esile alles artiklites *Wirtschaftsethik der Weltreligionen*.

⁷¹Ning teatud määral ka luterlase. LUTHER ei tahtnud saada lahti sellest sakramentaalse maagia viimasest jäänusest.

*Katoliku kirik usub, et altarisakramendis preestri pühitsustalituse läbi muutuvad leib ja vein missaohvrina Kristuse tõeliseks ihuks ning vereks. *Tlk.*

***Schlüsselgewalt, potestas clavium*: õigus patte andeks anda ja kinnitada. Kuulub Mt 16, 19 sümboolse tõlgenduse kohaselt Rooma paavstile tema ülima võimu tähisena. Paavst annab selle õiguse edasi piiskoppidele ja preestritele. *Tlk.*

⁷²Vt näiteks SEDGWICK 1689: patukahetsejal on "kindel reegel", millest ta täpselt kinni peab ning mille järgi suunab ja muudab kogu oma elu (lk 591). Ta elab Moosese seaduse kohaselt — targalt, valvsalt ning ettevaatlikult (lk 596). Ainult kogu inimese püsiv muutmine võib patukahetsust põhjustada, sest et see on predestinatsiooni tagajärg (lk 852). Tõeline patukahetsus väljendub alati käitumises (lk 361). — Erinevus üksnes "moraalselt" heade tegude ja *opera spiritualia* [Vaimsete tegude. *Tlk.*] vahel seisneb just selles, nagu seletab näiteks HOORNBEEK 1663 (IX raamatu 2. peatükis), et viimased on uuestisündinud elu tagajärjeks, et (1663, I: 160) neis tegudes on märgata pidevat edasiminekut,

se, pihtimise, patukustutuse ja uue patu vahel või kogu elu maiste karistustega lunastatavast ning kiriklike armuvahenditega tasutavast saldost. Tavalise inimese eetiline praktika vabastati nõnda plaanitusest ja süsteemitusest ning allutati järjekindlale **meetodile**, mis hõlmas kogu eluviisi. Pole juhuslik, et "metodistide" nimi jäi külge puritaanlike ideede viimase suure taaselustumise kandjaile XVIII sajandil, samuti nagu tähenduselt samaväärset nimetust "pretsisistid" kasutati nende vaimsete eelkäijate kohta XVII sajandil.⁷³ Sest ainult kogu elu mõtte põhjalikus ümberkujundamises igal hetkel ja igas teos⁷⁴ võis leida Jumala armu toime põhjenduse, tõstes inimese *status naturae*'st [Loomulikust seisundist. *Tlk.*] *status gratiae*'sse [Armuseisundisse. *Tlk.*]. "Püha inimese" elu oli suunatud eranditult ühele transtsendentsele eesmärgile: õndsusele, ent **just sellepärast** oli ta oma maises kulgemises täielikult **ratsionaliseeritud** ja teda valitseb üksnes mõte suurendada Jumala au maa peal; — ning mitte kunagi pole maksiimiga *omnia in majorem Dei gloriam* rohkem olnud tõ-

mis võib saavutatav olla ainult Jumala armu üleloomuliku toime kaudu (I: 150). Pühadus on inimese muutumine **tervikuna** Jumala armu läbi (I: 190jj). — Need on kogu protestantismile ühised mõtted, mida loomulikult võib ju leida ka katoliikluse kõrgemate ideaalide hulgast; **ent** just ainult **ilmalikule** askeesile kohandatud puritaanlikes suundades said need ideed oma tagajärgi maailmale näidata ning kõigepealt oli neil ainult seal küllaldaselt tugev psühholoogiline **tasu**.

⁷³Viimane nimetus tuletati küll Hollandis Piibli eeskirju eriti täpselt (pretsiiselt) järgivate "puhaste" elust (nõnda VOËTIL). — Muide kasutati XVII sajandil üksikuil juhtudel ka puritaanide kohta nimetust "metodistid".

⁷⁴Sest — nagu toonitavad puritaanlikud jutlustajad (näiteks BUNYAN teoses *The Pharisee and the Publican* (*Works... 1845–1847: 126*)) **iga** üksik patt hävitab kõik, mis võiks olla kogunenud terve elu jooksul "teenetena" "heade tegude" eest, kui — mis on mõeldamatu — inimene iseenesest olekski võimeline tegema midagi, mida Jumal peaks talle teeneks **arvestama**, või kui ta saaks koguni pidevalt elada täiuslikku elu. Ei peeta nii nagu katoliikluses mingit jooksvat arvet koos saldoarveldusega — juba antiikajal tuntud kujutus —, vaid **kogu elu** kohta kehtib range dilemma: äravalitus või hukkamõistmine. — Kontokorrendi käsitusega sarnaste joonte kohta vt allpool märkust 103.

si taga.⁷⁵ Ent ainult alalistest refleksioonidest saadatud elu sai ületada *status naturalis*’t. DESCARTES’i *cogito ergo sum*’i võtsid tema kaasaegsed puritaanid selle eetika poolt teisiti tõlgendatuna üle.⁷⁶ See ratsionaliseerimine andis reformeeritute vagadusele tema spetsiifiliselt **askeetlikud** jooned ning oli aluseks niihästi tema sisemisele sarnasusele⁷⁷ kui ka spetsiifilisele vastandlikkusele katoliiklusega. Sest loomulikult polnud seda laadi ratsionaliseerimine katoliiklusele täiesti võõras.

Kahtlemata kätkeb kristlik askees niihästi väliste ilmingute kui ka tähenduse osas ülimalt erinevaid nähtusi. Ent Oktsidendis oli tal oma kõrgeimais vormides juba keskajast peale ning mõnikord koguni antiikajal **ratsionaalne** iseloom. Oktsidendi munkliku eluviisi maailmaajaloolise tähtsusega vastandumine Oriendi munklusele põhineb sellel — mitte tervikuna, kuid üldtüübilt. Kristlik askees oli plaanipäratust maailma eest põgenemisest ja virtuooslikust enesepiinamisest põhimõtteliselt vabanenud juba püha BENEDICTUSE kloostrikorras [*Regula S. Benedicti*. Tlk.], veel enam *cluny*’laste*, ik-

⁷⁵Selles peitubki erinevus võrreldes lihtlase *Legality* [Seaduslikkuse. Tlk.] ja *Civility*’ga [Viisakusega. Tlk.], keda BUNYAN Mr. “Worldly-Wisemani” kaaslastena paneb elama linna nimega *Morality* [Moraalsus. Tlk.].

⁷⁶Vt CHARNOCKI *Self-examination* (Works... 1845–1847: 172): *Reflection and knowledge of self is a prerogative of a rational nature*. [“Refleksioon ja enesetunnetus on ratsionaalse loomuse prerogaatiiviks.” Tlk.] Peale selle joonealune märkus: *Cogito, ergo sum, is the first principle of the new philosophy*. [“Mõtlen, järelikult olen” on uue filosoofia põhiprintsiibiks.” Tlk.]

⁷⁷Siin pole veel aeg arutleda DUNS SCOTUSE teoloogia — mis mitte kunagi ei saanud valitsevaks, mida alati vaid taluti ja vahel ketserlikuks kuulutati — läheduse üle askeetliku protestantismi teatud mõttekäikudega. Pietistide pärastist spetsiifilist antipaatiat ARISTOTELESE filosoofia suhtes jagasid niihästi — veidi teistsuguses mõttes — LUTHER kui ka CALVIN oma teadlikus vastuolus katoliiklusega (vt *Institutio christianae religionis*, II, 2: 4; IV, 17: 24). Kõigile neile suundadele on ühine “tahte primaarsus” — nagu seda nimetas WILHELM KAHL (1886).

*Benediktiinlaste ordu haru, mis sai nime Cluny emakloostri järgi Prantsusmaal. Tlk.

ka rohkem tsistertslaste ja lõpuks täielikult jesuiitide juures. Askeesist oli saanud süstemaatiliselt kujundatud ratsionaalse eluviisi meetod, mille sihiks oli *status naturae*st ülesaamine, inimese vabastamine irratsionaalsete tungide võimu alt ning maailma ja looduse sõltuvusest, tema alistamine plaanipärase tahte ülivõimule,⁷⁸ tema tegevuse allutamine pidevale enese**kontrollile** ja selle eetilise tähtsuse **vaagimisele** ning sel moel — objektiivselt — munga kasvatamine töötajaks jumalariigi teenistuses ja koos sellega omakorda — subjektiivselt — talle tema hinge pääsemise garanteerimine. Selline **aktiivne** enesevalitsemine oli niihästi püha IGNATIUSE [Loyola. *Tlk.*] *exercitia* [Harjutuste. *Tlk.*] ja üldse ratsionaalsete munklike vooruste kõrgemate vormide eesmärgiks⁷⁹ kui ka puritaanide peamiseks praktiliseks eluideaalis⁸⁰. Juba sügavas põlguses, millega puritaanlike märtrite ülekuulamisprotokollide kohaselt võttis nende jahe ja reserveeritud rahulikkus vastu aadlikest prelaatide ning ametnike jahmunud kärkimist⁸¹, tungib esile see veel tänapäeval Inglise ja Anglo-Ameerika *gentleman*’ide parimate esindajate juures kohatav

⁷⁸Just nii defineerib näiteks katoliikliku *Kirchenlexikon*’i artikkel askeesist selle mõtet täielikus kooskõlas tema kõrgemate ajalooliste ilmingutega. Sama teeb SEEBERG: *Realenzyklopedie...* 1896–1908. Peaks olema lubatav kasutada seda mõistet siinse uurimuse huvides nii, nagu siin tehakse. Mulle on hästi teada, et seda võidakse määratleda teisiti ja enamasti määratletaksegi — nii laiemas kui ka kitsamas mõttes.

⁷⁹S. BUTLERI poemis *Hudibras* (1. laul, 18, 19) võrreldakse puritaane paljasjalgsete munkadega. Ühes Genua saadiku FIESCHI ettekandes nimetatakse CROMWELLI sõjaväge “munkade” salgaks.

⁸⁰Võttes arvesse seda sisemist kontinuiteeti munkade vaimuliku ja ilmaliku kutsealase askeesi vahel nii nagu ma seda selgesõnaliselt olen väitnud, leiab üllatusega, et BRENTANO (*op. cit.*: 134 ja mujal) on esitanud **munkliku** tööaskeesi ja selle soovitamise argumendina minu vastu! See on terve tema minuvastase “ekskursi” haripunkt. Ent nagu igaüks võib näha, on just see kontinuiteet kogu mu konstruktsiooni põhieelduseks: reformatsioon tõi ratsionaalse kristliku askeesi ja elamismeetodika kloostritest välja ilmalikku kutsealasesse ellu. Vt edaspidiseid muutmata jäänud selgitusi.

⁸¹Seda leiab paljudest puritaanlike ketserite ülekuulamisprotokollidest, mis on ära toodud teostes NEAL 1732–1738 ja CROSBY 1738–1740.

reserveeritud enesekontrolli hindamine⁸². Meile arusaadavas keeles⁸³: puritaanlik — nagu iga “ratsionaalne” — askees töötas selle heaks, et võimaldada inimesel kaitsta end “afektide” eest ja maksma panna oma “konstantseid motiive”, eriti selliseid, mida askees talle ise “kätte õpetas”: — järelikult selleks, et teda “isiksuseks” kasvatada just selle sõna formaalpsühholoogilises tähenduses. Mõnele levinud kujutlusele vastupidi — selt oli askeesi eesmärgiks panna inimene elama ergast, teadlikku, selget elu — tema pakilisimaks ülesandeks oli hävitada instinktiivse elunautimise loomulikkus —, tähtsaimaks abinõuks selle saavutamisel tuua **kord** nende eluviisi, kes teda pooldasid. Kõik need põhilised seisukohad olid katoliku munkade kloostrikordades⁸⁴ niisama kindlal kujul olemas nagu kalvinistide elukorralduse põhimõtetes⁸⁵. Sellel kogu inimese meetodilisel hõlmamisel põhineb mõlema usundi maailmast

⁸²Juba SANFORD (1858) ja paljud teised enne ning pärast teda tuletasid puritaanlusest *reserve*'i [Vaoshoituse. *Tlk.*] ideaali. Selle ideaali tekkimise kohta vt ka JAMES BRYCE'i tähelepanekuid Ameerika *college*'i kohta teoses BRYCE 1888. — “Enesevalitsuse” askeetlik printsiip tegi puritaanluse ka üheks kaasaegse sõjaväelise distsipliini isadest. (Vt ORANJE MORITZI [(1567–1625), Madalmaade aschaldur ja vägede ülemjuhataja, vabadussõjas Hispaania vastu 7 põhjaprovintsi, pärastise Hollandi vabastaja. *Tlk.*] kui kaasaegsete sõjaväeliste institutsioonide looja kohta G. ROLOFFI artiklit kogumikus *Preußische Jahrbücher*, Bd. 111, S. 255.) CROMWELLI *Ironsides* [Raudküljed. *Tlk.*], kes tormasid, vinnastatud püstolid käes, vaenlasele tulistamata kallale, polnud “kavaleridest”, kelle rüütli väe pealetungis üksused alati laiali hajusid, üle mitte oma dervišliku kirglikkuse, vaid ümberpöörduvalt, kaine enesevalitsuse poolest, mis neid alati ülemusele allutas. Mõndagi selle kohta vt FIRTH 1902.

⁸³Vt selle kohta eriti WINDELBAND 1904: 77jj.

⁸⁴Ainult mitte nii puhtalt. Vahetevahel emotsionaalsusega seotud kontemplatsioonid on nende ratsionaalsete elementidega mitmekordselt ristunud. Ent see-eest on omakorda ka kontemplatsioonid **meetodiliselt** reglementeeritud.

⁸⁵RICHARD BAXTERI järgi on **patune kõik** see, mis on vastuolus Jumala poolt meile normiandvana loodud *reason*'iga [Mõistusega. *Tlk.*]: mitte ainult sisuliselt patused kired, vaid kõik mingil moel meeletud ja ohjeldamatud afektid **kui sellised**, sest nad hävitavad *countenance*'i [Meelerahu. *Tlk.*] ja viivad meid puhtkreatuurlike sündmustena eemale kõigi toimingute ning tunnete seostamisest Jumalaga ja solvavad teda.

jagusaav tohutu võim, kalvinismi puhul eriti tema võime *ecclesia militans*'ina [Võitleva kirikuna. *Tlk.*] erinevalt luterlusest kindlustada protestantismi püsijäämist.

Teisest küljest on selge, millest tuli kalvinistliku askeesi **vastuolu** keskaegsega: selleks oli *consilia evangelica* [Evangeelsete nõuannete. *Tlk.*] ärajäämine ning koos sellega askeesi muutumine puhtilmalikuks. Asi polnud selles, nagu oleks katoliikluses jäänud "metoodiline" elu kloostrikongidega piiratuks. Seda ei olnud mingil juhul teoorias ega mitte ka praktikas. Pigem tuleb juba esile tõsta seda, et katoliikluse suuremale moraalsele vähenõudlikkusele vaatamata ei saavuta eetiliselt süsteemitu elu neid kõrgemaid ideaale, mida katoliiklus — ka ilmaliku elu jaoks — oli lasknud küpseda.⁸⁶ Püha FRANCISCUSE tertsiaride ordu näiteks oli igapäevase elu jõulise askeetliku vallutamise katse, ja nagu teada, polnud ta mitte ainuke. Kahtlemata näitavad teosed nagu "Kristuse jär-

Vt näiteks, mida ta on öelnud pahameelepitu kohta (BAXTER 1678, I: 285. Sellele lisaks tsiteerib ta lk 287 TAULERIT.) **Hirmupatust** sealsamas lk 287, 2. veerg. Väga rõhutatult on selgitatud (*op. cit.*: 310, 316jj), et see on väärjumalakummardamine (*idolatry*), kui meie söögiisust saab *rule or measure of eating* [Söömise norm või mõõt. *Tlk.*]. Vajaduse korral tsiteeritakse peale kõikjal esikohal seisvate Saalomoni Õpetussõnade ka PLUTARCHOSE teost *De tranquillitate animi* ["Hingerahust". *Tlk.*], aga tihti ka keskaegseid askeetlikke kirjutisi, püha BERNARDUST, BONAVENTURAT jt. Vaevalt saaks formuleerida teravamini vastuolu nendega, "kes armastavad veini, laulu ja naisi", kui *idolatry* mõiste laiendamisega kõigile meelelistele rõõmudele, kui võrd nende õigustuseks pole hügieenilised põhjused, mis puhul nad (nagu neis piirides sport, ent ka teised *recreations* [Meelelahutused. *Tlk.*]) on lubatavad (sellest veel allpool). Tahaksin pöörata tähelepanu sellele, et siin ja mujal tsiteeritud allikad pole dogmaatilised ega hingekosutuseks määratud teosed, vaid nad sugenevad hingehoiu praktikast ning illustreerivad järelikult kujukalt suunda, milles see praktika toimis.

⁸⁶Olgu möödaminnes öeldud, et mul oleks kahju, kui uurimusest mingit hinnangut välja loetaks, olgu siis ühe või teise religioossuse vormi kohta. Sellest oleme täielikult eemal. Meid huvitab ainult ehk mõnede religioosses mõttes perifeersete, aga praktilises käitumises oluliste joonte toime.

gimisest”⁷⁶ just neile omase tugeva toime **kaudu**, kuidas neis jutlustatud eluviisi peeti **kõrgemaks** minimaalseks piisavast igapäevasest kõlblusest ning et seda viimast ei mõõdetud **mitte** kunagi sama mõõdupuuga, mis oli kasutusel puritaanidel. Ning teatud kiriklikud tavad, eelkõige patukustutuse **praktika**, mida seetõttu ei peetud ka reformatsiooniajal sugugi mingiks kõrvaliseks kuritarvituseks, vaid lausa kõige olulisemaks paheks, pidid üha ristuma süstemaatilise ilmaliku askeesi algmetega. Määravaimaks ent oli see, et usulises mõttes metoodilist elu elav inimene oli *par excellence* **ikkagi ainult munk** ja jäi selleks — seega, mida intensiivsemalt askees üksikut inimest haaras, seda **enam** surus see teda ka **välja** igapäevasest elust, sest spetsiifiliselt pühastatud elu seisnes just ilmalikust kõlblusest **üleolekus**⁸⁷. Kõigepealt kõrvaldas selle LUTHER — ja küll mitte mingi “arengutendentsi” teostajana, vaid täiesti isiklikest kogemustest lähtudes, alguses muuseumis veel kõheldes praktiliste järelduste osas, ent siis **poliitilisest** situatsioonist tagantkihutatuna — ning kalvinism võttis selle temalt lihtsalt üle⁸⁸. Tegelikult tabati seda laadi religioossuse suhtes asja tuuma, kui juba SEBASTIAN FRANCK nägi reformatsiooni tähtsust selles, et nüüd peaks **iga** kristlane olema munk kogu oma elu jooksul. Askeesi väljavoolule ilmalikust argielust oli tamm ette ehitatud ning need kirklikult tõsise siseeluga loomused, kes seni olid oma parimad esindajad andnud klostreile, pidid nüüd järgima askeetlikke ideaale ilmaliku kutsealase elu **raamides**. Ent oma arengu kestel lisas kalvinism sellele midagi positiivset: idee **enda usu tõenda-**

**De imitatione Christi*, Thomas a Kempise (1379–1471) müstikast läbiimbunud meditatsioonidekogu, üks loetavamaid ja kõige enam tõlgitud keskaegseid usulisi teoseid. *Tlk.*

⁸⁷Vt selle kohta eriti E. TROELTZSCHI artiklit “Englische Moralisten” (*Realenzyklopedie...* 1896–1908, XIII.)

⁸⁸Kui tugevasti toimisid **täiesti konkreetseid**, “ajaloolise juhusega” näivad usulised kogemused ja situatsioonid, paistab eriti selgelt välja sellest, et reformatsiooni pinnalt tekkinud pietistid vahel näiteks lausa **kahetsesid** klostrite puudumist ning et LABADIE jt “kommunistlikud” eksperimendid olid ju üksnes klostrielu surrogaadiks [Jean de Labadie (1610–1674), endine prantsuse jesuiit, hiljem reformeeritud jutlustaja Sveitsis ja Madalmaadel, asutas Breemenis omaette sekti, mille liikmed elasid reformeeritud kiriku õpetust tunnistades katoliikliku klostrikorra järgi oma kätetööst. *Tlk.*].

mise vajadusest ilmaliku kutseelu kaudu⁸⁹. Sellega andis kalvinism **positiivse ajendi** askeesiks paljudele religioosse orientatsiooniga loomustele, ning nii asus koos tema eetika kinnitumisega predestinatsiooniõpetuse külge maailmast väljaspool ja kõrgemal oleva munkade vaimuliku aristokraatia asemele maailma sees olevate Jumala poolt igaveseks predestineeritud pühastatute vaimulik aristokraatia⁹⁰, mis oma *character indelebilis*'e [Hävimatu iseloomu. *Tlk.*] tõttu oli ülejäänud igaveseks hukkamõistetud inimkonnast lahutatud ületamatu ja oma nähtamatuses veel õudsema kuristikuga⁹¹ kui väliselt maailmast eraldunud keskaegne munk —, kuristikuga, mis oma teravas valjuses löikus **kõigisse** sotsiaalsetesse tunnetesse. Sest sellele Jumala armust äravalitud ning seetõttu pühale inimesele polnud ligimese pattude suhtes omane mitte endagi nõrkusest teadlik leebe abivalmidus, vaid vihkamine ja põlgus tema kui igavese hukkamõistu pitseriga märgitu, kui Jumala vaenlase vastu.⁹² See tunne võis säärase piirini tõusta, et teatud asjaoludel tõi kaasa **sektide** moodus-

⁸⁹Ning seda juba mõnes reformatsiooniaegses usutunnistuses. Ka RITSCHL (1880–1886, I: 258jj), kes hilisemat arengut peab küll reformatsiooniideede mandumiseks, ei vaidle siiski vastu sellele, et näiteks *Confessio Gallicana*, 25, 26, *Confessio Belgica*, 29, *Confessio Helvetica posteriora*, 17 kohaselt “reformeeritud partikulaarkirikuid määratletakse täiesti empiiriliste tunnuste järgi ning nende tõeliste kirikute liikmete hulka ei arvata usklikke ilma **kõlbelise aktiivsuse tundemärkideta**”. (Vt selle kohta eespool märkust 43.)

⁹⁰*Bless God that we are not of the many* [“Tänu Jumalale, et me pole enamuses.” *Tlk.*] (TH. ADAMS, *Works...* 1845–1847: 138).

⁹¹Seetõttu sai ajalooliselt nii oluline *birthright*'i [Esmasünniõiguse. *Tlk.*] idee Inglismaal suure poolehoidu osaliseks: *The first born which are written in heaven [---] As the first born is not to be defeated in his inheritance and the enrolled names are never to be obliterated, so certainly shall they inherit eternal life* [“Esimestena sündinud on kirja pandud taevas [---] Et esmasündinud ei kaota oma pärandust ja kirjapandud nimesid ei kustutata sealt iialgi, siis pärivad nad kahtlemata igavese elu.” *Tlk.*] (TH. ADAMS, *Works...* 1845–1847: XIV).

⁹²Askeetlikult arenenud kalvinismile on kui mitte teoorias, siis praktikas sisemiselt võõras luterlik pattusid andekspaluva kahetsuse tunnet: talle on see ju eetilisel väärtusetu, hukkamõistetule kasutu ning oma äravalituses kindlale on tema enda patt, mida ta tunnistab, taandarengu ja ebapiisava pühitsuse tundemärgiks, millest ta kahetsemise asemel püüab

tamise. Nõnda oli asi siis — nagu XVII sajandi “independent-like” suundade puhul —, kui see veendumus, et Jumalale on solvav, kui tema karja hulgas leidub mõni uuestisündimatu, võtab osa sakramentidest või neid isegi ametliku vaimulikuna jagab, sai ülekaalu algse kalvinistliku õpetuse suhtes, mille järgi Jumala au nõudvat hukkamõistetute allutamist kiriku kaudu käsuseadusele⁹³. See toimus ühesõnaga siis, kui oma

üle saada tegudega Jumala auks ning mida ta ise vihkab. Vt HOWE (kes oli aastail 1656–1658 CROMWELLI kaplan) mõttekäike teoses *Of men's anmity against God and of reconciliation between God and Man* (Works... 1845–1847: 237): *The carnal mind is enmity against God. It is the mind, therefore, not as speculative merely, but as practical and active, that must be renewed; op. cit.: 246: Reconciliation [---] must begin in 1) a deep conviction [---] of your former enmity [---] I have been alienated from God [---] 2) a clear and lively apprehension [---] of the monstrous iniquity and wickedness thereof* [“Lihalik vaim on vaenulikkus Jumala vastu. Seetõttu ei pea muutma mitte ainult spekulatiivset, vaid ka praktilist ja aktiivset vaimu [---] Lepitamine [---] peab algama 1) teie varasema vaenulikkuse [---] sügavast veendumusest [---] Ma olen Jumalast taganenud [---] 2) selle kohutava kõlvatuse ja uskmatusse [---] selgest ja elavast mõistmisest.” *Tlk.*]. Siin räägitakse vihkamisest ainult pattude, mitte patustaja vastu. Ent juba hertsoginna RENATA D’ESTE (“Leonore” ema) [Renata (Renée), Prantsusmaa kuninga Louis XII tütar, Ferrara hertsogi Ercole II abikaasa, reformatsiooni pooldaja ja Calvini sõber. Goethe draama *Torquato Tasso* tegelase Leonore prototüübiks oli tema tütar Eleonora d’Este. *Tlk.*] kuulus kiri CALVINILE — milles ta muu hulgas räägib “vihkamisest”, mida ta peaks tundma oma isa ja abikaasa vastu, kui oleks veendunud, et nad kuuluvad hukkamõistetute hulka — näitab patu ülekandmist isikule ning on näiteks selle kohta, mida eespool on öeldud indiviidi sisemise vabanemise kohta “loomulike” tunnetega seotud ühendustest predestinatsiooniõpetuse tagajärjel.

⁹³Independentlik-kalvinistlik Oxfordi ülikooli asekanstler CROMWELLI ajal OWEN formuleerib selle põhimõtte järgmiselt: *None but those who give evidence of being regenerated or holy persons, ought to be received or counted fit members of visible churches. Where this is wanting, the very essence of a church is lost* [“Nähtavasse kirikusse tuleb vastu võtta või tema liikmeteks pidada ainult neid isikuid, kes kõigi tundemärkide põhjal on taassündinud või pühad. Kus see jääb vajaka, seal on kiriku tõeline olemus kaduma läinud.” *Tlk.*] (*Inv. into the origin of Ev. Church.*) Vt ka järgmist artiklit [“Die protestantische Sekten

usu tõendamise idee järelalusena kerkis esile donatistlik* kirikumõiste, nagu juhtus kalvinistlike baptistide juures. Ent ka seal, kus "puhta" kiriku kui oma usku tõendanud taassündinute ühenduse nõudmise täielikuks tagajärjeks polnud sektantlus, lähtusid mitmesugused kirikukorralduse kujundamised katses lahutada sakramentidest osavõtmisel uuestisündinud ebaküpsetest taassündimatutest, eelistades esimesi kirikuvalitsuses või andes neile muidu eriseisundi ning lubades jutlustajateks ainult uuestisündinuid⁹⁴.

See askeetlik eluviis leidis oma kindlad normid, millele alaliselt sai orienteeruda ning mida ta ilmselt vajas, loomulikult Piiblist. Ja küllap on kalvinistide sageli kirjeldatud "bibliokraatias" [Piibli võimus. *Tlk.*] meile oluline see, et niisama inspireerivana nagu Uus Testament võrdsustati Vana Testament oma digniteedilt Uuega moraalieeskirjade osas, kui need polnud ilmselt määratud ainult juutide ajalooliste olude jaoks või kui Kristus polnud neid selgesõnaliselt tühistanud. Just usklikele [kalvinistidele] oli käsuseadus ideaalne, mitte kunagi täielikult saavutatav, kuid ometi kehtiv norm⁹⁵, kuna LUTHER oli ümberpöörduvalt — esialgu — üfistanud usklike jumaliku privileegina vabanemist käsuseaduse orjusest⁹⁶. Puritaanide kogu meelelaadis on tunda sügavalt uskliku ja ometi täiesti kaine heebrea elutarkuse mõju, mis on kirja pandud

und der Geist des Kapitalismus" (Protestantlikud sektid ja kapitalismi vaim), jääb siin ruumipuudusel avaldamata. *Tlk.*]

*IV sajandil tekkinud ja Kartaago piiskopilt Donatuselt nime saanud sektantlik usuvool Põhja-Aafrika kirikus, mis nõudis valjemat distsipliini ja pidas sakramentide mõjuvõimu sõltuvaks neid jagava vaimuliku kõlblusest. *Tlk.*

⁹⁴Vt järgmist artiklit.

⁹⁵*Catéchisme genevois*: 149. BAYLY 1724: 125 — "Elus peame toimima nii, nagu poleks kellelgi peale Moosese meie kohta midagi öelda."

⁹⁶"Reformeeritul on seadus ideaalse normina silme ees, luterlane on selle kui saavutamatu normi pärast rusutud." Luterlikus katekismuses eelneb Moosese seadus evangeeliumile, et äratada vajalikku alandlikkust, reformeeritute katekismustes järgneb see reeglina evangeeliumile. Reformeeritud heitsid luterlastele ette "tõelist pelglikkust pühakssaamise ees" (MÖHLER), luterlased reformaatidele "orjalikku käsuseaduse kummardamist" ning kõrkust.

nende kõige enam loetavates Piibli raamatutes — Saalomoni Õpetussõnades ja mõnedes psalmides. Eriti on tunda selle **ratsionaalset** iseloomu: juba SANFORD⁹⁷ on õigusega seletanud müstilise, üldse **emotsionaalse** külje mahasurumist puritaanide religioossuses Vana Testamendi mõjuga. See vanatestamentlik ratsionalism kui selline oli siiski iseendast peamiselt väikekoodanlik-traditsionalistliku loomuga, ning kõrvale ei jäeta mitte ainult prohvetite ja paljude psalmide võimast paa-tost, vaid ka Piibli selliseid osi, mis olid andnud pidepunkte erilise tundelise religioossuse arengule juba keskajal⁹⁸. Järelikult selleks, mis endaga kongeniaalseid vanatestamentliku vagaduse koostisosi välja valis ning assimileeris, oli lõpuks too kalvinismile **omane** ja nimelt askeetlik põhiloomus ise.

Nüüd tuleb see eetilise eluviisi süstematiseerimine, mis kalvinistliku protestantismi askeesis on katoliiklike munga-ordude ratsionaalsete eluvormidega ühine, juba puhtväliselt ilmsiks sellest, kuidas “pretsiisne” puritaanlik kristlane pe-rioodiliselt oma äravalitust **kontrollis**⁹⁹. Usuline päevik, mil-lesse kanti perioodiliselt või ka tabeli kujul patud, kiusatused ja Jumala armu saavutamiseks tehtud edusammud, oli küll kiriklikult kõige innukamatel reformeeritutel¹⁰⁰ ühine esma-joones jesuiitide loodud moodsa katoliikliku vagadusega (eriti Prantsusmaal). Ent kui katoliikluses kasutati sellise päevi-ku pidamist pihtimise täiuslikkuse huvides või *directeur de l'âme*'i [Hingekarjase. *Tlk.*] poolt kristlase või (enamasti) krist-lanna autoritaarse juhtimise alusena, siis “katsus” reformeeri-tud kristlane selle abil ise enda “pulssi”. Kõik tähtsamad mo-raaliteoloogid mainivad seda; klassikaliseks eeskujuks sellise päeviku kohta on veel BENJAMIN FRANKLINI statistiliste tabelitega varustatud raamatupidamine tema edusammu-

⁹⁷SANFORD 1858: 79jj.

⁹⁸Selliste Piibli osade hulgast ei tohi unustada eriti **Ülemlaulu** — seda puritaanid enamasti lihtsalt ignoreerisid —, mille orientaalne ero-tika on ju näiteks püha BERNARDUSE tüüpi vagadust mõjutanud.

⁹⁹Selle enesekontrolli tarvilikkuse kohta vt juba tsiteeritud CHAR-NOCKI jutlust 2 Ko 13, 5 põhjal (*Works...* 1845–1847: 161jj).

¹⁰⁰Enamik moraaliteoologe soovitab seda. Nõnda ka BAXTER (1678, II: 77jj), kes küll ei varja “ohtusid”.

dest üksikute vooruste alal.¹⁰¹ Ning teisest küljest suurendas BUNYAN vana keskaegset (ja juba antiikaegset) kujutlust Jumala raamatupidamisest talle omase maitselageduseni, nii et patuse suhe Jumalaga võrdsustub *shopkeeper*'i ja tema kunde omaga: see, kes kord on võlglaseks jäänud, saab kõigi oma teenetega katta küll juurdearvestatavaid protsente, kuid mitte kunagi põhisummat.¹⁰² Ent hilisem puritaan kontrollis samuti nagu enda suhtumist ka Jumala oma ning nägi kõigis elu üksikjuhtumites tema sõrme. Ja CALVINI algupärasele õpetusele vastupidiselt teadis ta sealjuures, miks Jumal ühe või teise korralduse tegi. Elu sakraliseerimine võis nii muutuda peaaegu mingiks äriettevõtmiseks¹⁰³. Selle kalvinismis — vastupidiselt luterlusele — pealesunnitava eetilise eluviisi **metoodika** tagajärjeks oli kogu elu läbiv kristianiseerimine. Et õigesti mõista kalvinismi toimet, tuleb alati pidada silmas seda, et säärane **metoodika** oli otsustavaim elu mõjutamisel. Ühest küljest näitab see, et too mõju sai alles **sellisel** kujul toimida, teisest küljest aga, et ka teised usu-

¹⁰¹Loomulikult on kõlblusalane raamatupidamine ka mujal laialt levinud. Ent seda ei rõhutatud kui ainsat vahendit saada teada oma iga-vesti kehtivast äravalitusest või hukkamõistetusest, ning ühtlasi puudus otsustav psühholoogiline **preemia** nende "kalkulatsioonide" hoolikuse ja järgimise eest.

¹⁰²Just selles seisnes erinevus kõigist teistest väliselt sarnastest suhtumisviisidest.

¹⁰³Ka BAXTER (*Saints' everlasting rest*, XII) seletab Jumala **nähtamatust** märkusega: nagu korrespondentsi teel saab kasudega kaubelda võõraga, keda kunagi pole nähtud, nii võib ka "õndsas kaubitsemises" nähtamatu Jumalaga "mõne väärtusliku pärl" omandada. — Need kaubanduslikud võrdlused vanematele moralistidele ja luterlusele omaste kohtualaste võrdluste asemel on üpris iseloomulikud puritaanlusele, mis lubab just inimesel endal oma õndsuse "välja kaubelda". — Vt lisaks MATTHEW HENRY jutluse *The worth of the soul* (*Works...* 1845–1847: 313) katkendit *We reckon the value of a thing by that which a wise man will give for it, who is not ignorant of it nor under necessity. Christ, the Wisdom of God, gave himself, his own precious blood, to redeem souls and he knew what they were and had no need of them* ["Asja väärtuse määrab meie jaoks see, mida selle asja eest pakub inimene, kes teab tema hinda ja ei tegutse asjaolude sunnil. Kristus, Jumala tarkus, andis iseennast, enda kallihinnalise vere selleks, et lunastada hingi, ja ta teadis, millised nad on, ning ta ei vajanud neid." *Tlk.*].

tunnistused pidid samas suunas mõjuma, kui nende eetilised ajendid olid samasugused selles kõige otsustavamas punktis: oma usu tõendamise idees.

Me oleme seni liikunud kalvinistliku religioossuse pinnal ning vastavalt sellele oletanud, et predestinatsiooniõpetus oli puritaanliku kõlbluse dogmaatiline taust metoodiliselt ratsionaliseeritud eetilise eluviisi mõttes. Põhjus oli selles, et tegelikult peeti tollest reformeeritud kiriku õpetuse nurgakiviks olevast dogmast kinni palju laiemalt kui üksnes igati rangelt kalvinistliku usulise partei ridades; mitte ainult independentlik *Savoy Declaration* 1658. aastast, vaid ka baptistlik *Hanserd Knollys Confession* 1689. aastast sisaldas ettemääratuse doktriini ning ka metodistide hulgas oli oma liikumise suur ja andekas organiseerija JOHN WESLEY küll Jumala armu universaalsuse pooldaja, ent esimese metodistliku põlvkonna suur agitaator ning järjekindlaim mõtleja WHITEFIELD, samuti nagu lady HUNTINGDONI ümber koondunud ja mõnda aega üsna mõjukas pooldajaskond, toetas "partikulaarset armu".* XVII sajandi kõige saatuslikumal perioodil hoidis see õpetus oma grandioosses monoliitsuses "püha elu" eest võitlejates alal mõtet, et nad on Jumala tööriistaks ja tema providentsiaalsete käskude täideviijaks,¹⁰⁴ ning takistas enneaegset kollapsit üksnes maise orientatsiooniga täiesti utilitaarseks sünergismiks, mis poleks kunagi olnud võimeline nii ennekuulmatuiks ohvreiks irratsionaalsete ja ideaalsete eesmärkide nimel. Ning usu sidumine tingimatult kehtivate normide külge koos nende absoluutse determinismi ja üleloomulikkuse täieliku transtsendentsusega, mille predestinatsiooniõpetus omamoodi geniaalsel kujul lõi, oli ju samaaegselt — põhimõttena — palju "kaasaegsem" kui rohkem tunnetele vastav pehmem doktriin, mis allutas kõlblusseadusele ka Jumala. Eelkõige oli aga meie käsitluse jaoks põhjapaneva tähtsusega, nagu pidevalt ilmneb, **oma usu tõendamise idee** metoodilise

*Dordrechtli sinodil jagunesid reformeeritud Jumala armu ettemääratuse küsimuses kaheks leeriks; vähemik, nn arminiaanlased, pooldas koos luterlastega Jumala armu universaalsust kõigile (*gratia absolute universalis*), nende vastased (partikularistid) aga uskusid, et Jumala *decretum particulare* on aegade algusest peale määranud osa inimesi õndsusse ja teise osa hukatusse. *Tlk.*

¹⁰⁴Juba LUTHER ise väljendas vastupidist: "Pisarad käivad tegudest eespool ja kannatused on üle igasugusest tegevusest."

vinismist täiesti erinev psühholoogiline iseloom. LUTHERI esialgne genuiinne seisukoht hüljati ja pidigi hüljatama kiriku poolt, mis pidas end õndsakstegevaks asutuseks, uuele seisukohale aga ei jõutud. Eriti takistas kogu elu askeetliku ratsionaliseerimiseni jõudmist üksiku inimese kõlbelse ülesandena juba hirm dogmaatilise aluse (*sola fide!*) kaotamise ees. Sest puudu jäi ajend, mis oleks lasknud **oma usu tõendamise** ideel omandada sellist tähtsust, nagu ta kalvinismis predestinatsiooniõpetuse mõjul saavutas. Ka pidi Jumala armu universaalsust oletades mõjuma — selle **doktriini** ärajäämisega kooskõlas olev — sakramentide maagiline tõlgendamine, eriti *regeneratio* [Taassünni. *Tlk.*] — või vähemalt selle algme — üleviimine **ristimisse**, vastupidiselt metoodilise kõlbluse arendamisele, sest see nõrgendas vahemaa tundmist *status naturalis*'est äravalituseni, seda enam et luterlus pani tugevat rõhku pärispatule. Vähemalt niisama suurt mõju avaldas Jumala poolt õigeksmõistmise akti tõlgitsemine **eranditult forensiliselt**, mis eeldas Jumala otsuse muudetavust patust pöördunu **konkreetsed** patukahetsusakti mõjul. Just seda aga rõhutas MELANCHTHON üha enam. See tema õpetuse täielik pööre, mis ilmnis **patukahetsuse** kasvavas tähtsustamises, oli sisesimes seoses ka “tahtevabaduse” tunnustamisega tema poolt. Kõik see oli luterliku eluviisi **mittemetoodilisele** loomusele määravaks. Konkreetsete pattude **konkreetsed** andeksandmised pidid tavalise luterlase kujutluses — juba pihi püsimise tõttu — olema lunastuse sisuks, mitte oma pääsemisest teadliku ja ise ennast loova pühastatute aristokraatia tekkimine. Nii ei saadud jõuda käsuseadusest **vaba** kõlbluseni ega sellele seadusele orienteeritud ratsionaalse **askeesini**, vaid seadus jäi “usu” kõrval püsima mitteorgaanilise statuudi ja ideaalnõudena, pealegi õige ebakindla ja ebatäpsena, eelkõige oma üksikasjalisemas sisus ebasüsteemaatilisena, sest ranget Piibli ülemvõimu peljati kui sünergismi. — Nii nagu TROELTZSCH ülalviidatud retsensioonis on luterluse eetiliste teooriate kohta öelnud, jäi aga elu “mitte kunagi täiesti õnnestuvate pelkade katsetuste summaks”, mis polnud suunatud “üksikutest ebakindlastest ja killustatud juhenditest kinni pidades” “seostatud tervikliku elu nõutamisele”, vaid tähendas peamiselt enda sobitamist (*Sich-Schicken*) nii suurtes kui väikestes asjades antud olukorraga, vastavalt arengule, mille juba LUTHER ise (vt eespool) oli läbi teinud. — See sakslaste “endasobitamine” võõrastesse kultuuridesse, nende kiire ümberrahvus-tumine, mille üle nii palju on kurdetud, tuleb panna — rahvuse teatud poliitilise saatuse **kõrval** — ka väga oluliselt selle veel tänapäeval kõiki meie elusuhteid mõjutava arengu arvele. Kultuuri subjektiivne omaksvõtmine jäi nõrgaks, sest põhiliselt kulges see mööda “autoritaarselt” pakutava passiivse vastuvõtmise teed.

gagus jättis seetõttu puutumata vaistliku toimimise ja naiivse tundeelu vahetu vitaalsuse: jäi puudu see pideva enesekontrollimise ja koos sellega üldse oma elu plaanipärase reglementeerimise ajend, mis oli olemas kalvinismi kõledas doktriinis. Religioosne geenius nagu LUTHER elas sundimatult selles vabas maailmale avatuse atmosfääris ning — nii kaugele, kuni tiivad kandsid! — ilma *status naturalis*'esse vajumise ohuta. Sellele lihtsale, peenele ja omapärase meelsusega täidetud vagaduse vormile, mis nii mõndagi luterluse kõrgemaist tüüpidest on kaunistanud, samuti nagu tema käsuseadusest sõltumatule kõlblusele leiab harva paralleele genuiinest puritaanlusest, küll aga on neid kaugelt rohkem leida näiteks HOOKERI, CHILLINGSWORTHI jt leebes anglikaanluses. Ent ka usuliselt tublile tavalisele luterlasele polnud midagi kindlamat kui tema tõusmine *status naturalis*'est kõrgemale ainult ajutiselt — kuni kestis üksiku pihtimise või jutluse mõju. On ju teada kaasaegseid nii hämmastanud reformeeritud vürstikodade erinemine tihti joomisse ja jõhrusse uppunud luterlikest,¹⁰⁶ samuti luterlike vaimulike ning nende puhta usu jutlustamise abituse taasristijate askeetliku liikumise ees. See, mida sakslane tunneb “õdususe” (*Gemütlichkeit*) ja “loomulikkusena”, vastupidi — kuni inimeste nägudeni — selle sundimatu *status naturalis*'e põhjaliku hävitamise järelmõju all olevale angloameerika atmosfäärile, ja see, mida sakslane viimase puhul tavaliselt võõrastab kitsarinnalisuse, vabadusetuse ja sisemise ohjeldatusena — need kõik on vastandid eluviisis, mis suurel määral pärinevad luterliku elu väiksemast askeesiga täitmisest kui kalvinismis. Neis tundmustes avaldub sundimatu “ilmalapse” antipaatiat askeetliku vastu. Ilmselt puudus tema armuõpetuse tõttu luterluses eluviiside süstematiseerimiseks psühholoogiline stiimul, mis sunniks neid meetodiliselt ratsionaliseerima. Nagu me varsti näeme, võis see askeetliku loomuga vagadust tingiv stiimul iseendast tekkida kõige erinevatel usulistel motiividel: kalvinismi predestinatsiooniõpetus oli ainult üks võimalus. Ent siiski me veendusime, et need motiivid polnud oma laadilt mitte ainult täiesti ainulaadsete tagajärgedega, vaid ka täielikult

¹⁰⁶Nende asjade kohta vt näiteks kergesisulist raamatut THO-
LUCK 1865.

eminentse psühholoogilise toimega.¹⁰⁷ **Mittekalvinistlikud askeetlikud liikumised**, kui neid puhtalt nende askeesi usulise motivatsiooni seisukohast vaadelda, ilmusid pärast seda kalvinismi sisemise järjekindluse **leevendajana**.

Ent ka tegelikus ajaloolises arengus kujunes — küll mitte eranditult, kuid ometi enamasti — olukord nii, et ülejäänud askeetlikud liikumised kas jäljendasid askeesi reformeeritud vormi või võrdlesid ja täiendasid seda oma kalvinismist erinevate või teda ületavate põhimõtete kujundamisel. Seal, kus teistsugusest usulisest alusest hoolimata esinesid siiski samsugused järeldused, oli see tavaliselt kirikukorralduse tulemus, millest tuleb juttu teises seoses.¹⁰⁸

Ajalooliselt on predestinatsiooni-idee igal juhul olnud tavaliselt "**pietismiks**" nimetatava askeetliku suuna lähtepunktiks. Peaaegu võimatu on tõmmata kindlat piiri pietistlike ja mittepietistlike kalvinistide vahele, sest see liikumine leidis aset reformeeritud kiriku sees.¹⁰⁹ Peaaegu kõiki puri-

¹⁰⁷Islami hoopis teistsuguse predestinatsiooni- (õigemini: preterminatsiooni-) õpetuse ja selle põhjuste kohta vt eespool tsiteeritud (Heidelbergi teoloogilist) dissertatsiooni ULLRICH 1912. Jansenistide predestinatsiooniõpetusest vt HONIGSHEIM 1914.

¹⁰⁸Vt selle kohta siinse kogumiku järgmist artiklit.

¹⁰⁹RITSCHL (1880–1886, I: 152) otsib seda liikumist LABADIE tegevusele eelnenud ajal (muide ainult Madalmaade *specimina* [Näidete. Tlk.] põhjal) selles, et pietistid: I korraldasid palvetunde (*Konventikel*), — II kultiveerisid "kreatuurliku olemise tühisuse" ideed "evangeelse õndsuse huvidele vastukäival viisil", — III otsisid "veendumust Jumala armus lembiva suhtumise kaudu Issandasse Jeesusesse" reformeeritud usundist hälbival viisil. Sel varasel perioodil vastab viimane tunnus tõele ainult ühe RITSCHLI poolt käsitletava pietismi esindaja puhul, "kreatuurliku tühisuse" idee oli iseendast ehtne kalvinistliku vaimu toode ja pööras tavalise protestantismi rööbastelt kõrvale alles siis, kui ta tõi kaasa praktilise maailma eest põgenemise. Lõpuks oli palvetundide pidamiseks teinud teatavas ulatuses (eriti kateheesi jaoks) korralduse Dordrechtis sinod ise. — Pietistliku vagaduse RITSCHLI eelnevas esituses analüüsisid tunnustest tuleks ehk arvesse: 1. "pretsisism" kõigi elukommete tugevamini Piibli kirjatähele allutamise mõttes, mida mõnikord esindas GISBERT VOËT; — 2. Jumala õigeksmõistva otsuse ja temaga leppimise käsitlemine mitte eesmärgina omaette, vaid üksnes vahendina askeetlikult pühaks eluks, nagu seda leiab vahest LODEN-

STEYNI juures, ent mida on märgata ka näiteks MELANCHTHONIL (vt märkust 105); — 3. “patukahetsusvõitluse” kõrge väärtustamine tõelise uuestisünni tundemärgina, nagu seda esimesena õpetas W. TEL-LINCK; — 4. armulaust loobumine, kui sellest võtsid osa isikud, kes polnud uuestisündinud (sellest tuleb veel juttu teises seoses), ning sellega seostuv ja Dordrechi kaanonite raamidest väljuv palvetundide pidamine koos “prohvetluse” taaselustumisega, mis tähendas, et pühakirja tõlgendasid ka mitteteoloogid, koguni naised (ANNA MARIA SCHÜR-MANN). Kõik need asjaolud kehastavad kõrvalekaldumisi, osalt üpris tõsiseid, reformaatorite õpetusest ja tegevusest. Kuid RITSCHLI poolt tema uurimuses käsitlemata suundade, eriti inglise puritaanide suhtes tähendavad nad peale nr III ainult selle vagaduse kogu arengus peituvate tendentside suurenemist. RITSCHLI teose objektiivsus kannatab selle all, et suur teadlane toob kaasa oma kiriku- või ehk on parem öelda, religioonipoliitilise orientatsiooni väärtushinnangud ning interpreteerib oma antipaatiast igasuguse spetsiifiliselt askeetliku religioossuse vastu neid nähtusi “katolitsismi” retsidiividena kõikjal, kus toimub pööre selle suunas. Ent vana protestantism sisaldab nagu katoliikluski *all sorts and conditions of men* (sir WALTER BESANT), ning ometi hoidus katoliku kirik ilmaliku askeesi rangest jälgimisest jansenismina samal viisil, nagu pietism lükkas tagasi XVII sajandi spetsiifiliselt katoliikliku kvietismi. — Meie erilise käsitluse jaoks muutub pietism igal juhul millekski, mis ei toimi mitte graduuaalselt, vaid kvalitatiivselt teisiti, alles seal, kus kasvav hirm “maailma” ees toob kaasa põgenemise eramajanduslikust kutseelust, järelikult konventiklite loomise kloostrikommunistlikul alusel (LABADIE) või — nagu seda kaasaegsed rääkisid üksikute pietistlike ekstremistide kohta — ilmaliku kutsetöö tahtliku unarusse jätmise kontemplatsiooni kasuks. Loomulikult tuli seda eriti sageli ette seal, kus kontemplatsioon hakkas omandama neid jooni, mida RITSCHL nimetab “bernardiinlikeks”, sest esmakordselt on nad hoomatavad püha BERNARDUSE Ülemlaulu-tõlgitsuses: see on müstiliselt häälestatud religioossus, mis taotleb krüptoseksuaalse värvinguga *unio mystica*’t. See on kahtlemata juba puhtalt religioonipsüholoogiliselt midagi *alius*’t [Muud. *Tlk.*] reformeeritud vagaduse, aga ka tolle askeetliku väljenduse suhtes, mida tuleb ette näiteks VOËTIL. Ent RITSCHL püüab seda kvietismi kõikjal siduda pietistliku askeesiga ning nõnda viimast samuti hukka mõista, ja ta näitab näpuga igale katoliku müstikute või askeetide tsitaadile, mida leiab pietistide teostest. Kuid BERNARDUST, BONAVENTURAT, THOMAS A KEMPIST tsiteerivad ka “täiesti kahtluse alt väljas olevad” Inglismaa ja Madalmaade moraaliteoloogid. — Kõigis reformeeritud kirikutes oli suhtumine ka-

taanluse silmapaistvaid esindajaid on vahel arvatud pietistide hulka ning täiesti lubatav on arvamus, et kõik need seosed predestinatsiooni ja oma usu tõendamise idee vahel koos nende aluseks oleva huviga *certitudo salutis*'e saavutamiseks, nagu seda eespool esitati, pole midagi muud kui CALVINI algupärase õpetuse pietistlik edasiarendus. Askeetlike *revival*'ide [Uuestisündide. *Tlk.*] tekkimine reformeeritud kogudustes on eriti Hollandis seotud täiesti reeglipäraselt ajutiseks unustusse vajunud või nõrgenenud predestinatsiooniõpetuse taasaktualiseerumisega. Seetõttu pole (enamasti) tavaks Inglismaa puhul "pietismi" mõistet kasutada.¹¹⁰ Ent ka mandri (Madalmaade ja Alam-Reinimaa) reformeeritud pietism oli vähemalt raskuspunkti poolest, samuti nagu näiteks BAYLY religioossus, eelkõige lihtsalt reformeeritud askeesi kasv. *Praxis pietatis*'ele [Vagaduse praktiseerimisele. *Tlk.*] pandi nii suurt rõhku, et dogmaatiline ortodoksia taandus seejuures tagaplaanile, näides mõnikord otse indiferentsena. Dogmaatilised ek-simused võisid ju predestineeritud vahetevahel samuti nagu teisedki patud tabada, ning kogemus õpetas, et paljud krist-lased kandsid teoloogia koolkondades sugugi orienteerumata kõige ilmsemaid usu vilju, kuna teisest küljest paistis, et ainuüksi teoloogilised teadmised ei toonud mingil juhul kaasa käitumises oma usu tõendamise kindlust.¹¹¹ Seega ei olnud teoloogiliste teadmistega üldse võimalik oma äravalitust tõen-

toliiklikku minevikku väga komplitseeritud ja eelistatavale vaatekohale vastavalt näib kord üks, kord teine kirik lähedane katoliiklusele või tema teatud külgedele.

¹¹⁰K. TH. MIRBTI üsna õpetlik artikkel "Pietismus" *Realenzyklopedie*'s... 1896–1908 käsitleb pietismi tekkimist reformatsiooni *antecedentia*'id [Algpõhjusti. *Tlk.*] täiesti kõrvale jättes üksnes SPENERI isikliku usulise elamusena, mis mõjub siiski veidi võrastavalt. — Sissejuhatusena pietismi väärrib ikka veel lugemist GUSTAV FREYTAGI kirjeldus teoses *Bildern aus der deutschen Vergangenheit*. Inglise pietismi algmetest selleaegses kirjanduses vt näiteks WHITAKER 1570.

¹¹¹See käsitlus võimaldas teatavasti pietismil olla üheks peamiseks *tolerantsuse*-idee kandjaks. Seoses sellega poetagem vahele mõni sõna tolerantsuse kohta. Ajalooliselt sai usuline sallivus Oksidendis alguse, kui me jätame siin kõrvale humanistlik-valgustusliku *ükskõiksuse* — mis iseenesest pole peaaegu kusagil eriti **suurt** mõju avaldanud — järgmistest peamistest allikatest: 1. puhtpoliitilisest *raison d'état*'st (arhetüüp: ORANJE WILLEM), — 2. merkantilismist (nii näiteks eriti ilme-

kalt Amsterdami linna ja paljude teiste linnade, maaomanike ning võimukandjate puhul, kes võtsid sektante majandusliku progressi hinnatud kandjatena vastu), — 3. kalvinistliku vagaduse pöördumisest radikaalsuse suunas. Predestinatsioon välistas ju täielikult religiooni tegeliku edendamise riigi poolt sallimatuse kaudu. Sellega polnud riik ju suuteline hingi päästma; ning üksnes **Jumala aule** mõtlemine ajendas kirikut taotlema temalt toetust ketserluse mahasurumiseks. Mida suuremat rõhku nüüd aga hakati panema jutlustaja ja kõigi armulauast osavõtjate kuulumisele äravalitute hulka, seda talumatumaks muutus igasugune riiklik sekkumine vaimulike ametite täitmisse ning pastorikohtade andmine prebendina vahest uuestisündimata ülikoolikasvandikele ainult seetõttu, et neil oli teoloogiline haridus, ning üldse igasugune sageli vaieldava käitumisega poliitiliste võimukandjate vahelesegamine koguduste asjusse. Reformeeritud pietism tugevdas neid seisukohti, kahandades dogmaatilise veatuse väärtust ning õonestades järkjärguliselt teesi *extra ecclesiam nulla salus* [Väljaspool kirikut pole lunastust. *Tlk.*]. CALVIN arvas, et ka hukkamõistetute **allutamine** Jumalast loodud kirikule on sobitav üksnes Jumala auga; Uus-Inglismaal püüti kirikut konstitueerida oma usku tõendanud pühastatute aristokraatiana; ent juba radikaalsed independentid keeldusid igasugusest kodanlike ja samuti ükskõik milliste kirikuhierarhiiliste võimude sekkumisest “usu tõendamise” järeleproovimisse, mis oli võimalik ainult **üksikus** koguduses. Mõtte, et Jumala au nõuab ka reprobeeritute võtmist kiriku kari alla, tõrjus välja algusest peale olemas olnud, ent pidevalt üha kirglikumalt rõhutatud mõte, et Jumala aule oleks solvav tema poolt hukatusse mõistetutega armulauda jagada. See mõte pidi viima voluntarismini, sest ta tõi kaasa *believers' Church*'i [Usklikke kiriku. *Tlk.*] tekkimise, mis oli ainult uuestisündinuid hõlmav usuühing. Kalvinistlikud baptistid, kelle hulka kuulus näiteks “pühameeste parlamendi” juht PRAISEGOD BAREBONE, tegid sellest mõttereast kõige otsustavama järelduse. CROMWELLI sõjavägi astus välja südametunnistuse vabaduse ning “pühameeste parlament” koguni kiriku riigist lahutamise eest, sest neisse kuulujad olid vagad pietistid, järelikult tegid nad seda religiooselt **positiivsel** põhjusel. — 4. **Ristijate sektid**, millest räägitakse allpool, olid oma tekkimise algusest peale alati kõige tugevamini ja sisemise järjekindlusega pidanud kinni põhimõttest, et ainult isiklikult uuestisündinuid võib võtta kiriku liikmeks ning et seetõttu tuleb seista vastu kiriku igasugusele “institutsionaalsele” loomusele ja ilmaliku võimu igasugusele sekkumisele. Ka siin oli järelikult tingimatu usulise sallivuse nõude tekkimiseks **religiooselt positiivne** põhjus. — Esimene, kes neil põhjustel astus välja tingimatu tolerantsuse ja kiriku riigist lahutamise eest, oli küll ROBERT

dada.¹¹² Seepärast hakkas pietism sügavas umbusalduses teoloogide kiriku suhtes,¹¹³ millesse nad — see on üks pietismi tundemärke — siiski ametlikult kuulusid, koondama *praxis*

BROWNE — põlvkonna võrra baptistidest ja kahe põlvkonna võrra ROGER WILLIAMSIST varem. Ühe koguduse esimene avaldus selles vaimus näib olevat inglise baptistide resolutsioon Amsterdamis 1612. või 1613. aastal. Esimene ühe koguduse ametlik dokument, mis nõudis südametunnistuse vabadusele riigilt positiivset kaitset kui õigust, oli küll (partikulaarsete) baptistide 1644. a usutunnistuse 44. artikkel. — Olgu veel kord rõhutatud, et vahetevahel esinev seisukoht, nagu oleks usuline sallivus iseenesest kapitalismile kasuks tulnud, on loomulikult täiesti ekslik. Usuline tolerantsus pole midagi spetsiifiliselt kaasaegset ega oksidentaalset. See domineeris Hiinas, Indias, suurtes hellenistliku ajastu Ees-Aasia riikides, Rooma impeeriumis, islami riikides pikkadel ajavahemikel piiratuna ainult riigi-idee poolt (mis talle ka praegu piire seab) nii ulatuslikult nagu mitte kusagil XVI ja XVII sajandi maailmas, kõige vähem aga aladel, kus valitses puritaanlus, nagu näiteks Hollandis või Seelandis poliitilise ja majandusliku tõusu perioodil, samuti puritaanlikul Vana- või Uus-Inglismaal. Oksident sarnanes — nii enne kui pärast reformatsiooni — näiteks Sassaniidide riigiga just tolele iseloomuliku **konfessionaalse sallimatuse** poolest, mis üksikuil ajajärkudel valitses ka Hiinas, Jaapanis ja Indias, kuid peamiselt poliitilistel põhjustel. Seega pole tolerantsusel kui sellisel kindlasti kõige vähemati tegemist kapitalismiga. Tähtis on see, **kellele tolerantsus kasuks tuli**. — “*Believers*” *Church*’i nõudmise tagajärjedest tuleb juttu järgmises artiklis.

¹¹²Praktiliselt kasutatuna tuleb see mõte ilmsiks näiteks CROMWELLI *tryer*’ite, vaimulikuameti kandidaatide eksamineerijate juures. Nad püüdsid teha kindlaks kandidaadi subjektiivset äravalitust, mitte tema teoloogilist erialast haridust. Vt ka järgmist artiklit.

¹¹³Seda pietismile iseloomulikku umbusku ARISTOTELESE ja üldse klassikalise filosoofia vastu leidub eeskujuna juba CALVINIL (vt *Institutio christianae religionis*, II, 2. 4., III, 23. 8. 5., IV, 17. 8. 24.). LUTHERIL polnud see umbusk alguses teatavasti väiksem, kuid suruti humanistlike mõjutuste (eelkõige MELANCHTHONI poolt) ning koolituse ja apologetika tungivate vajaduste tõttu jälle maha. Seda, et õndsuseks **vajaminev** on ka harimatule küllalt arusaadavalt kirjjas Piiblis, õpetas loomulikult kooskõlas protestantlike traditsioonidega ka *Westminster Confession* (I, 7).

pietatis'e pooldajaid ilmaelust eraldatud "palvetundidesse".¹¹⁴ Pietism tahtis nähtamatu pühade kiriku tuua nähtavana alla maa peale, ja tegemata sellest järeldust sekteerumiseks, elada selle ühenduse kaitse all maailma mõjudele tundetut ning kõigis pisiasjades Jumala tahte allutatud elu ja olla seeläbi kindel oma uuestisünnis ka igapäevase elu väliste tundemärkide kaudu. Tõeliselt pöördunute *ecclesiola* [Kirikuke, siin "koguduse" tähenduses. *Tlk.*] sai nautida niiviisi — ka see oli ühine kogu spetsiifilisele pietismile — juba maa peal suurendatud askeesis ühendust Jumalaga selle õndsuses. Viimasel püüdlusel oli sisemiselt midagi ühist luterliku *unio mystica*'ga ning tema tulemuseks oli väga sageli suurem hoolitsemine usu **tundelise** külje eest, kui oli normaalne tavalises reformeeritud kristluses. Kuivõrd siin käsitletakse **meie** seisukohti, siis võiks reformeeritud kiriku pinnal pidada just **seda** "pietismi" määravaks tunnuseks. Sest see kalvinistlikule vagadusele tervikuna algselt võõras, ent seevastu keskaegse religioossuse teatud vormidega sisemises suguluses olev tundelisis kallutas tegeliku usklikkuse maise õndsuse maitsmise teele, selle asemel et askeetlikult võidelda õndsuse kindlustamise eest taevases tulevikus. Ning sealjuures **võisid** tunded tõusta säärase tasemeni, et usklikkus omandas otseselt hüsteerilise loomuse ning saavutas arvukatest näidetest tuntud selle neuropaatilisel motiveeritud usulise joovastuse poolemeelse te seisundite vaheldumise närvilise lõõgastumise perioodidega, mida tunti kui "Jumalast eemaldumist" — oma **tulemustelt** oli see otsene vastand kainele ja rangele distsipliinile, millesse puritaanide süstematiseeritud püha elu inimese sulges: see oli nende "tõkete" nõrgendamise, mis kaitsesid kalvinisti ratsionaalset isiksust "kirgede" vastu.¹¹⁵ Samuti **võis** sealjuures tuua kalvinistlik idee kreatuurliku hukatusse mõist-

¹¹⁴Selle vastu protesteerisid ametlikud kirikud, näiteks ka veel Šotimaa presbüterliku kiriku 1648. a (lühem) katekismus leheküljel VII: samasse perekonda mittekuuluvate isikute osavõtmine kodustest palvestest on keelatud kui **vaimulikuameti** õiguste rikkumine. Nagu askeetlike koguduste loomine kõikjal, nii vabastas ka pietism indiviidi ametiprestiiži huvidega seotud koduse patriarhaalsuse kütkeist.

¹¹⁵Siin on teadlikult ja põhjusega loobutud selle religioosse teadvussisu "psühholoogiliste" — selle sõna eriteaduslikus tähenduses — suhete analüüsis ning koguni vastava terminoloogia kasutamist on võimalikult välditud. Esiteks ei piisa veel meie probleeme käsitleva aja-

misest **emotsionaalselt** mõistetuna — näiteks “enda ussikesena tundmise” näol — kaasa teovõime lämmatamise kutsealases tegevuses.¹¹⁶ Ja ka predestinatsiooni-idee võis muuta fatalismiks, kui ta omandas — vastupidiselt kalvinismi ratsionaalse religioossuse algsetele tendentsidele — meeolulise ja **tundelise** tähenduse.¹¹⁷ Ning lõpuks võis pühastatute vajadus maailmast eralduda viia suurenenud **tundelisuse** puhul poolenisti kommunistliku loomusega kloosterlike kogukondade moodustamiseni, nagu see on pietismis pidevalt ja ka reformeeritud kirikus vilja kandnud.¹¹⁸ Ent kuni polnud saavutatud seda ekstreemset, just tollest **tundelisuse** eest hoolitsemisest tingitud efekti ja kuni reformeeritud pietism seega püüdis õndsust kindlustada ilmaliku **kutsealase** tegevuse kaudu, oli pietistlike põhimõtete praktiliseks tulemuseks ainult veel rangem askeetlik kontroll kutsealase eluviisi üle ning veel kindlam klammerdumine kutse-eetika külge, kui seda oli võimalik üksnes ilmaliku “aususena” kujundada tavalistel reformeeritud kristlastel, keda “puhtad” pietistid pidasid teise järgu ristiinimesteks. Pühastatute religioosne aristokraatia, mis ju ilmnes kogu reformeeritud askeesi arengus se-

loolise uurimuse eesmärkide jaoks psühholoogia, kaasa arvatud **psühhiaatria** realselt tagatavast mõisteparaadist, ilma et see ajaloo-alase otsustamise objektiivsus ähmastaks. Selle terminoloogia kasutamine tekitaks vahel kiusatust varjata vahetult mõistetavaid ja sageli otse triviaalseid asjaolusid võõrsõnadest kubiseva diletantismilooriga ning nii luua illusioon suurendatud mõistelisest eksaktsusest, mis näiteks LAMPRECHTI puhul on kahjuks tüüpiline olnud. — Tõsisemalt võetavaid psühhopatoloogiliste mõistete kasutamise algmeid teatud ajalooliste massiilmingute seletamisel vt HELLPACH 1904: 12. peatükk, samuti HELLPACH 1903. Ma ei saa siin proovida selgitada, et minu arvates on ka seda väga mitmekülgse orientatsiooniga autorit kahjustanud LAMPRECHTI teatud teooriate mõju. — Igaüks, kes ka üksnes populaarset kirjandust tunneb, teab hästi, millisel määral on täiesti väärtusetud, vanemate teostega võrreldes, LAMPRECHTI skemaatilised märkused pietismi kohta (tema *Deutsche Geschichte* VII köites).

¹¹⁶See toimus näiteks SCHORTINGHUISI *Innige Christendom*'iga (märkus 47). — Religiooniajalooliselt ulatub see tagasi Deutero-Jesaja perikoobini Jehoova õiglasest sulasest (Js 53) ja 22. psalmini.

¹¹⁷Seda esines üksikutel hollandi pietistidel ning siis SPINOZA mõjul.

¹¹⁸LABADIE, TERSTEEGEN jt.

da selgemini, mida tõsisemalt temasse suhtuti, organiseerus pärast seda — nagu toimus Hollandis — voluntaristlike konventiklitena kiriku sees, kuna Inglismaa puritaanluses sundis see kiriku **korralduses** osalt peale kristlaste formaalse lahutamise aktiivseteks ja passiivseteks, osalt tõi — vastavalt eespool öeldule — kaasa sektide moodustamise.

SPENERI, FRANCKE ja ZINZENDORFI nimedega seotud ning luterluse pinnalt kerkinud **saksa** pietismi arengutee viib meid eemale predestinatsiooniõpetuse juurest. Ent koos sellega ei vii ta meid sugugi tingimata välja nende mõttekäikude vallast, mille konsekvantseimaks krooniks oli õpetus predestinatsioonist, nagu ka SPENERI enda tunnistuse järgi on teda eriti mõjutanud inglise ja hollandi pietism ning nagu ilmneb BAYLY teoste ettelugemisest tema esimestes palvetundides.¹¹⁹ Meid huvitavast seisukohast tähendab pietism ainult meetoodiliselt kultiveeritud ja kontrollitud, seega **asketliku**

¹¹⁹Võib-olla kõige ilmekamalt tuleb see siis esile, kui ta — mõeldagu vaid: SPENER! — vaidleb vastu võimude pädevusele kontrollida palvetunde ka peale korratuste ja kuritarvituste ettetuleku, sest tegemist olevat apostlite korraldusel garanteeritud kristlaste **põhiõigusega** (SPENER 1712, II: 81jj). Printsipiina on see täpselt puritaanlik seisukoht üksikisiku olukorra ja tema *ex jure divino* [Jumalikust õigusest. *Tlk.*] tulenevate ning seetõttu võõrandamatute õiguste kehtivuse kohta. RITSCHL pole jätnud tähele panemata ei seda (RITSCHL 1880–1886, II: 157) ega mitte ka edaspidi tema tekstis mainitavat ketserlust (*op. cit.*: 115). Kui ebaajalooline olekski tema positivistlik (et mitte öelda: filisterlik) kriitika “**põhiõiguste**” idee kohta (millele me lõppude lõpuks võlgname tänu mitte vähema kui **kõige** selle eest, mis tänapäeval ka “paadunuimal reaktionääril” seisab silme ees tema individuaalse vabaduse miinimumina), tuleb siiski RITSCHLIGA täiesti nõus olla selles, et mõlemal tema poolt tsiteeritud juhul puudub orgaaniline paigaldatus SPENERI luterlikesse seisukohtadesse. [Põhiõiguste idee kohta vt Max Weberi *Gesammelte Politische Schriften*. Saksak. väljaande toim.].

Palvetunnid (*collegia pietatis*) ise, mille teoreetiliseks põhjenduseks oli SPENERI kuulus teos *Pia desideria* (1675) ning mis olidki tegelikult tema algatus, vastasid olemuselt täiesti Inglismaa *prophesying*’idele [Prohvetlustele. *Tlk.*], mida esmakordselt kohtab JAN LASKI [Johannes a Lasco (1499–1560), poola reformaator, tegutses aastail 1549–1553 Inglismaal. *Tlk.*] Londoni piiblitundides ning mis sellest ajast peale kuulusid kiriku autoriteedi vastu mässava puritaanliku vagaduse tagakiusatavate vormide raudvara hulka. Lõpuks loobus SPENER teatavasti

eluviisi sissetungimist ka mittekalvinistlikku religioossusse.¹²⁰ Luterlus pidi aga tunnetama seda ratsionaalset askeesi võorkehana, ning sellest tulenevate raskuste tagajärjeks oli saksa pietistliku doktriini mõningane ebajärjekindlus. Süstemaatilise religioosse eluviisi dogmaatiliseks põhjendamiseks on SPENERIL luterlikud mõttekäigud kombineeritud heade tegude spetsiifiliselt reformeeritud tunnuse kui sellisega, mida võetakse ette "Jumala **au** suurendamiseks",¹²¹ ja samuti reformeeritud konfessioonile sarnaselt kõlava usuga sellesse, et taassündinuil on suhtelisel hulgal võimalik saavutada kristlikku täiuslikkust.¹²² Puudu jäi ainult teooria järjekindlusest: ka tema pietismile olulist kristliku eluviisi süstemaatilist loomust püüab tugevasti müstikutest mõjutatud¹²³ SPENER aga põhiliselt luterlikul viisil rohkem kirjeldada kui põhjendada, *certitudo salutis*'t ei tuleta ta mitte pühastusest, vaid on selle jaoks valinud oma usu tõendamise idee asemel varem mai-

Genfi kirikukarist selle põhjendusega, et tema poolt kokkukutsutud "kolmanda seisuse" (*status oeconomicus*: ilmalikud kristlased) esindajad **polevat** luterlikus kirikus lülitatud kirikuorganisatsiooni. Teisest küljest pole maahärra poolt deputeeritud ilmalike konsistoriumiliikmete tunnustamine "kolmanda seisuse" esindajaina ekskommunitseerimisasjade arutamisel eriti luterlik.

¹²⁰Eeskätt luterlikel aladel esinev nimetus "pietism" näitab juba, et kaasaegsete arvates oli kõige iseloomulikum *pietas*'e [Harduse, vagaduse. *Tlk.*] muutmine siin metoodiliseks **tegutsemiseks**.

¹²¹Muidugi tuleb mõnda, et see motiveering oli esmajärjekorras omane küll kalvinismile, kuid mitte **ainult** talle. Just **vanemates** luterlikes kirikumäärustikes leidub seda samuti õige tihti.

¹²²He 5, 13 ja 14 ["Sest igaüks, kes veel tarvitab piima, ei saa õieti aru õiguse sõnast, sest ta on alles laps. Aga täisealiste jaoks on tahke roog, nende jaoks, kelle meeled vilumuse tõttu on harjunud vahet tegema hea ja kurja vahel." *Tlk.*] tähenduses. Vt SPENER 1712, I: 306.

¹²³Peale BAYLY ja BAXTERI (vt *Consilia theologica*, III, 6, 1, *dist.* 1: 47; *dist.* 3: 6) hindas SPENER eriti THOMAS A KEMPIST ja eelkõige TAULERIT (keda ta küll täielikult ei mõistnud: *Consilia theologica*, III, 6, 1, *dist.* 1: 1). Põhjalikult viimase kohta vt eriti *Consilia theologica*, I, 1, 1, Nr. 7. LUTHER on tema jaoks TAULERIST tuletatud.

nitud luterliku nõrgema usuga seostamise.¹²⁴ Ent vastavalt sellele, kuidas pietismis pääsesid võidule ratsionaalsed ja askeetlikud elemendid, sundisid end peale meie seisukohtadele olulised ettekujutused: et 1. Jumala armu **tõendiks** olevat pühastumise metoodiline areng üha suurema **käsuseaduse** poolt kontrollitava suurenemise ja täiustumise poole¹²⁵ ja et 2. selleks, mis nõnda täiuslikuks muudetus "**toimivat**", olevat Jumala ettehoole, kusjuures ta andvat neile endast märku kannatliku ootamise ning **metoodilise järelemõtlemise** puhul¹²⁶. Ka A. H. FRANCKELE oli kutsealane töötamine

¹²⁴Vt RITSCHL 1880–1886, II: 113. Hilisemate pietistide (ja LUTHERI) "patukahetsusvõitlust" (*Bußkampf*) tõelise patust pöördumise ainsa määrava tunnuseks ta citas (SPENER 1712, III: 476). Pühastuse (*Heiligung*) kui lepitusust tuleneva tänuikkuse vilja — spetsiifiliselt luterlik formuleering (vt I osa märkust 58) — kohta vt RITSCHL 1880–1886, II: 115, märkuses 2 toodud tsitaate. *Certitudo salutis*'e kohta vt ühelt poolt SPENER 1712, I: 324 — tõeline usk pole **tuntav** mitte niivõrd **tunnetest** kui tema **viljadest** (armastusest Jumala vastu ning kuulekusest temale), — teiselt poolt SPENER 1712, I: 335jj: "Mis aga puutub teie muretsemisse oma pühastatuse ja äravalituse kindluse pärast, siis kindlam" kui "inglise skribentidelt" on "ammutada seda meie" — luterlikest — "raamatutest". Pühastatuse olemuse suhtes oli ta aga inglastega ühel nõul.

¹²⁵Usulised päevikud, mida soovitas A. H. FRANCKE, olid ka siin selle väliseks märgiks. — Pühastamise metoodiline harrastamine ja sellega **harjumine** pidid soodustama ta levikut ning **vahetegemist** hea ja kurja vahel — see on FRANCKE raamatu *Von des Christen Vollkommenheit* ("Kristlase täiuslikkusest") põhiteemaks.

¹²⁶Iseloomulikult tuleb selle ratsionaalse ja pietistliku providentsi-
usu kõrvalkalle tema ortodokssest tõlgendusest esile kuulsas dispuidis Halle pietistide ja luterliku ortodoksia esindaja LÖSCHERI vahel. LÖSCHER jõuab oma raamatus *Timotheus Verinus* nii kaugele, et vastandab kogu **inimliku** tegevusega saavutatud ettehooldetele. Seevastu oli FRANCKE alati kindlaks seisukohaks, et "Jumala märguandeks" tuleb pidada seda selguse väljatust üle toimunu, mis on Jumala otsuse rahuliku ootamise tulemuseks — see on täiesti analoogiline kveekerite psühholoogiaga ja vastab üldisele askeetlikule kujutlusele, et ratsionaalne **metoodika** olevat tee Jumalale lähemale jõudmiseks. — ZINZENDORFILE, kes jättis ühel kõige otsustavamal hetkel oma koguduse tekkimise saatuse loosi hooleks, on küll FRANCKE ettehooldesse

askeetlikuks vahendiks *par excellence*¹²⁷; ta oli nagu puritaa-
nidki kindel, et Jumal ise õnnistab oma äravalitud töölases
edukuses. Ning "kahesuguse ettemääratuse" surrogaadina lõi
pietism endale ettekujutusi, mis kehtestavad peamiselt sellele
õpetusele samasugusel, ainult veidi kahvatumal kujul Jumala
erilist armu nautiva uuestisündinute aristokraatia¹²⁸ — koos
kõigi eespool kalvinismi puhul kirjeldatud psühholoogiliste jä-
relmitega. Nende ettekujutuste hulka kuulub näiteks pietismi
vastaste poolt neile (kindlasti ebaõiglaselt) omistatav nn "ter-
minism"¹²⁹, s.t oletus, et Jumala armu osaliseks saavad küll
kõik, ent igaüks kas ainult ühekordselt mingil täiesti kindlal
eluhetkel või siis millalgi viimast korda.¹³⁰ Kes on selle hetke
maha maganud, seda ei aita järelikult ka enam Jumala armu
universaalsus: ta on kalvinistliku õpetuse Jumalast mahajäe-
tute olukorras. Sellele teooriale oli oma mõju poolest üsna
lähedane ka näiteks FRANCKE isiklike elamuste põhjal abst-
raheeritud ja pietismis väga laialt levinud (võiks koguni öelda:
valitsev) oletus, et Jumala armu osaliseks võiks saada ainult

uskumise vorm võõras. — SPENER (1712, I: 314) järgis TAULERIT
oma "kristliku rahulikkuse" iseloomustuses, millega tuleb vastu võtta
jumalikke mõjusid, segamata neid kärsitu omavolilise tegutsemisega —
peamises oli see ka FRANCKE seisukoht. Kõikjal ilmneb selgelt (siin-
poolset) rahu taotlev pietistliku vagaduse aktiivsus, mis oli puritaanlu-
sest küll oluliselt nõrgem. *First righteousness, then peace* ["Esmalt
õiglus, siis rahu." *Tlk.*], formuleeris vastupidi sellele veel 1904. aastal
üks baptistide juhte (G. WHITE ühes veel edaspidi tsiteeritavas läkitu-
ses) oma denominatsiooni eetilise programmi (*Baptist...* 1904: 107).

¹²⁷*Lectiones paraeneticæ*, IV: 271.

¹²⁸RITSCHLI kriitika on eelkõige sihitud selle pidevalt korduva ku-
jultuse vastu. — Vt mainitud õpetuse sisu FRANCKE üleüle-eelmises
märkuses viidatud teosest.

¹²⁹Seda esineb ka Inglismaa mittepredestinatsioonaaletel pietistidel,
näiteks GOODWINIL. Vt tema ja teiste kohta HEPPE 1879, raamatut,
mis pole ka pärast RITSCHLI *standard work*'i ilmumist veel muutunud
ülearuseks Inglismaa ja paiguti Madalmaade suhtes. Veel XIX sajandil
küsiti Madalmaadel KÖHLERILT (tema järgnevas artiklis tsiteeritava
raamatu põhjal) sageli tema taassünni terminit.

¹³⁰Sellega püüti rünnata luterliku Jumala armu taassavutamise õpe-
tuse nõrka järemit (eriti tavakohast pöördumist *in extremis* [Enne surma.
Tlk.]).

spetsiifiliselt ühekordsetest ja ainulaadsetest ilmingutest "läbi murdes", eriti pärast "patukahetsusvõitlust"¹³¹. Et pietistide enda arvates polnud sellist elamust igaühele antud, siis jäi see, kes seda ei koge, uuestisündinute silmis omamoodi passiivseks kristlaseks, kuigi ta oli kaasa tõmmatud pietistliku õpetuse kohaselt praktiseeritavasse askeetlikku metoodikasse. Teisest küljest muutis "patukahetsusvõitluse" põhjustamiseks **meetodi** loomine ka Jumala armu **ratsionaalse** inimliku toimingu objektiks. Ka mitte küll kõigi (näiteks FRANKKE), ent ometi paljude pietistide, eriti aga pietistlike **hingekarjaste** (nagu näitavad nende korduvad järelepärimised SPENERILT) kahtlused erapihi suhtes, mis aitasid selle juuri õonestada ka luterluses, lähtusid sellest äravalitute aristokratismist: patukahetsusega saavutatud Jumala armu nähtav **toime** pühastatu **käitumises** pidi ju olema otsustav pattude andeksandmise lubatavuses ning järelikult polnud absoluutsiooni andmisel võimalik rahulduda paljalt *contritio*'ga¹³².

ZINZENDORFI usuline **enesehinnang** jõudis pidevalt enda kujutlemiseni "tööriistana", ehkki oli juba kõhklev ortodoksia rünnaku suhtes. Ent kõigis ülejäänud punktides on selle silmapaistva "usulise diletandi", nagu teda nimetab RITSCHL, ideelised seisukohad meile vaevalt küll üheselt mõistetavad.¹³³ Ta ise on end korduvalt nimetanud PAULUSE ja LUTHERI *tropos*'e esindajaks **käsureaduse** küljes kinni oleva "pietistlik-jakobiitliku" **vastu**. Ent vennastekogudus ise ja selle praktika, mida ta lubas ja toetas hoolima-

¹³¹Sellega seotud "pöördumise" päeva ja tunni paratamatu teadmise kui tema ehtsuse **tingimatu** tunnuse kohta vt SPENER 1712, II, 6, 1: 197. Talle oli "patukahetsusvõitlus" sama tundmatu mõiste nagu MELANCHTHONILE LUTHERI *terrores conscientiae* [Südametunnistuspiinad. *Tlk.*].

¹³²[Kahetsusega. *Tlk.*] Selle kõrval mõjus loomulikult kaasa ka igasugusele askeesile omane "üldise preesterluse" antiautoritatiivne tõlgendamine. — Vahel soovitati pastoril lükata absoluutsiooni andmine edasi kuni ehtsa "kahetsuse" tõendamiseni, mida RITSCHL nimetab õigusega kalvinistlikuks põhimõtteks.

¹³³Meile tähtsaimat leiab kõige hõlpsamini teosest PLITT 1869, I: 325, 345, 381, 412, 429, 433jj, 444, 448; II: 372, 381, 385, 409jj; III: 131, 167, 176. — Vt ka BECKER 1900, 3. osa, III peatükk.

ta oma alati rõhutatud luterlusest,¹³⁴ asus juba oma 1729. a 12. augusti notariaalses protokollis seisukohale, mis mitmes suhtes vastas täiesti kalvinistlikule pühastatute aristokraatiale.¹³⁵ Paljuarutletud kogudusevanema ameti ülekandmine Kristusele 12. novembril 1741. a oli midagi analoogilist ka väliselt. Vennastekoguduse kolmest "suunast" olid peale selle kalvinistlik ja moraavia *tropos* alguses orienteeritud peamiselt reformeeritute kutse-eetikale. ZINZENDORF avaldas JOHN WESLEYLE täitsa puritaanlikult arvamust, et kui ka õigeksmõistetud ise seda alati ei märka, siis võivad teised nende käitumise põhjal õigeksmõistmise ära tunda.¹³⁶ Ent teisest küljest tungisid spetsiifiliselt herrnhuutlikus vabaduses tunded väga tugevasti esiplaanile ning eriti püüdis ZINZENDORF isiklikult oma koguduses pidevalt nurjata tendentsi askeetliku pühastatuse suunas puritaanlikus tähend

¹³⁴Ta peab Augsburgi usutunnistust küll ainult siis luterlik-kristlikule usu elule kohaseks dokumendiks, kui — nagu ta seda oma vastikus terminoloogias väljendab — see valada üle "haavaleemega" (*Wundbrühe*). ZINZENDORFI lugemine on raske katsumus, sest tema keel mõjub mõtete segasuse ja ähmase pudrutamise tõttu veel hullemini kui see *Christoterpentinöl*, mis tundus nii jõledana F. TH. VISCHERILE (tema poleemikas Müncheni *Christoterpe*'ga) [Usuline almanahh *Christoterpe* ("Kristlase Rõõm") ilmus aastail 1833–1853 Heidelbergis. Friedrich Theodor Vischer (1807–1887), saksa esteetik ja luuletaja, oli professoriks Tübingenis, Zürichis ja Stuttgardis. *Tlk.*].

¹³⁵"Me ei tunnista üheski religioonis vendadeks neid, keda pole pestud Kristuse verrega ning kes pole täielikult muudetuna jätkanud vaimu pühastamist. Me ei tunnista ühtegi nähtavat Kristuse kogudust peale selliste, kus õpetatakse Jumala sõna puhtalt ja selgelt ning kus nende liikmed ka pühastatuna elavad Jumala lastena selle kohaselt." — Viimane lause on küll võetud LUTHERI väikesest katekismusest; ent nagu juba RITSCHL esile tõstab, katekismuses oli see lause vastus küsimusele, kuidas Jumala nime pühaks peetakse, aga protokollis tähendab ta seevastu pühastatute kiriku eraldamist.

¹³⁶Vt PLITT 1869, I: 346. — Veel määravam on PLITTI raamatus (*op. cit.*: 381) tsiteeritud vastus küsimusele: "Kas head teod on õndsuseks vajalikud?" — "Nad pole vajalikud ja on kahjulikud õndsuse saavutamiseks, ent kui õndsus on saavutatud, siis nii vajalikud, et see, kes neid ei soorita, pole veel õnnis." Seega pole ka siin aluseks reaalsus, vaid üksnes tunnetus!

duses¹³⁷ ning pöörduda tagasi luterliku sünergismi juurde¹³⁸. Ka arenes palvetundidest loobumise ja pihipraktika juurde jäämise mõjul peamiselt luterlikuna mõeldud seotus lunastuse saamisega sakramentide vahendusel. Ka ZINZENDORFI iseloomulik põhimõte, et usuliste tunnete **lapselikkus** olevat nende ehtsuse tundemärgiks samuti, nagu näiteks loosi kasutamine olevat Jumala tahte ilmutamise vahend, mõjus niivõrd vastuoluliselt eluviiside ratsionaliseerimisele, et tervikuna domineerisid (kuivõrd krahvi mõjust piisas¹³⁹) herrnhuutlaste vagaduses antiratsionaalsed ja **tundelised** elemendid kaugelt suuremal määral kui pietismis üldiselt.¹⁴⁰ Sama nõrk nagu luterluses üldse on seos kõlbluse ja pattude andeksandmise vahel SPANGENBERGI* teoses *Idea fidei fratrum*¹⁴¹. ZINZENDORFI loobumine metodistlikust täiuslikku-

¹³⁷Näiteks nende "kristliku vabaduse" karikatuuride abil, mida piitub RITSCHL (1880–1886, III: 381.)

¹³⁸Eriti lunastusõpetuses karistuse satsifitseerimise idee tugevdatud rõhutamisega, mille ta muutis ka pühastusõpetuse põhialuseks pärast seda, kui Ameerika sektid olid tema misjonärlikud lähenemiskatsed tagasi lükanud. **Lapselikkuse** ja alandliku leplikkuse vourused paigutab ta herrnhuutliku askeesi eesmärkidenä seitsaadik esikohale teravas vastuolus puritaanlikule askeesile täiesti sarnaste tendentsidega vennastekoguduses.

¹³⁹Ent just sellel olid oma piirid. Juba sel põhjusel oleks ekslik lahterdada ZINZENDORFI religioossust "sotsiaalpsüühiliseks", nagu teeb LAMPRECHT. Pealegi ei mõjutanud kogu tema usklikkust miski tugevamini kui asjaolu, et ta oli õigupoolest feodaalsete instinktidega **krahv**. Just tema religioossuse **tundeline külg** oleks sobinud peale selle olema sama hästi "sotsiaalpsüühiline" rüütelluse sentimentaalse dekadentsi kui "tundelisuse" ajastul. See on oma vastandatuses Lääne-Euroopa ratsionalismile kui üldse "sotsiaalpsüühiliselt" mõistetav, siis kõige tõenäolisemalt seoses Ida-Saksamaa patriarhaalsusega.

¹⁴⁰Seda tõendavad ZINZENDORFI lahkarmused DIPPELIGA, samuti kui 1764. a sinodi avaldused — pärast ZINZENDORFI surma — väljendavad selgelt vennastekoguduse loomust õndsakstegeva **asutusena**. Vt selle kohta RITSCHLI kriitikat (1880–1886, III: 443jj).

*August Gottlieb Spangenberg (1704–1792), saksa teoloog ja üks vennastekoguduse rajajaist, Zinzendorfi järel piiskop (1762–1792). *Tlk.*

¹⁴¹Vt näiteks *Idea fidei fratrum*: §§ 151, 153, 160. See, et pühastamise ärajäämine on võimalik tõelisest kahetsusest ja pattude andeksand-

se taotlemisest on vastavuses — niihästi siin kui ka kõikjal — tema õigupoolest eudaimonistliku ideaaliga lubada inimestel tunda juba **olevikus**¹⁴² **emotsionaalselt** õndsust (*Seligkeit*, ZINZENDORF ütleb “õnnejoovastust”, *Glückseligkeit*), selle asemel et neile õpetada kindlust õndsuse saavutamiseks **tulevikus** ratsionaalse töötamise kaudu.¹⁴³ Teisest küljest on ka siinjuures jäänud elavaks mõte, et vastupidi teistele kirikutele olevat vennastekoguduse peamisteks väärtusteks olnud aktiivne kristlik elu, misjonitegevus ning — sellega seostatav — kutsealane töötamine.¹⁴⁴

(Järgneb)

misest **hoolimata**, lähtub eriti märkustest lk 311 ning vastab luterlikule lunastusõpetusele samal määral, nagu ta on vastuolus kalvinistliku (ja metodistliku) õpetusega.

¹⁴²Vt ZINZENDORFI tsitaate PLITT 1869: 345, samuti *Idea fidei fratrum*: 325.

¹⁴³Vt näiteks teoses PLITT 1869, III: 131 tsiteeritud ZINZENDORFI Mt 20, 28 tõlgendust [“Otsekui Inimese Poeg ei ole tulnud, et teda teenitaks, vaid teenima ja oma hinge andma lunaks paljude eest!” *Tlk.*]: “Kui ma näen inimest, kellele Jumal on millekski andnud erilise ande, siis tunnen ma rõõmu ja kasutan meelsasti seda annet. Aga kui ma panen tähele, et ta pole rahul endale antuga, vaid tahab veel paremat, siis pean ma seda tolle inimese hukkamise alguseks.” — Eriti oma vestluses JOHN WESLEYGA (1743) eitas ZINZENDORF just **edasiminekut** pühastumises, sest ta identifitseeris pühastamise õigeksmõistmisega ja leidis seda **üksnes emotsionaalselt** saavutatavas vahekorras Kristusega (PLITT 1869, I: 413). Enda tundmise asemele “tööriistana” asub jumaliku “omamine” — müstika, mitte askees (järgnevate artiklite sissejuhatusele vastavas tähenduses). — Loomulikult on (nagu samas seletatakse) ka puritaanile selleks, mida ta **tegelikult** taotleb, **maine** haabituse olevikus. Ent selleks *certitudo salutis*’ena taotletavaks haabituseks on talle enda **tundmine** aktiivse **tööriistana**.

¹⁴⁴Mida aga just selle tuletatuse tõttu ei põhjendatud eetilise konsekvantsusega. ZINZENDORF ütleb lahti LUTHERI mõttest, et kutsealases tegevuses on “Jumala teenimine” **otsustav** oma ametile truuks jäämise puhul. Ametitruudus olevat pigem **tasu** “Lunastaja truuduse eest oma käsitööle” (PLITT 1869, II: 411).

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemaid numbreid (1989 — 7; 1990 — 10–12; 1991 — 2–12; 1992; 1993) saate osta Tartust *Ülikooli poest* Lossi tänav 24 ning raamatukauplusest "Teadus". Need on müügil ka *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida postiga, kui saadate ERA-Panka Tartus rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 012301797, kood 420 101 741) iga numbri eest 8 krooni ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*. *Akadeemia* toimetusest saab osta 1992. aasta-käiku 30 krooni eest.

Adress: *Akadeemia*, Küütri 1, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-34)31373, +(372-34)31117; faks +(372-34)31373.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Eduard Parhomenko, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1994:

USD 30, DEM 50, FIM 171, CAD 39, FRF 175, SEK 243, GBP 20, AUD 67.

Back issues for 1989 — 7; 1990 — 10-12; 1991 — 2-12; 1992; 1993 and single issues for 1994:

USD 3, DEM 5, FIM 15, CAD 4, FRF 15, SEK 21, GBP 2, AUD 6.

Please transfer the proceeds to our account no 5201-8505696 (for SEK)/5553-8200434 (for USD) with Skandinaviska Enskilda Banken (S-10640 Stockholm) or 111 140 448 (for DEM)/000 001 113 (for USD) with Stadtparkasse München (Ungererstraße 75, München) bankcode 70150000 for crediting the account no 012301797 of Ajakiri *Akadeemia* in ERA-Bank, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my **AKADEEMIA** subscription for 1994

Single issues for 1994

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Single issues for 1993

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1992

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1991

	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1989 and 1990:

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu,
EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-34)31373, +(372-34)31117; fax +(372-34)31373.

AKADEEMIA

Peatoimetaja

Ain Kaalep

Toimetajad

Jaan Isotamm, Toomas Kiho,
Mart Orav, Eduard Parhomenko

1993

KOLLEGIUM

Igor Černov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep,
Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe,
Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir,
Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton,
Kalju Villako, Richard Villems.

Tegevtoimetaja Indrek Ude
Peatoimetaja asetäitja Agu Tani
Keeletoimetaja Triin Kaalep
Korrektor Kristin Haljasorg
Raamatupidaja Piret Liinold
Sekretär Tiiu Jõgi

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80
Tartu EE-2400, Eesti/Estonia/Estland

Toimetuse aadress:

Küütri 1, Tartu

Telefonid:

3 13 73, 3 11 17

Fax:

(37234) 3 13 73

**ARTIKLID, ESSEED, ILUKIRJANDUS,
MÄLESTUSED, PUBLIKATSIOONID**

ESMATRÜKID

Annist, A. Käsu Hans ja tema "ikulaul" Tartu hävitamisest a. 1704–1708 // **1**, 125–149; algus 1992. a. Vt ka "Käsu Hansu kaebelaul".

Allik, J. Intsest ja selle tõlgendused // **9**, 1893–1915.

Alttoa, K. Gooti arhitektuur ja Erwin Panofsky // **4**, 731–741.

Berg, E. Geopoliitika suhtelisest asendist // **3**, 469–475.

Boikov, V. Vt "Dokumente...".

Cáceres Sánchez, M. Vt *Tõlked*.

Dokumente metsavendlusest ja vastupanuliikumisest Eestis / Koost. ja eess.: V. Boikov ja A. Ruusmann // **3**, 613–619; algus 1991. a.

Donskis, L. Vt *Tõlked*.

Eelsalu, H. Protokultuuriloo rekonstruktsioonist // **11**, 2425–2435.

Egeberg, E. Vt *Tõlked*.

Erelt, P. "Akadeemia" ja "Tänapäev" ahju: Rünnakuid Tartu-opositsiooni vastu // **3**, 600–612.

Heltzer, M. Juudi diasporaa tekkimisest // **11**, 2291–2297;

(Järels.:) vt *Tõlked*, Laidoner, J.

Isotamm, A. Ettevaatust, statistika! // **5**, 1043–1049.

Isotamm, A., M. Tombak. Mõtteid haridusest ja selle reformimisest informaatika ja majandusküberneetika näitel // **8**, 1717–1726.

Isotamm, J. (järels.). Vt *Taastrükid*, "Eesti...".

Jaaniste, J. Ülesanne kolmest ringjoonest: Näide Jakov Zeldovitši mõtlemisviisist // **8**, 1636–1639;

(Järels.:) vt *Tõlked*, Silk, J. jt.

Jõeveer, M. Ernst Öpik — Viimane Suur Kõiketeadja // **10**, 2051–2061.

Järvesoo, E. (järels.). Vt *Taastrükid*, Öpik, E.

Kaalep, A. (järels.). Vt *Tõlked*, Kleist, H. von; Kulmann, E.; Labé, L.; Papini, G.

Kals, A. Lisandusi Kaarel Kirde eluloole // 6, 1279–1286. Vt ka *Vastukajad. Väitlus*, Lillemets, E.

Kaplinski, J. Müstiline tegevusetus // 5, 991–998;

Õõ ja ilm // 7, 1448–1451;

(Järels.): vt *Tõlked*, Chung Hyun-Kyung.

Karjahärm, T. Tõuküsimus Eestis iseseisvuse eel: Historio-
graafiline referaat // 7, 1347–1364.

Kasekamp, A. Vt *Tõlked*.

Kergandberg, E. Lepingu veli menetus ehk Niklas Luhmanni lu-
gedes // 3, 561–568.

Kirde, K. Kliimavaldkondade piiritlemine Eestis // 6, 1259–1277.

Kimmel-Tenjes, S. Mitteverbaalsest kommunikatsioonist // 3, 535–
560.

Kurs, O. Eesti piirid Euroopa riikide taustal // 3, 451–468;

Sakslased Venemaal // 7, 1452–1483;

Poliitgeograafia arengulugu // 12, 2640–2666.

Kuusk, P. Jumal ja looduseadused // 1, 46–53. Vt ka Vaska, L.

Kõiv, M. Aga Liisule kippus aina nutt peale, (sest) niisugused ime-
likud kosjad olid need. Ometi polnud sest ühti, sest nõnda oli ometi
parem kui ilma kõigeta // 5, 983–989.

Käsu Hansu kaebelaul [Paralleelselt A. Valmeti kommenteeritud
allikapublikatsioon ja A. Annisti rekonstruktsioon // 1, 150–160.

Labé, L. Vt *Tõlked*.

Laidoner, J. Vt *Tõlked*.

Laidre, M. “Üks hä tru ja õige Sullane”: Eestlastest Rootsi armees
XVII sajandi lõpul // 3, 476–489. Lisa: Pärnu garnisoni allohvitseride ja
sõdurite vanne (28. mai 1697); Tartu garnisoni allohvitseride ja sõdurite
vanne (1. juuni 1697);

Hollandi ime: Madalmaade kultuur ja ühiskond kuldajastul 1570–
1670 // 11, 2352–2379.

Lehti, R. Vt *Tõlked*.

Lepajõe, M. Selget, lihtsat, puhast: Plotinosest ja tema tõlkimisest //
5, 949–958;

(Järels.): vt *Tõlked*, Neschke-Hentschke, A.

Lukas, T. Jüriõõ võimalused // 4, 691–698.

Matjus, Ü. Edmund Husserl Descartes'i teil // 8, 1571–1603.

- Medijainen, E.** Eesti Vabariigi välisministeeriumi esimene tööaasta // **4**, 675–689; **5**, 1051–1069;
Eesti välisministeeriumi viimased kuud // **11**, 2323–2351.
- Meikar, T.** Metsateadlane Aadu Valmet ja tema mälestused // **9**, 1950–1955.
- Metsar, L.** Masaryk — filosoof ja riigimees // **7**, 1366–1380.
- Müürsepp, P.** Rooma paavst ja Galileo Galilei // **9**, 1795–1799.
- Niitsoo, V.** Eesti rahvuslik vastupanuliikumine aastail 1968–1975 // **9**, 1819–1833; **10**, 2095–2110.
- Oras, A.** Vt *Tõlked*.
- Panksepp, J.** Vt *Tõlked*.
- Parve, V.** Haiguse mõiste kaks malli // **5**, 1020–1034.
- Peedumäe, T.** Mari ohverduskombestiku tänapäevaseid paralleele // **10**, 2134–2143.
- Perens, P.** Väärtusest // **9**, 1939–1948.
- Priimägi, L.** François Mauriaci jumalikkus: Essee // **4**, 742–754.
Lisa: François Mauriaci romaanide eestindused (bibliograafia).
- Purju, A.** Eesti majanduse arengustenaariumid // **12**, 2499–2515.
- Raag, R.** “Minna tootan ninck wannun”: 1697. aasta eesti sõdurite vandetöötuste keelest // **4**, 699–729. Lisa: Allohvitseride ja lihtsõdurite vanne.
- Raid, N.** Võõrastemajadest, eriti Tartus // **2**, 275–292.
- Rakfeldt, J.** Põhja-Ameerika eestlaste identsusest // **1**, 3–12.
- Reeben, V.** Evolutsiooniteooria loomulikud harud Baer ja Darwin: Baer kui Aristotelese ja Leibnizi suuna jätkaja // **8**, 1681–1715.
- Ross, J.** Theodor Adornost ja tema *Moodsa muusika filosoofiast* // **6**, 1166–1177.
- Ruus, J.** J. A. Schumpeteri sotsiaalpoliitiline teooria // **2**, 254–274.
- Ruusmann, A.** Vt “Dokumente...”.
- Salumaa, E.** Dietrich Bonhoeffer ja tema teoloogiline mõttepärand // **10**, 2165–2180.
- Salve, K.** Toone tare: Tähelepanekuid setu surnuikude žanridevahelistest ja geograafilistest seostest // **12**, 2605–2621;
Kaks itku // **12**, 2622–2623.
- Sarv, H.** Soomeugrilased Venemaal läbi sajandite // **1**, 13–28.
- Sirk, Ü.** Indoneesia keel ja Indoneesia keeled // **7**, 1491–1507; **8**, 1626–1635.

Sommerhage, C. Vt *Tõlked*.

Soonpää, H. (järels.). Vt *Tõlked*, Hawking, S. W.

Sootak, J. Nägija Themis: Õigusemõistmine või kriminaalhoolekanne? // **1**, 69–91.

Sutt, T. Aukartus, vastutus ja lootus: Inimene III aastatuhande künnisel // **11**, 2415–2423.

Teras, J. Meeste seksuaalprobleemid // **5**, 1035–1042.

Tiit, E. Eesti rahvastik ja selle probleemid // **8**, 1654–1679; **9**, 1847–1866; **10**, 2112–2132.

Tombak, M. Vt Isotamm, A., M. Tombak

Tool, A. Uuskantiaanlus kui teadusajastu kultuurifilosoofia: Mõtteajaloolisi lisandusi Wilhelm Windelbandi kõnele “Ajalugu ja loodusteadus” // **4**, 769–802.

Vahing, V. Võlgu elu: Dokumentaaldraama [Tartu Ülikooli ajaloost, peategelased V. Tšiž ja J. Passek // **8**, 1641–1652.

Valk, Ü. Mära kuju kui rahvapärase demonoloogia ja budistliku dharmat ühendus // **10**, 2144–2163.

Valmet, Aadu. Metsadest ja metsameestest: Mälestusi // **9**, 1956–1981.

Valmet, Aino. Käsu Hansu kaebelaul ja selle keelekasutus // **1**, 161–173;

(Komment.:) vt Käsu Hansu kaebelaul.

Velsker, M. Kuidas tehti parnassi: Kaks eesti luule antoloogiat // **5**, 899–921; **6**, 1232–1257.

Vene, I. Proosa luulestumine // **10**, 2199–2206.

Vihalemm, R. Teadusfilosoofia ilma filosoofiata? // **9**, 1800–1817.

Villako, K. Ühest rahvuslikust vastupanurühmast Saksa ajal // **6**, 1123–1141. Lisa: “Võitlev Eestlane” 10. 3. [19]43; 29. 3. [19]43);

Jaan Tõnisson: Pilguheite aastakümnete tagant // **12**, 2517–2526.

Villems, R. *Homo sapiens sapiens*: Kaks küsimust geneesist mitme vahepalaga // **2**, 293–332.

Viru, A. Infotulv ja aju // **5**, 1010–1018.

Wrembek, Ch. Vt *Tõlked*.

Vastukajad. Väitlus

Eintalu, J. Ainetu mõtleja või mõttetud ainleja. (Vt *Akadeemia*: T. Karmo, "Olen ma mõtlev loom või ainetu mõtleja?" — nr 1, 1991, lk 3–16; J. Kaplinski, "Kas mul on mind?" — nr 7, 1991, lk 1536–1542) // **9**, 1996–2004.

Kilp, H. Antroopsusprintsip ja antroopsed väited. (Vt J. Leslie, "Väited ja antroopsusprintsip." — *Akadeemia*, nr 9, 1992, lk 1861–1869) // **11**, 2448–2452.

Lepikult, M. Tundmatu jumal, tuttav viha. (Vt *Akadeemia*: "Spiegel'i kõnelus Martin Heideggeriga" — nr 5, 1992, lk 942–968; A. Kaalep, ["Väitlus"] — nr 5, 1992, lk 1102–1103; Ü. Matjus, "See üks vastus" — nr 5, 1992, lk 1104–1108; Ü. Matjus, "Kõik suur seisab tormis: Lisandusi Spiegel'i-kõnelusele Martin Heideggeriga" — nr 6, 1992, lk 1246–1268) // **10**, 2223–2228. Vt ka Matjus, Ü.

Lillemets, E. Karl Kirp ongi Karl Kirp. (Vt *Esmatriikid*, Kals, A.) // **11**, 2454–2455.

Matjus, Ü. Tundmata otsustavus. (Vt Lepikult, M.) // **11**, 2440–2447.

Vaska, L. Pisimärkus Max Plancki asjus. Vt *Esmatriikid*, Kuusk, P.) // **11**, 2453.

TAASTRÜKID

Eesti Asutava Kogu seletus Eesti riiklisest iseseisvusest ja rippumatusest / Järels.: J. Isotamm // 2, 227–236.

Õpik, E. Rahvuse bioloogia ja ideoloogia / Järels.: E. Järvesoo // **10**, 2078–2093;

(Laul:) vt *Tõlked*, Lermontov, M.

TÕLKED

Adorno, Th. *Minima moralia*: Valimik / Tlk M. Tarvas // **6**, 1178–1188.

Airaksinen, T. Mis on praktiline eetika? / Tlk K. Raid // **12**, 2591–2603.

Armstrong, A. H. Plotinose õpetus / Tlk M. Lepajõe // **5**, 959–970.

Aspazija. Luulet. / Tlk A. Kaalep // **11**, 2287–2289.

Beierwaltes, W. Ilu-armastus ja jumala-armastus / Tlk M. Lepajõe // **6**, 1190–1209.

- Blomstedt, J.** Ei mingit traagikat. Oleme nüüdisaegsed! / Tlk K. Pruul // **9**, 1983–1989.
- Bonhoeffer, D.** Vastupanu ja andumus: Vanglakirju ja -märkmeid / Tlk E. Salumaa // **10**, 2181–2194;
Palveid kaasvangidele: Hommikupalve / Tlk A. Kaalep // **10**, 2195–2197.
- Borges, J. L.** Igaviku ajalugu / Tlk M. Kaplinski // **6**, 1211–1228; Luulet. / Tlk A. Põldmäe ja A. Kaalep // **6**, 1229–1231.
- Bossányi, K.** Intervjuu János Kornaiga / Tlk M. Mölder // **2**, 237–253.
- Cáceres Sánchez, M.** Kirjanduse uurimine ja selle distsipliinid / Tlk J. Talvet // **2**, 347–361.
- Chung Hyun-Kyung.** “Tule, Püha Vaim, tee uueks kõik loodus”: Aasia naisvaatenurk kirikutööle / Tlk ja järels.: J. Kaplinski // **11**, 2405–2414.
- Donskis, L.** Etnokultuuriline fundamentalism posttotalitaarses ühiskonnas: Metodoloogia, ideoloogia ja ennasteostav ettekuulutus / Tlk K. Saks // **9**, 1834–1846.
- Egeberg, E.** Tõlkimine ja vabaturg / Tlk K. Haljasorg // **3**, 595–599.
- Einstein, A.** Albert A. Michelsonile pühendatud kõnesid / Tlk M. Wiiret // **4**, 834–836.
- Forgus, S. P.** Nõukogude õõnestustegevus iseseisvas Eestis (1918–1940) / Tlk E.-R. Soovik // **6**, 1142–1164.
- Fukuyama, F.** Puuduv lüli kapitalismi ja demokraatia vahel / Tlk K. Haljasorg // **8**, 1728–1742.
- Grisson, J.** Prantsuse laevastik Balti merel / Tlk A. Raudsepp // **10**, 2208–2214.
- Guillén, J.** Sealpool / Tlk J. Talvet // **8**, 1622–1624.
- Hapuli, R., A. Koivunen, P. Lappalainen, L. Rojola.** Uut naist otsimas / Tlk E. Loog // **9**, 1917–1931.
- Hawking, S. W.** Aja lühilugu: Suurest Paugust mustade aukude ni / Tlk E.-R. Soovik. Järels.: H. Soonpää // **1**, 183–222; **2**, 415–445; **3**, 637–669; **4**, 865–894; algus 1992. a.
- Husserl, E.** Pariisi ettekanded / Tlk Ü. Matjus // **7**, 1389–1424.
- Ivask, I.** Terviklik luule lagunemisajastul / Tlk J. Talvet // **8**, 1605–1621.
- Jaffe, B.** Suurim kõikidest negatiivsetest tulemustest / Tlk A. Unt // **4**, 850–854.

Kasekamp, A. Juutide tagakiusamisest genotsiidini — kas otse või ringiga? / Tlk E.-R. Soovik // **11**, 2298–2311.

Kleist, H. von. Marionetteatrist / Tlk M. Lepajõe. Järels.: A. K[aa-
lep] // **12**, 2551–2557.

Koivunen, A. Vt Hapuli, R. jt.

Kornai, J. Vt Bossányi, K.

Koskelainen, J. Isceenese varjus: Pessoa jälgedes / Tlk A. Lõhmus // **9**, 1932–1938.

Krohn, L. Esseid. / Tlk A. Lõhmus // **9**, 1868–1882.

Kulmann, E. Kunsti kolm iga. [Luuletus] / Tlk ja järels.: A. Kaalep // **7**, 1485–1489.

Labé, L. Eleegiad. Sonetid / Tlk U. Masing. Järels.: A. K[aa-
lep] // **3**, 522–534; **4**, 755–767. Lisa (sissejuh.): autori kiri *Mademoiselle* Cle-
mence de Bourges'ile.

Laidoner, J. Kõne Tallinna juutkonnale 29. mail 1926 / Tlk K. Lää-
nemets. Järels.: M. Heltzer // **11**, 2312–2321.

Lappalainen, P. Vt Hapuli, R. jt.

Lehti, R. Antiigi maailmapildist suurte avastusretkedeni /
Tlk K. Pruul // **12**, 2625–2638; järgneb 1994. a.

Lermontov, M. Igavene uni / Vene keeles; ingl. keeles, tlk E. Öpik;
eesti keeles, tlk M. Under. Viisistanud E. Öpik // **11**, 2384–2387.

Letto-Vanamo, P. Rooma õigus juristide õigusena / Tlk J. Isotamm // **5**, 972–982.

Lyotard, J.-F. Jumal ja marionett / Tlk A. ja Ü. Treikelder // **12**,
2578–2589.

Machiavelli, N. Valitseja (*Il principe*) / Tlk T. Tomson // **5**, 1085–
1117; **6**, 1309–1341; **7**, 1523–1564.

Masaryk, T. G. *Maailmarevolutsioon*. 55. peatükk: Bolševism ja
kommunism põhimõtteliselt / Tlk L. Metsar // **7**, 1382–1387.

Medne, A. Aspazija: Ettekanne Aspazija 100. sünniaastapäeval
Sydney 28. juulil 1968. a / Tlk I. Saks // **11**, 2275–2285.

Michelson, A. A., E. W. Morley. Maa ja valgust kandva eetri
suhtelisest liikumisest / Tlk A. Unt // **4**, 837–849.

Morgenstern, C. Platoni *Politeia*'ks nimetatud raamatu eesmärgist
ja teemast / Tlk M. Lepajõe // **1**, 97–106.

Morley, E. W. Vt Michelson, A. A., E. W. Morley.

Neschke-Hentschke, A. Carl Morgenstern, *De Platonis Republica commentationes tres, Halae 1794: Platoni Riigi esimene nüüdisaegne kommentaar* / Tlk M. Tarvas. Järeis.: M. Lepajõe // **1**, 107–124.

Oras, A. Gustav Suits ja Euroopa sümbolism / Tlk E.-R. Soovik // **12**, 2528–2549.

Panksepp, J. Tundmuste voolusängid imetajate ajus / Tlk J. Harro // **5**, 999–1009.

Panofsky, E. Gooti arhitektuur ja skolastika: Uurimus kunsti, filosoofia ja religiooni analoogiast keskajal / Tlk E.-R. Soovik // **1**, 54–68; **2**, 362–392; **3**, 506–521; algus 1992. a.

Papini, G. Loodus ja luule / Tlk J. Sild. Järeis.: A. K[aalep] // **2**, 333–346.

Planck, M. Usk ja loodusteadus: 1937. aasta mais Baltikumis peetud loeng / Tlk T. Rosin // **1**, 29–45.

Plotinos. Ilust: (*Enneaadid* I. 6) / Tlk M. Lepajõe // **5**, 923–933;
Vaimsest ilust: (*Enneaadid* V. 8) / Tlk M. Lepajõe // **5**, 934–948.

Rojola, L. Vt Hapuli, R. jt.

Silk, J., A. S. Szalay, J. B. Zeldovitš. Universumi suuremastaabiline struktuur / Tlk ja järeis.: J. Jaaniste // **7**, 1425–1446.

Sommerhage, C. Kleistiga Eestis / Tlk M. Tarvas // **12**, 2558–2577.

Szalay, A. S. Vt Silk, J. jt.

Zeldovitš, J. B. Vt Silk, J. jt.

Zilliacus, C. Lugeja tähendusest loetule / Tlk E.-R. Soovik // **9**, 1883–1891.

Tommissen, P. Vilfredo Pareto / Tlk M. Tarvas // **3**, 569–594; **4**, 804–833.

Weber, M. Protestantlik eetika ja kapitalismi vaim / Tlk J. Isotamm ja H. Käärrik // **8**, 1757–1789; Tlk J. Isotamm // **9**, 2013–2045; **10**, 2237–2269; **11**, 2463–2494; **12**, 2687–2718; järgneb 1994. a.

Windelband, W. Ajalugu ja loodusteadus / Tlk M. Luts // **3**, 490–505.

Wolf, F. A. Hermeneutika / Tlk E. Parhomenko // **1**, 92–96.

Wrembek, Ch. Petlemma täht: 13. novembril 1993 — 2000 aastat tagasi / Tlk M. Lepajõe ja M. Tarvas // **11**, 2389–2404.

Öpik, E. (J.) Astronoomia ja ajakirjandus / Tlk K. Haljasorg // **10**, 2069–2077;

Märkmeid kosmosefüüsikast / Tlk A. Andresson // **10**, 2063–2068;

Tähtedevahelisele reisile — talveunes? / Tlk K. Haljasorg // 11, 2381–2383. Lisa: Vt Lermontov, M.

ARVUSTUSED

Arukaevu, J. Res publica Estonia incognita. (*Tundmatu Eesti Vabariik*. Tallinn, 1993) // 5, 1070–1074.

Kaalep, A. (J. Talvet, *El hispanismo en Estonia*. Helsinki, 1993) // 7, 1508–1511.

Kruus, O. (Anni Soutkari, *Lexikon över estniska författare i Sverige*. Borås, 1992) // 11, 2436–2439.

Kurs, O. Eesti Norrast vaadatuna. (V. Å. Olsen, *Estland: Språk og historie som kulturelle komponenter i nasjonal og etnisk identitet*. Stockholm, 1992) // 4, 856–858.

Lepajõe, J. Kas ajalugu on elu õpetaja? (A. Reinart, *Märkmeid põllumajanduse arendamisest Eestis*. Toronto, 1992) // 6, 1287–1298.

Luts, M. Uus Euroopa õigusajalugu. (H. Hattenhauer, *Europäische Rechtsgeschichte*. Heidelberg, 1992) // 3, 624–628.

Muru, K. Mälestusteraamat Betti Alverist. (A. Paju, *Betti, kibuvits õitseb: Dialoge Betti Alveriga*. Tartu, 1992) // 1, 174–177.

Ojatalu, Ü. Kui kaua veel? (*Küüditatud 1941: Üldnimestik Tartu Instituudi arhiivis ja arhiivraamatukogus (Torontos) ning Eesti Represseeritute Registri Büros (Tallinnas) leiduva andmestiku põhjal seisuga 24. veebr. 1993*. Maarjamaa, 1993) // 8, 1745–1748.

Olesk, S. Täiendusi ühe eluloo juurde. (R. Sievänen-Allen, *Tyttö venheessä: Elsa Enäjärvi-Haavion elämä 1901–1951*. Helsinki, 1993) // 9, 1990–1995.

Paul, T. (Tie, totuus, elämä: Viron kirkon sananjulistusta 1970- ja 1980-luvulta. Kirjaneliö, 1990) // 8, 1743–1745.

Pirsko, P. Maailm ja mõned eestlased, kes seal sees leida on. (H. Kulu, *Eestlased maailmas: Ülevaade arvukusest ja paiknemisest*. Tartu, 1992) // 3, 620–624.

Siiraja, M. Eestist ja eestlastest Aafrikas. (O. Klaassen, Hans Tiismann (1829–1886): Lühimonograafia. Tartu, 1987; *Loenguid Eesti afroasiaatika kujunemisloost*. Tartu, 1988; *Aasia ja Aafrika 1900–1918 ning kontaktid Eestiga*. Tartu, 1992; *Aasia ja Aafrika 1918–1945 ning kontaktid Eestiga*. I–III jagu. Tartu, 1990; Eesti Vabariigi konsulaarpoliitika Aasias ja Aafrikas 1918–1940. Tartu, 1992) // 2, 393–409.

Tammiksaar, E. Kamtšatka vallutamise loost. (J. Paal, *Kamtšatka lugu: Näide Vene vallutuspoliitika ja kolonialismi ajaloost*. Tartu, 1993) // **12**, 2667–2674.

Tedre, Ü. Ääremärkusi Soome kultuuriloo ühe peatüki kohta. (A.-L. Siikala, *Suomalainen šamanismi: Mielikuvien historiaa*. Helsinki—Hämeenlinna, 1992) // **7**, 1511–1517;

Tähtis raamat meilegi. (*Setumaalta Harjumaale: A. O. Väisänen tutkimusmatka Viroom vuonna 1913*. Tampere, 1992) // **10**, 2216–2222.

Tender, T. (M. Loog, Sanat tyttöjen ja poikien puheessa: Tutkimus Tallinnan koululaisten puhekielestä ja slangista. Tampere, 1992) // **5, 1074–1077.**

ILLUSTRATSIOONID

Allik, P. Linoollõiked (1991): Määr // **6**, 1165; Mürin // 1189; Kolm lövi // 1210; Hommik // 1258.

Arrak, J. Tušijoonistused (1993): Käpiknukk // **12**, 2527; Nukud // 2550; Trepp // 2590; Öhus // 2604; Silm // 2624; Tükid // 2639.

Aspazija. (Foto) // **11**, 2286.

Dietrich **Bonhoeffer.** (Foto) // **10**, 2164.

Gulk, A. Pliiatsijoonistused (1993) // **10**, 2094; 2111; 2133; 2198; 2207; 2215.

Kaarel **Kirde.** (Foto) // **6**, 1278.

Kruusamäe, I. Pliiatsijoonistused “Timukastudio” I–VI (1989): I // **8**, 1604; II // 1625; III // 1653; IV // 1680; V // 1716; VI // 1727.

Elisabeth **Kulmann.** (Gravüür maali järgi) // **7**, 1484.

Tomáš Garrigue **Masaryk.** (Foto) // **7**, 1381.

Navitrolla. Nuusutajad // **4**, 690; Lendajad // 730; Loomad savannis // 768; Liblikaõgija // 803; Lohesööja hobune // 855.

Protsin, S. Illustratsioonid tsüklist “Jalgratta leiutamine” (1993) // **5**, 922, 971, 990, 1019, 1050.

Saks, J. Pühhotekstuurid (1990–1993) // **11**, 2290, 2322, 2380, 2388, 2424.

Sooster, Ü. Tušijoonistused: Autoportree. (1946–1949) // **7**, 1365; Joon ruumis. VIII. (1961) // 1388; Inimene, kes kuivatab rätikut tuule käes. II. (1958(?)) // 1447; Kui naine oli kolme rinnaga. (1965) // 1490.

Vladimir **Tšič.** (Foto) // **8**, 1640.

Jaan **Tõnisson.** (Foto) // **12**, 2516.

Vahtre, S. Akvarellid (1993): Päevitav püramiid // **9**, 1818; Kala läheb looja // 1867; Kala suudlus // 1892; Suveöö esimene õun // 1916; Konna surm // 1949; Linnapea ja kuu // 1982.

Ernst **Õpik**. (Foto) // **10**, 2062.

Siin pole loetletud teksti juurde kuuluvaid illustratsioone.

EDITORIAL NOTES. SUMMARIES. ZUSAMMENFASSUNGEN

Editorial note // **1**, 178–180; **2**, 410–412; **3**, 629–631; **4**, 859–861; **5**, 1078–1080; **6**, 1299–1301; **7**, 1518–1520; **8**, 1749–1751; **9**, 2005–2007; **10**, 2229–2232; **11**, 2456–2458; **12**, 2675–2677.

Allik, J. Incest and its interpretations // **9**, 2010–2011.

Alttoa, K. Gothic architecture and Erwin Panofsky // **4**, 862–863.

Berg, E. On relative significance of geopolitics // **3**, 633.

Blomstedt, J. No tragedy, please. We're modern // **9**, 2012.

Eelsalu, H. On the reconstruction of protoculture // **11**, 2461–2462.

Erelt, P. No need of journals *Akadeemia* and *Tänapäev!*: Attacks against opposition in Tartu // **3**, 636.

Isotamm, A. Beware of statistics // **5**, 1083.

Isotamm, A., M. Tombak. A few thoughts on education and its reform, on the example of information theory and economic cybernetics // **8**, 1755–1756.

Kals, A. Addenda to Kaarel Kirde's biography // **6**, 1307–1308.

Kasekamp, A. Twisted road or straight path from persecution of the Jews to genocide? // **11**, 2459–2460.

Kergandberg, E. Contract's brother procedure or reading Niklas Luhmann // **3**, 636.

Kimmel-Tenjes, S. On nonverbal communication // **3**, 634–635.

Kirde, K. Climate districts of Estonia // **6**, 1304–1307.

Kurs, O. The borders of Estonia, compared to those of European countries // **3**, 632–633;

The Russian Germans // **7**, 1521–1522;

On the development of political geography // **12**, 2683–2686.

Laidre, M. "A good true and honest servant": On Estonians in the Swedish army in the late 17th century // **3**, 633–634.

Matjus, Ü. Edmund Husserl on the paths of Descartes // **7**, 1752–1753.

Medijainen, E. The first year of the Estonian Ministry of Foreign Affairs // **5**, 1083–1084;

The final months of the Estonian foreign ministry // **11**, 2460–2461.

Meikar, T. Sylviculturist Aadu Valmet and his memoirs // **9**, 2011–2012.

Müürsepp, P. The Pope conciliates the Church with Science // **9**, 2008.

Oras, A. Gustav Suits and European symbolism // **12**, 2680–2681.

Panksepp, J. Emotional circuits of the mammalian brain // **5**, 1081–1082.

Parve, V. Two approaches to the notion of disease // **5**, 1082–1083.

Peedumäe, T. Present-day parallels of Mari sacrificial rites // **10**, 2234–2236.

Priimägi, L. Über die Göttlichkeit von François Mauriac // **4**, 863.

Purju, A. Scenarios of Estonia's future development // **12**, 2678–2680.

Raag, R. "I vow and swear": On the language of oaths of Estonian soldiers in 1697 // **4**, 862.

Raid, N. On hotels, particularly in Tartu // **2**, 413.

Rakfeldt, J. On the identity of North-American Estonians // **1**, 181.

Reeben, V. Baer and Darwin as natural branches of the evolution theory: Baer as a continuator of the Aristotle-Leibniz trend // **8**, 1753–1755.

Ross, J. On Theodor Adorno and his *Philosophy of Modern Music* // **6**, 1302–1303.

Salve, K. Some notes on inter-genre and geographical relations of Setu laments // **12**, 2682–2683.

Sarv, H. Finno-Ugrians in Russia throughout centuries // **1**, 181–182.

Sootak, J. Seer Themis: Administration of justice or care for criminals? // **1**, 182.

Sutt, T. Awe, responsibility and hope: Man on the threshold of the 3rd millennium // **11**, 2461.

Teras, J. Male sexual problems // **5**, 1083.

Tiit, E. Estonian population and its problems // **10**, 2233–2234.

Tombak, M. Vt Isotamm, A., M. Tombak.

Tool, A. Neo-Kantianism as the cultural philosophy of the age of science: Addenda to Wilhelm Windelband's speech "History and natural sciences" // **4**, 864.

Valk, Ü. The figure of Māra as a synthesis of popular demonology and Buddhist dharma // **10**, 2236.

Velsker, M. How Parnassus was made: Two anthologies of Estonian poetry // **6**, 1303–1304.

Vihalemm, R. Philosophy of science without philosophy? // **9**, 2008–2010.

Villako, K. On a resistance group during German occupation // **6**, 1302;

Jaan Tõnisson — flashbacks after decades // **12**, 2680.

Villems, R. Homo sapiens sapiens // **2**, 413–414.

Viru, A. Infoboom and the brain // **5**, 1082.

CONTENTS

Scenarios of Estonia's future development . . .	<i>Alari Purju</i>	2499
Jaan Tõnisson — flashbacks after decades . . .	<i>Kaljo Villako</i>	2517
Gustav Suits and European symbolism . . .	<i>Ants Oras</i>	2528
On marionette theatre	<i>Heinrich von Kleist</i>	2551
With Kleist in Estonia	<i>Claus Sommerhage</i>	2558
God and marionette	<i>Jean-François Lyotard</i>	2578
What is practical ethics?	<i>Timo Airaksinen</i>	2591
Some notes on inter-genre and geographical relations of Setu laments	<i>Kristi Salve</i>	2605
Two laments	<i>Kristi Salve</i>	2622
From the antique worldview to the great voyages of dis- covery. I	<i>Raimo Lehti</i>	2625
On the development of political geography . . .	<i>Ott Kurs</i>	2640
<i>Review: On the conquest of Kamchatka. Jaanus Paal. Kamštat- ka lugu: Näide Vene vallutuspoliitika ja kolonialismi aja- loost. Tartu: Tartumaa Muuseumi Toimetised, nr 2, 1993.</i>	<i>Erki Tammiksaar</i>	2667
Editorial note. Summaries		2675
Protestant ethics and the spirit of capitalism. V	<i>Max Weber</i>	2687

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 5 krooni